

**Дмитрий
Волкозонов**

ТРИУМФ И ТРАГЕДИЯ

Политически портрет на

И.В.СТАЛИН

*Книга
трета*

ДМИТРИЙ ВОЛКОГОНОВ
ТРИУМФ И ТРАГЕДИЯ
ПОЛИТИЧЕСКИ ПОРТРЕТ НА
Й. В. СТАЛИН

Превод: Антоний Димитров

chitanka.info

Животът и смъртта на Сталин потвърдиха много вечни истини. Пропастта на историята е еднакво дълбока за всички. Но ехото от падането на изчезналия в нея може да долети като призив и знак на Доброто или Злото. Колкото повече научаваме за Сталин, толкова повече се убеждаваме, че му е съдено да остане в историята като едно от най-страшните олицетворения на Злото. С живота си Сталин още веднъж показва, че дори благородните, възвишените човешки идеали може да бъдат обърнати наопаки, ако политиката се откаже от съюза си с хуманизма.

Дмитрий Волкогонов

КНИГА ТРЕТА

ГЛАВА ПЪРВА АПОГЕЯТ НА КУЛТА

Най-жестоката тирания е онази, която се крие под стряхата на законността и под знамето на справедливостта.

Шарл Монтескьо

На 9 май 1945 г. донасят на Сталин стенограмата от състоялата се церемония по подписването на акта за безусловна капитулация на Германия. Ако се съди по написаното, всичко е свършило бързо. Все пак не съвсем, имало е някаква задръжка. Обади му се Серов от Берлин, а после му доложи и Берия. Според думите им церемонията по подписването на акта за капитулация се забавила с два-три часа „поради небрежното отношение към работата на сътрудника в Народния комисариат на външните работи посланика Смирнов, който изпуснал четири реда от текста на документа за капитулиране на германците, предаден от Москва, а съюзниците са забелязали това и отказали да подпишат. След сверяване с нашия оригинален текст изпуснатото било добавено и текстът на документа за капитулацията не срещаше никакви възражения“^[1]. Сталин истински се ядосва на тази отколешна разхайтеност, която навсякъде ни съпътства.

Върховният главнокомандващ чете телеграмата и се опитва мислено да възстанови атмосферата, в която е протекло подписването. Толкова дълга и страшна война и такъв кратък завършек. Последните думи на ръководилия церемонията Жуков му се виждат прекалено прозаични: „Поздравявам главния маршал на авиацията Тедър, генерал-полковника от американската армия Спаатс и главнокомандващия френската армия генерал Делатър дьо Тасини с победоносното завършване на войната против Германия.“^[2] Такъв безцветен венец накрая... Впрочем рано е още за венец. Предстои тежък пазарлък със съюзниците за следвоенното устройство на света. Войната с Япония няма да отнеме много време. Но колко е важно да се

запази най-ценният плод на победата — дълготрайният и стабилен мир!

За Сталин е ясно, че неговият авторитет — признат безусловно преди войната само в Съветския съюз и навярно в Коминтерна — сега е международен, световен. При личните си срещи, а и в обширната кореспонденция с него лидерите на западните държави възхваляват ръководителя на съветската държава, върховния главнокомандващ Въоръжените сили на СССР. Новият президент на Съединените американски щати Хари Труман в посланието си до него отбелязва: „Вие доказахте пред света способността на свободолюбивия Ви и в най-висока степен храбър народ да сломи злите сили на варварството, колкото и мощни да бяха. По случай нашата обща победа ние приветстваме народа и армията на Съветския съюз и неговото превъзходно ръководство.“^[3] Както винаги, Чърчил се обръща с по-прочувствено и може би по-проникновено послание. На 9 май по поръчение на британския премиер госпожа Клара Чърчил го прочита по радиото: „Изпращам Ви сърдечни поздравления по случай бляскавата победа, която удържахте, изгонвайки завоевателите от Вашата страна и разгромявайки нацистката тирания. Аз твърдо вярвам, че от дружбата и взаимното разбирателство между британския и руския народ зависи бъдещето на човечеството. Тук, в нашето островно отечество, ние днес мислим често за Вас и Ви изпращаме от дълбините на сърцата си пожелания за щастие и благополучие. Искаме след всички жертви и страдания в оная мрачна долина, която заедно пребродихме, да продължим сега в лоялна дружба и симпатия съвместния си път под ясното слънце на победоносния мир...“^[4] В ония дни е невероятно, че същият този човек много скоро ще каже във Фултън съвсем друго.

Дьо Гол, когото Сталин смята за прекалено надменен горделивец, и той признава особената му роля в победата, подчертавайки в поздравителната си телеграма: „Вие създадохте от СССР един от главните елементи на борбата против държавите потисници, именно благодарение на това стана възможно да бъде удържана победата. Великата Русия и Вие лично заслужихте признателността на цяла Европа, която може да живее и да процъфтява само ако е свободна.“^[5] Как взеха да говорят сега всички след победата... А какво говореха преди започването на войната? Колко много са поздравленията днес!

Ето приветствените телеграми от Болеслав Берут, Чан Кайшъ, Йосип Броз Тито, регентите на България, Маккензи Кинг, Юхан Нюгорсвол, Джоузеф Чифли, Махмуд Фахми Ел Нокраши, Зденек Фирлингер, Миклош Бела, Карл Манерхайм и много други държавни лидери. Сталин отмества настрани купчината приветствени послания и вземайки по навик лулата си, тръгва по своя обичаен многогодишен път — двадесет крачки към едната стена на кабинета, пак толкова към другата.

В разбъркания свят всичко се е разшавало — народите, армиите, ръководителите. Дори полупарализираният Рузвелт се е впуснал в дълги пътувания с крайцери и самолети. Само Сталин мина в завършилата война с най-малкото: единственото в живота му пътуване със самолет до Техеран през 1943 г., отиването му до Крим на срещата с Чърчил и Рузвелт в началото на 1945 г., извършеното скришом посещение на фронта през август 1943 г. „Вождът“ на най-голямата в света държава не обича да му се изпречват пространства. Иска всичко да знае, но само оттук, от кабинета си. Мисли, че от Кремъл ще се научи да вижда надалече като от връх Елбрус. Навикът му към самотничество (Кремъл — близката вила) го прави още „по-загадъчен“. Не знае как би се държал, ако по негово време имаше телевизия? Но в ония години Сталин предпочита да говорят, да пишат и да мислят за него, да го виждат колкото е възможно по-рядко. Достатъчен му е тесният кръг за общуване; членове на Политбюро, понякога неколцина народни комисари и военачалници, много рядко — дейци от чужбина.

Предстои му в скоро време последното в живота му задгранично пътуване. Чрез специалния помощник на президента на Съединените американски щати Хари Хопкинс, с когото се среща в Москва на 26 юни, той предлага на съюзниците да не се обсъждат повече въпросите и да се състои среща в Берлин на най-високо равнище. Вече почва да усеща, че през войната у него се е натрупала оловно тежка умора и все по-трудно се справя с нея. Шестдесет и петте години, от които повечето бурни, тегнат като гири на краката му. Взел е твърдо решение след завършване на войната в Далечния изток да помисли за сериозна и продължителна почивка на юг. Уверен е, че родният Кавказ ще влее в него нови сили. Та нали преди войната заминаваше почти всяка година

в края на лятото на юг за месец и половина, два и продължаваше да следи от Сочи най-внимателно как вървят нещата.

Труман и Чърчил се съгласяват да се срещнат в Берлин, но отлагат срещата за 15 юли 1945 г. Сталин още не знае, че като предлага по-късна дата за провеждане на конференцията, президентът на САЩ държи сметка за времето, когато ще бъде готова за изпитания американската атомна бомба. (В Съветския съюз също се разгръщат проучвания в тази област, възложено е на Берия да отговаря за тях. Още през март 1945 г. Сталин извиква началника на Главно управление „Кадри“ при Народния комисариат на отбраната генерал-полковник Голиков да докладва уволняват ли се от армията специалистите физици, за да бъдат изпратени в научноизследователския физически институт на Скобелцин и в други научни центрове. А още по-рано Берия му долага, че в подведомствената на НКВД система са създадени от него няколко лаборатории, където са привлечени излежавачи наказанието си руски учени.) Но когато в Потсдам Труман му съобщава за успешния опит с атомна бомба в Аламогордо, Сталин не проявява външно никакъв интерес. Участващият в Берлинската (Потсдамската) конференция Громико в мемоарите си пише: „Чърчил очакваше с вълнение кога Труман ще завърши разговора си със Сталин. И когато това стана, английският премиер побърза да попита президента на Съединените американски щати:

— Е?

Труман отговори:

— Сталин не ми зададе нито един уточняващ въпрос и само ми поблагодари за информацията.“^[6]

Събеседниците гадаят дали Сталин е разбрал, или не е разбрал значението на това съобщение. Те не знаят, че същата вечер Берия ще изпрати шифрована телеграма в Москва за необходимостта да се ускори до максимум работата в ядрената област. Но това ще стане на 24 юли в Потсдам. А сега Сталин се готви да пътува.

„Вождът“ без никакво двоумение отхвърля плана да лети с дъглас. Съобразявайки се с мнението на специалистите, Берия се опитва да му докаже, че полетът ще бъде абсолютно безопасен. Но диктаторът е непреклонен. Той и досега си спомня с ужас миговете, когато в края на 1943 г. летя към Техеран и някъде над планините самолетът на няколко пъти пропадеше във въздушни ями. Стиснал с

всички сили облегалката на креслото, с изкривено от страх лице върховният главнокомандващ едвам дойде на себе си и дълго не смееше да погледне към Ворошилов, който седеше в отсрещното кресло. Ами ако е забелязал неговото безпомощно състояние? Но и той, изглежда, е изпитал същите усещания. Затова решават сега пътуването до Берлин да бъде с влак. Берия изработва специален маршрут — северно от обикновения. Специален влак с бронирани вагони, със специална охрана, съпроводен от специални придружители.

Ще разкажа за това по-подробно, защото операцията по пътуването на „вожда“ до Берлин се е подготвяла изглежда къде-къде по-усърдно от много бойни операции. Сталин иска често да му се докладва как върви подготовката за конференцията, как се осигурява превозът, интересува се от подробностите, дава указания. В операцията по пътуването на „вожда“ и отстраняването на всякаква опасност по време на път са включени десетки хиляди хора. Две седмици преди да тръгне за Берлин, на бюрото на генералисимуса се появява документ, който най-добре от всичко друго характеризира отношението на Сталин към собствената му персона:

„До другаря Сталин Й. В.
другаря Молотов В. М.

НКВД на СССР докладва, че подготвителните работи по осигуряването на приемането и настаняването за предстоящата конференция са завършени. Подготвени са 62 вили (10 000 кв. метра) и една двуетажна жилищна сграда за другаря Сталин — 15 стаи, открита веранда, мансарда (400 кв. метра). Жилищната сграда е осигурена с всичко. Има свързочен възел. Приготвени са запаси от дивеч, животни и птици за клане, деликатесни, бакалски и други стоки и питиета. Създадени са три помощни стопанства на 7 км от Потсдам с животни и птицеферми, със зеленчукови бази, работят две хлебопекарници. Целият персонал е от Москва. Готови са две специални летища. За охрана са привлечени 7 полка от войските на НКВД и 1500 души от оперативния състав. Организирана е охрана е 3

пояса. Началник на охраната на жилищната сграда е генерал-лейтенант Власик. Охрана на мястото на конференцията — Круглов.

Подготвен е специален влак. Маршрутът е с дължина 1923 километра (в СССР 1095, в Полша — 594, в Германия — 234). Безопасността на пътя осигуряват 17 хиляди души от войските на НКВД, 1515 души от оперативния състав. На всеки километър от железопътната линия има от 6 до 15 души охрана. По целия път ще се движат 8 бронирани влака от войските на НКВД.

За Молотов е подготвена двуетажна сграда (11 стаи). За делегацията — 55 вили, от тях 8 отделни жилищни сгради.

2 юли 1945 г.

Л. Берия“^[7]

Изпуснах само някои подробности. Трудно е да бъдат намерени прецеденти с такива мерки за безопасност. Колко далече е отишъл „вождът“ в своя „аскетизъм“ от 20-те години! Колкото повече нараства славата му и колкото повече старее, толкова повече се страхува за живота си. И до самото си тръгване пита Берия, понякога по няколко пъти на ден, ту дали е запазено в тайна заминаването, ту колко са дебели бронираните плочи на вагона, ту какъв е графикът на движението през Полша... Дали си е спомнял, че същия този път — от Москва до Берлин — съветският войник е преминал пеша под огъня на противника? Ако се съди по мащаба на пригответленията — надали.

Когато на 17 юли в 12 часа по обяд се среща в Потсдам с Труман, след размяната на приветствия Сталин казва:

„Моля да ме извините за закъснението ми с един ден. Задържах се поради преговорите с китайците. Исках да летя, но лекарите не ми разрешиха.“

„Напълно ви разбирам. Радостен съм да се запозная с генералисимус Сталин“ — отвръща Труман.

Сталин закъснява, за да подчертае кой е. Великия вожд може и трябва да го чакат... Сталин е прилагал неведнъж този психологически похват. Членът на английската делегация на преговорите в Потсдам

сър Уилям Хайтър си спомня: „Сталин през цялото време закъсняваше за заседанията и бяхме принудени дълго да го чакаме.“^[8]

Вечерта „голямата тройка“ започва да дели плодовете на победата в Европа. Това се оказва по-просто, отколкото да запазят задълго съюза си. Всички усещат, че странният им „алианс“ преживява по всяка вероятност последните си дни. Все пак август ще им напомни още веднъж за техния съюз.

Нито Сталин, нито партньорите му са могли да предположат, че след малко повече от четири десетилетия светът ще научи за „новото мислене“, в което приоритетни ще станат общочовешките ценности. В ония дни това би изглеждало абсолютна утопия... Съюзниците трябвало не само да си поделят плодовете на победата, но и да очертаят новото разпределение на силите.

[1] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.96, т.V, л.1. ↑

[2] ЦАМО, ф.233, оп.2380, д.4, л. 1–3. ↑

[3] Внешняя политика СССР. Т. V. М., 1947, с.598. ↑

[4] Пак там, с.597. ↑

[5] Пак там, с. 602–603. ↑

[6] Громько, А. А. Памятное. Книга первая. М., 1988, с.221. ↑

[7] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.97, т.VI, л. 124–130. ↑

[8] Meeting at Potsdam. Charles L. Mee (Jr.) Andre Deutsch LTD, 1975, L., p.136. ↑

ПЛОДОВЕТЕ И ЦЕНАТА НА ПОБЕДАТА

Дългият кортеж от съпровождащите Сталин автомобили спира пред неголяма сива богаташка къща на 7–8 минути път с кола от Цецилиенхоф, дворец на някогашния германски кронпринц Вилхелм. От 17 юли в продължение на две седмици ръководителите на трите държави уточняват резултатите от войната, спорят за съдбата на страните от Източна Европа, търсят пътища за решаване на полския въпрос, поделят си германския флот, определят размерите на репарациите, договарят се за съденето на военнопленниците, съгласуват приблизителните срокове за завършване на войната с Япония и обсъждат много други въпроси. На тринайсет заседания на ръководителите на правителствата и на дванайсет на министрите на външните работи са разгледани над сто проекта на различни документи.

След като се върне в луксозното си двуетажно жилище, Сталин преглежда шифрованите съобщения от Москва, звъни понякога в Москва по правителствената телефонна връзка, отива до прозореца, сядва в креслото и се взира в парка, в красивото езеро, в хилавите борове. За какво ли мисли на германска земя, родила гигантската военна машина, с която четири безкрайно дълги години трябваше да води съсипваща борба на живот и смърт? Може би си спомня, че тук, на тази земя, е родена идеологията, чийто главен жрец вече дълги години е той? Може би си спомня пленума на Централния комитет на партията през януари 1924 г., когато, взимайки думата в разискванията по доклада на Зиновиев за международното положение, заявява, че „не поддържа репресиите против Радек за грешките му по германския въпрос“^[1]. Но осъди тогава Радек за курса му към съюз с германските социалдемократи, без да разбира, че всъщност оттук ще започне една от неговите погрешни линии в международните работи. Може би ако комунистите се бяха обединили със социалдемократите, нямаше да позволят на фашистката хидра да надигне глава... А колкото до репресиите — тогава те все още не бяха нужни, не им беше дошло времето. Като се сети за Радек, спомни си и за неговата шега — игра на думи, измислена от него през 1928 г., когато се е намирал на

заточение в Томск. Но този път вече изпратен там от Сталин. Тази шега генералният секретар не му прости. Бяха му донесли, че Радек бил казал: „Между мен и Сталин различието ни е по аграрния въпрос: той иска моята персона да лежи в черната земя, а пък аз искам обратното.“ Е, вярно е, по време на заточението си Радек бързо сменя посоката... През септември 1928 г. изпраща телеграма до Сталин с протест против продължаващите арести и заточения на членове на троцкистката опозиция и с искане Троцки да бъде върнат от Алма Ата поради влошено здравословно състояние. А само след половин година в писмото си до Сталин и до ЦК на ВКП(б) осъди изказванията на Троцки в буржоазния печат...

Колкото повече старее, толкова по-често паметта му се връща към миналото. Радек отдавна го няма, а ето че си спомни за него — някога, още в началото на 20-те години, тоя човек се занимаваше с германския въпрос... Може би защото се беше уморил от дългите дебати с Труман и Чърчил, се сети за Телман, на когото не можа (или не поиска) да помогне? В края на 1939 г. Молотов му доложи, за телеграмата на тогавашния съветник в полпредството (легацията) в Берлин Кобулов, който съобщава, че при него е идвала жената на Ернст Телман. Тя знаела за сключения договор за „дружба“ с Германия и молела Москва да се опита да отърве мъжа ѝ от фашистките мъчилища. А за себе си казала, че „не вижда никакъв изход, защото, нямайки средства за съществуване, буквално гладува“. В съответствие с телеграмата Кобулов и заявил, че „ние с нищо не можем да ѝ помогнем“. В очите ѝ се появили сълзи и тя попитала. „Нима цялата негова дейност в полза на комунизма е била напразна?“ Кобулов ѝ повторил отговора си. Той казал, че жената на Телман „искаше от нас съвет — може ли да се обърне към Гьоринг с молба, аз ѝ отговорих, че това си е нейна частна работа. Много огорчена, Телман си отиде“^[2].

Сталин си спомня, че погледна тогава Молотов и каза: помислете, може би ще трябва да се помогне на жената на Телман с марки? Но не взе никакво радикално решение за Ернст Телман, който беше успял да предаде от фашистките тъмници няколко писма до Москва с молба за помощ. Сталин не поиска да се обърне лично към Хитлер с такава молба, не желаше да „помрачава“ договора за „дружба“. Макар че след като предаде на германците групата антифашисти, можеше да спаси не само Телман. Изглежда, Кобулов е

бил прав, като е казал, че „това си е частна работа на Роза Телман“. Както винаги, Сталин не изпитва никакви угризения на съвестта. За него съвест, обърната към миналото, изобщо не съществува... Все пак, мислейки за Роза Телман, той си спомня, че веднага след победния акорд на войната Берия му докладва един документ, свързан с вождя на германския пролетариат. Да, да, помни, имаше такъв документ.

„До Държавния комитет по отбраната, за др. Сталин
Й. В. Пълномощникът на НКВД на СССР при 2-ри
белоруски фронт др. Цанава съобщи, че оперативните
групи на НКВД са открили жената на Е. Телман Роза
Телман, която била избягала от концлагер и се криела в гр.
Фюрстенберг, и дъщерята на Телман Ирма Фьостер,
освободена от частите на Червената армия от концлагера в
гр. Нойбранденбург...

Р. Телман разказала, че е видяла за последен път
Телман на 27 февруари 1944 г. в затвора в гр. Бойтен в
присъствието на човек от гестапо. Казал бил, че го
подлагат на постоянни мъчения, искайки да се откаже от
убежденията си...

11 май 1945 г.

Л. Берия“^[3]

Когато прочете донесението, той каза на Поскръбишев да бъдат създадени за освободените близки на Е. Телман съответните условия и да им се окаже необходимата помощ. Може би, макар и със закъснение, нещо е трепнало у „вожда“... Но впрочем колко много такива случаи изникнаха в края на войната! Ето Серов, един от заместниците на Берия, съобщава, че в участъка на фронта, където действала 1-ва полска пехотна дивизия, е освободен от немския концлагер в Ораниенбург бившият премиер-министър на Испанската република Франсиско Ларго Кабалеро; бил в състояние на крайно изтощение, моли да се съобщи на семейството му, че е жив^[4] Или друг един случай: Круглов съобщава, че румънският крал Михайл бил оказал съдействие за бягството от плен на неговия роднина майор Хохенцолерн и на сина на немския индустриалец Круп оберлейтенант

фон Болен унд Холбах.^[5] Нима може да проследи и да реагира на целия този калейдоскоп от имена, от фамилии, от предишни и сегашни, знатни и незнатни?! Берия и Молотов да се занимават с тия неща. От него зависи нещо по-важно: **политическото** завършване на войната. Спечелил военната победа, той няма право да я пропилее сега на политическата арена. Него повече го занимават днешните въпроси. Макар че въпреки налегналата го след войната умора жарта от преживяното още не е „изстинала“, не е изтрезнял напълно от упоителния победен триумф.

От кръглия балкон на предишния дворец вижда, че навсякъде — на брега на езерото, на входа към малкия парк на резиденцията му, на тихата уличка, чиито жители са изселени — стоят на пост часови. Той смята, че войната окончателно е направила от него военен. И до края на дните си няма да съблече маршалския мундир. Между другото, Хрульов заедно с членовете на Политбюро веднъж му доведе трима юначаги с униформа, състояща се наполовина от златни ширити, златни лампази, златни сърмени украшения навсякъде, където е хрумнало на създателя й...

„Какво е това?“ — пита недоумяващо Сталин.

Това са три варианта на предлаганата униформа за генералисимус на Съветския съюз — отвръща Хрульов, началник на Главното управление на Тила при Червената армия.

Сталин изглежда още веднъж злобно позлатената бутатория и прогонва с ругатни от кабинета си цялата компания. На какво ще заприлича той с тази униформа? На портиер пред скъп ресторант или на клоун? Идиоти! Е, вярно, не е забравил, че Хрульов изпълни бързо указанието му да се изработи примерен образец за ордена „Победа“. В първия вариант, който върховният главнокомандващ видя на 25 октомври 1943 г., в центъра бяха силуетите на Ленин и Сталин. Не му допаднаха втръсналите се от хилядите варианти изображения на двамата вождове, където неговият профил може да бъде разпознат само по характерния кавказки нос и по мустаците. Готвещият се за триумф бъдещ генералисимус предложи в центъра на ордена на светлосин фон да се изобрази Кремълската стена със Спаската кула. Ордена да се изработи от платина. Да не се жаят брилянтите. Още преди да бъде учреден най-високият пълководчески орден, Сталин решава, че с него ще се удостояват само единици. На 5 ноември

утвърждава образа на ордена, а на 8-и е приет указът на Президиума на Върховния съвет на СССР за учредяването му. „Дори един орден без мене не можах да изготвят“ — въздъхна Сталин.

След като приключва с разходката си из миналото, далечно и близко, той отново се връща към днешните си грижи. Докато слуша преводите на речите, произнесени от партньорите му, по стар навик си драска, рисува си нещо на листче хартия. Обикновено пред него са подредени няколко цветни молива и писалка. Понякога десетки пъти механично изписва някоя дума и през това време съсредоточава вниманието си върху смисъла: „репарации“, „контрибуции“, „части, дялове от репарациите“... Понякога обаче, както това е забелязал барон Бивърбрук по време на преговорите в Москва в началото на войната, Сталин рисува „безбройно множество вълци върху хартията и оцветява фона с червен молив“^[6]. Малко преди преводачът да приключи, добавя към глутницата още един вълк, който сякаш се разтваря в кървавия здрач на жестокото време.

Сталин разбира, че разгромът на фашизма превръща Съветския съюз в свръхдържава, а него, вожд на тази държава — в един от най-големите (а в душата си той не се и съмнява, че е най-великият) лидери в днешното време. Западните му партньори са лидери от ден до пладне, чеда на „демокрацията“. Рузвелт бе голям политик, но и той, ако не беше умрял, щеше да излезе от Белия дом след изтичането на мандата му. Ето и Чърчил — дойде на конференцията с пълната увереност, че неговата партия ще победи на изборите. Спомня си, че по време на срещата си с Труман на 17 юли президентът, отговаряйки на въпроса му, дали се е виждал с Чърчил, каза: „Да, видяхме се вчера сутринта. Чърчил е уверен в победата си в изборите.“

„Английският народ не може да забрави победителя“^[7] — съгласява се Сталин.

А виж сега как всичко се обръща — на 26 юли съобщиха, че консерваторите са претърпели поражение, и в Потсдам новият английски лидер Клемент Атли смени Чърчил. Сталин не може да си обясни това — тези „гнили демокрации“ себе си отслабват, казва си генералисимусът. Системата, която той е създал, не допуска такава игра на „прескочикобила“. Знае, че ще се намира на върха на властта, докато му позволява здравето. (Но въпреки появилите се симптоми на преумора той не се съмнява, че ще бъде още дълги години здрав. Нали

е кавказец!) Знае, че на този брулен от ветровете на историята връх има място само за него и за никой друг.

Много отдавна вече Сталин, подобно на краля слънце Луи XIV, отъждествява себе си с държавата, с обществото и с партията. Председателят на Съвета на народните комисари е свикнал да говори от името на народа, да показва на народа пътя с пълната увереност, че с това го ощастливява. Колкото по-величествена е държавата, толкова по-високо стои и нейният ръководител. Войната издигна Съветския съюз на най-горните стъпала в света. И за Сталин това е най-високата точка на издигането му. От първите следвоенни месеци кривата на неговата съдба започва бързо да се приближава към апогея на световната му слава, могъщество и свещен култ.

Към плодовете на победата Сталин причислява не само разгрома на фашизма и превръщането на Съветския съюз в една от най-влиятелните държави. Генералисимусът вече усеща подмолните сътресения в сградата на антихитлеристката коалиция, които скоро ще я разрушат до основи. Но не може и да предположи, че сриването ѝ ще бъде толкова стремително. Само човек с проникателно око може да забележи, че около масата в Цецилиенхоф седят съюзници, които могат да бъдат наречени „приятели врагове“. Фразата, произнесена от Труман при първата им среща, не може да заблуди Сталин. Труман „иска да бъде приятел на генералисимус Сталин“. Съветският лидер особено ясно разбира това при обсъждането на въпроса за репарациите. Американците отстъпват от ялтенската си позиция по този въпрос и застават на страната на англичаните, които се мъчат да наложат крайно неизгодно за Съветския съюз решение. Окупирана беше грамадна територия в Съветския съюз, унищожени са много и много промишлени предприятия. Съединените щати и Великобритания не преживяха това. Сталин подчертава, че Съветският съюз, а също така Полша и Югославия имат не само политическо, но и морално право на възмездие за тези загуби. Но Труман и Чърчил са глухи към апелите на Сталин. Едва на последното, тринадесетото, заседание той се принуждава да приеме тези неизгодни за него условия. Иначе рискува да получи много по-малко. Но генералисимусът се „реваншира“ при решаването на полския въпрос, особено що се отнася до границите по Одер и Ниса. Сталин все едно

че премества Полша на запад, желаейки да има между Съветския съюз и Германия силна славянска държава.

„Вождът“ с основание се безпокои, че президентът и премиер-министърът много и с подчертано желание говорят за Източна Европа, но не искат да говорят за Западна Европа. Когато повдига въпроса за фашисткия режим на Франко, не среща никакво разбиране, а в същото време Труман и Чърчил искат да бъдат поддържани противниците на Тито в Югославия. Западните партньори говорят с тревога за положението в България и Румъния, но не искат да видят например, че в Гърция се разгаря гражданска война не без тяхна помощ. От време на време на Сталин му се струва, че около масата не седят съюзници, а отдавнашни съперници, опитващи се да откъснат по-голямото парче от баницата, която заедно са изпекли. И не греша: военните проблеми (с изключение на азиатските) са в миналото. На преден план е политиката — твърде лицемерна и безмилостна особа. На политическото поприще партньорите заемат прекалено различни позиции, за да може да се очакват същите резултати, каквито бяха постигнати, да речем, в Ялта. Войната, общата опасност, общите стратегически цели ги сближават. Но щом тези цели са вече осъществени, напред излиза както винаги политическият, класовият егоизъм. Безукорните преводачи не са в състояние да накарат лидерите на антихитлеристката коалиция да говорят на един и същ политически език, на езика на съюзниците.

Общо взето, Сталин е доволен от постигнатото на конференцията, както впрочем и англичаните, и американците. През лятото на 1945 г. се стига до резултати, които една-две години по-късно ще бъде просто невъзможно да се постигнат. Успяват да се споразумеят за демилитаризирането на Германия, да намерят взаимноприемливи решения и по някои други основни въпроси. Труман много настоява за публично потвърждаване на обещанията на Съветския съюз да се намеси във войната против Япония. И ръководителят на съветската делегация не се отказва от съюзническите си задължения: „Съветският съюз ще бъде готов да започне военни действия към средата на август и той ще удържи на думата си.“

Сталин не иска да протака откриването на своя „втори фронт“ толкова дълго като Англия и Съединените щати. При това гледа да не засегне с нещо съюзниците. Например малко преди да започне войната

с Япония, той поставя пред главнокомандващия съветските войски в Далечния изток Василевски задачата не само да освободи южната част на остров Сахалин и Курилските острови, но и да окупира половината от остров Хокайдо на север от линията, съединяваща град Кусиро с град Румои. Предвиждало се е за тази цел да бъдат прехвърлени на острова две стрелкови, една изстребителна и една бомбардировъчна дивизия. Когато съветските войски се настаняват в южната част на Сахалин, Сталин се разпорежда на 23 август 1945 г. да се подготви за извозване 87-и стрелкови корпус, който да извърши десантна операция на остров Хокайдо.^[8] Обаче на 25 август, когато освобождаването на Южен Сахалин завършва, заповед за превоз на съединенията не идва. Сталин си прави сметката: какво може да му даде тази крачка? Генералисимусът стига до заключението, и не без основания, че този „десантен скок“ може да изостри и без това съществено влошилите се отношения със съюзниците. И накрая нарежда да не се изпращат войски на Хокайдо. Началник-щабът на Главното командване на съветските войски в Далечния изток генерал Иванов предава заповедта на главнокомандващия: „За да се избегне създаването на конфликти и недоразумения със съюзниците, категорично да се забрани изпращането на каквито и да е кораби и самолети към остров Хокайдо.“^[9] Но всичко това ще стане няколко седмици по-късно.

През нощта на 1 срещу 2 август на заключителното заседание на ръководителите на делегациите последните думи на Сталин са „Изглежда, че конференцията може да бъде наречена успешна“. Няколко минути преди това тримата лидери подписват приветствена телеграма до Чърчил и Идън. Накрая Труман, на когото е било възложено да открие и закрие конференцията, провъзгласява:

„Обявявам Берлинската конференция за закрыта. До следващата среща, която, надявам се, ще бъде скоро.“

„Дай боже“ — откликва Сталин.^[10]

Генералисимусът не може още да предугади, че актът за капитулация на Япония, който по негово поръчение генерал Деревянко ще подпише на борда на американския линейен кораб „Мисури“, ще бъде за дълги години последният документ от съдбоносно значение, съгласуван между бившите съюзници. Той още не може да се досети, че скоро в Пентагона ще се появят планове като „Дропшот“ и „Черийтийър“ за атомни бомбардировки над Съветския съюз, а

списание „Колиърс“ ще публикува подробен сценарий на „предстоящата война с червена Русия“, последвана от окупиране на СССР. Но всичко това е бъдеще. А сега, искат или не искат това лидерите на съюзните страни, в Потсдам е направена важна крачка към политическия завършек на войната в Европа, но и крачка към по-нататъшното ѝ разцепление, към фаталното ѝ разделяне на два свята. Антихитлеристката коалиция доживява последните си часове. Западните лидери бързат. Чърчил вече вижда, както той се изразява, „желязната завеса“, спуснала се от Любек до Триест и разделила Европа"^[11]. Нито Сталин, нито Труман, нито Чърчил и Атли са в състояние да предвидят, че пътят на взаимна ненавист, по който те скоро ще тръгнат, ще отведе бъдещите им приемници до исторически задънената атомна улица, в която политиците, осъзнали най-накрая заплахата от реално унищожаване на живота върху планетата, ще бъдат принудени да се издигнат над своите класови и идеологични интереси и отново да се обърнат към общочовешките ценности, както през годините на отминалата война.

Великата победа над фашизма, главни творци на която бяха народите на Съветския съюз и на другите страни от антихитлеристката коалиция, роди за съветските хора и един горчив плод. Победата още повече укрепи мнението за Сталин, за неговата непогрешимост и месианска роля при решаването на съдбата на съветския народ и на социализма. Великата победа окончателно превърна Сталин в земен бог.

Съветските хора защитиха свободата си с борба против фашизма. Но до освобождаването им от сталинизма е още страшно много далече. Синовете на отечеството, завръщайки се в разрушените бащини огнища, също както далечните им прадеди след Отечествената война от 1812 г. се надяват на добри промени. Повеите на свободата, на всенародното тържествуване, на победата раждат смътни надежди. Хората искат да живеят по-добре. Без страх и остен. Наистина тачат и славословят Сталин, както и преди, прекланят се пред него, превъзнасят го, но в същото време вярват, че няма да има вече насилия, безкрайни кампании, постоянен остър недостиг на всичко най-необходимо — неща, станали една от чертите на съветския начин на живот.

Обратното, победата убеждава Сталин в непоклатимостта на всички създадени от него държавни и обществени институции, в неизчерпаемата издръжливост на системата, в правилността на водената от него вътрешна и външна политика. И скоро дава да се разбере, че всичко в страната ще остане без изменения. Нужно е да се работи, да се възстановява разрушеното народно стопанство въз основа на указанията, които той ще даде. В Обръщението на ЦК на ВКП(б) към всички избиратели във връзка с изборите за Върховен съвет на СССР, насрочени за 10 февруари 1946 г., няма нито дума за демокрация, народовластие, участие на обикновените трудови хора в управлението на държавата. Все същите изтрети думи за „блок на комунистите и безпартийните“, за това, че „съветските хора можаха да се убедят от многогодишния опит в правилността на партийната политика, която отговаря на коренните интереси на народа“, че „не бива да има нито един избирател, който да не използва своето почетно право“^[12]. Последният израз звучи вече като предупреждение. Е, в това съветските хора отдавна са се убедили!

Както винаги, Сталин одобрява „Обръщението“. Зъбните колелца на създадената от него бюрократична система се въртят неумолимо с определената от „вожда“ скорост. Отново като от конвейер се сипят едно след друго партийни постановления — за изучаване на „Краткия курс“ по история на партията, за слабата работа на вестниците „Молот“ (Ростов на Дон,) „Волжская коммуна“ (Куйбишев) и „Курская правда“, за прекратяване на „разпиляването на колхозните земи“ (забранява се да се създават помощни стопанства и частни зеленчукови градини на работници и служители), за слабата работа на ОГИЗ (Обединение на държавните издателства), за осигуряване поддържането в добро състояние на държавните зърнени храни и тъй нататък, и тъй нататък.

Много от документите парафира Сталин. Той, както и по-рано, безгранично вярва във вълшебната сила на **указанията, директивите, разпорежданията**. Докато преди войната Сталиновата командно-бюрократична система все още се е нагаждала, донагласявала се е, след победата започва не само бързо да се възстановява, но и да набира сила. Фактически курсът, поет от него след войната, е курс към **тотална бюрокрация**. В много от ведомствата чиновниците започват да носят пагони (едни от първите са железничарите). Създават се нови

и нови организации, чиято едва ли не главна задача е „контрол върху изпълнението на указанията и решенията“. За да бъде прикован за вечни времена към селото, колхозникът е лишен от паспорт. Интерниранията и изселванията продължават до края на 40-те години и ведомството на Берия не остава без работа.

Социолозите са превърнати окончателно в безмозъчни коментатори на „великата“ догма. Влизат отново в употреба отегчителните и затъпяващи ритуали около възхваляването на „вожда“. Както по-рано, крайно опасно е човек да бъде откровен дори с близки нему хора. Интелектуалните надзорници „от културата“ под ръководството на Жданов убиват свободата на мисълта. Утвърждаващият се бюрократизъм отново започва да насажда най-опасните за обществото бурени — безразличие и равнодушие у хората на труда, сляпо и бездушно изпълнение на заповяданото; засилване на нравствената деградация, изразяваща се в раздвояване на личността (едно на думи — друго на дела). Партията все повече се превръща в сянка на държавата. А може и обратното — държавата се превръща в сянка на партията. Никой не може да има свое мнение, различаващо се от официалното. Като че ли отново стават актуални думите на Пушкин, казани толкова отдавна: „липсата на обществено мнение, това равнодушие спрямо всякакъв дълг, справедливост, право и истина... Това цинично презрение към мисълта и към достойнството на човека“^[13]. Уравнителният социализъм въпреки лозунгите започва да ражда бюрократичен елит, колкото и парадоксално да изглежда това.

По този начин Сталин използва плодовете на победата за „вътрешна употреба“; съзнателно и решително **консервира** системата. За истинско социално творчество той пак е така неспособен, както и през 20-те години. За да поддържа и да издига своя и без това безкрайно висок статус на „гениален вожд“, епизодично, но доста редовно сваля, отстранява, премества ту някой секретар на областен комитет, ту министър, ту маршал, ту друг обществен деец, обвинявайки ги или в аполитичност, или в злоупотреба с власт, или в пренебрегване на височайшите указания, или в недостатъчни грижи за хората. В очите на народа Сталин и така е „добрият цар“, а такива стъпки повдигат авторитета му още по-високо. Дори и днес този стил се харесва на мнозина — ами че Сталин не би допуснал рашидовщината и чурбановщината^[14]. Но ако човек се замисли, то

колкото и да е парадоксално това, най-дълбоките корени на бюрократичното израждане на много ръководители от Следсталиновото време се проявяват именно тогава. Попаднали в среда, където няма страх и „твърда ръка“, ембрионите, зачатъците на регионалното, номенклатурното, ведомственото пълновластие и вождовщина веднага пускат издънки. Системата от безкрайни административни забрани при бездействието на истинските социалистически икономически лостове, при ниската нравствена култура и при пълната липса на гласност се оказва безрезултатна. Достатъчно бе Сталин да си отиде физически, а след това в известна степен и политически, за да стане ясно, че консервирането на системата само ще задълбочава кризисните явления днес и утре. След години хората ще могат вече да кажат: **абсолютната власт покварява абсолютно.**

Победата над фашизма укрепва значително единовластието и култовото преклонение пред самодържеца. За народа той става месия, творец на „великата победа“, ненадминат пълководец. Но заедно с това тази сляпа вяра обезсилва народа, лишен задълго от истина и справедливост.

Доста страници отделих за една от извънредно отрицателните дейности на Сталин след войната — усилията му да консервира политическата система, да я направи неизменна. Той никога не ще може да изрече Лениновите думи: „На нас са нужни промени в политическия строй.“ С догматичния си ум Сталин, правейки оценка на създалата се система, в центъра на която се намира самият той, не е в състояние да разбере, че с тези опити за консервирането ѝ подлага на дълбока ерозия социалистическите ценности и идеали.

Наред с тези негативни процеси живеят, пулсират, борят се надеждата, волята, енергията на народа. Победата над фашизма убеждава хората в Съветския съюз, че социализмът е непреходен, че историческият избор, направен през октомври 1917 г., е правилен. Въпреки многото спънки, трудности, извращения и престъпления народът е главният пазител на своята духовност, на своята вяра в по-доброто бъдеще. За невиджано кратки срокове той успява да се вдигне от развалините и да възстанови икономическия потенциал на страната. Когато в края на 1945 г. долагат на Сталин обобщените данни за икономическите щети, причинени на съветската държава от войната,

той, който може би повече от другите знае за раните и белезите от тях по тялото на отечеството, въпреки това пита Вознесенски:

— Няма ли раздувания?

— Може да има само свивания. За краткото време е невъзможно да се оценят големината и мащабите на всички загуби...

Той помни съвещанието с командващите фронтове и командващите родовете войски по въпроса за демобилизирането и реорганизацията на Червената армия, състояло се на 21 и 22 май 1945 г. Тогава върховният главнокомандващ казва на маршалите и генералите, че без армията, а по-точно без хората, които днес са в армията, раните си няма да излекуваме... С листчета в ръце, като поглежда от време на време в тях, Сталин бавно и глухо отронва думите си: „Демобилизацията трябва да засегне най-напред частите от противовъздушната отбрана и кавалерията. Тя не трябва да се разпростре върху танковите части и военноморския флот. В частите на пехотата демобилизацията ще обхване 40–60 процента от състава ѝ, без да засегне войските от Далечния изток, Задбайкалието и Задкавказието... На всеки уволняван боец да се продават на ниска цена трофейни стоки и да му се даде заплата за толкова години, колкото е прослужил в армията...“^[15] Говори Сталин за демобилизацията на армията и мисли как по-бързо да включи тази сила в процеса, за който му приказва така настойчиво Вознесенски: страната трябва да се вдигне на крака. Всичко е на привършване — силите, възможностите, търпението. Народът страшно изнемогва. Берия докладва за глада в Чита и областта, в Таджикистан, в Татария, на други места. Сталин взима обобщеното сведение. Народният комисар на вътрешните работи в Таджикистан съобщава:

„В Ленинабадската област... са намерени 20 души, умрели от изтощение, и 500 души, подути от недохранване. В Сталинабадската област — в Рамитския, Пахтаабадския, Оби-Гармския и в други райони — са умрели от изтощение над 70 души. Има също изтощени и подути. Такива факти се срещат и в Курган-Тюбинската, Кулябската и Гармската област. Помощта, оказана на тези райони на място, е незначителна...“^[16]

В Читинската област има данни за „употреба на умрели животни, на дървета, кора“. Съобщава се за един страшен факт: „селянка със синовете си убили малката дъщеря и я употребили за храна... Ето още

един такъв случай“^[17]. Сталин спира да чете тъжното сведение. Като вижда недоволството на „вожда“, Берия бърза да каже:

— Отделили сме известно количество брашно до новата реколта. Налага се да потърпим!

Предстои войната с Япония, а от докладите на Вознесенски се разбира, че предстои и колосална работа. Кандидат-членът на Политбюро в сравнение с другите от обкръжението на „вожда“ позадълбочено се ориентира в мащабните и многопластови икономически процеси, развиващи се в страната. Сталин отдавна го наблюдава, но той събужда у него противоречиви чувства. Да, по всяка вероятност е най-умният ръководител от обкръжението му, но не му харесва неговата независимост, острите му понякога изказвания. Но пък, от друга страна, разсъждава Сталин, без неговия мозък трудно ще е да бъде измъкната изпод развалините икономиката. През февруари 1947 г. на пленума на Централния комитет Сталин неочаквано за мнозина предлага Вознесенски да бъде избран за член на Политбюро.

Когато чете справката на Вознесенски за мащабите на разрушенията и първия вариант на доклада на Извънредната държавна комисия за злодействата на немските завоеватели, Сталин задържа погледа си по-дълго на няколко цифри: разрушени са 1710 града и селища от градски тип, изгорени са над 70 хиляди села и селца („вождът“ дори и не помисля, че изгарянето на хиляди и хиляди селища тежи на неговата съвест), вдигнати са във въздуха и не функционират 32 хиляди промишлени предприятия, 65 хиляди километра железопътни линии, опустошени са около 100 хиляди колхоза и совхоза, хиляди машинотракторни станции... Замисляйки се над тези страшни цифри, Сталин си спомня как по пътя за Берлин през непробиваемото от куршуми стъкло на прозореца се вглеждаше в просторите на руската равнина, изпонасечена от окопи, блиндажи и пожарища. Влакът не спираше никъде, край него прелитаха обезобразени скелети на сгради с множество празни зеници на прозорците, сринати заводи, овъглени бараки. В оцелелите селца се виждаха най-често опожарени до основите къщурки, над които протягаха към небето изстиналите си ръце комините на руските печки. Дори избуялата юлска зеленина не можеше да скрие следите от страшното бедствие.

По думите на Вознесенски 25 милиона души в страната нямат стряха над главата си, завират се в землянки, плевници, изби. Западналото и без това още от началото на 30-те години животновъдство е напълно разстроено — десетки милиони глави добитък са иззети или унищожени. По предварителни пресмятания, пише Вознесенски, преките щети, нанесени от нахлуването, възлизат на около 700 милиарда рубли (в цени преди войната). Казано с други думи, страната е загубила 30% от националното си богатство.^[18] Жизненото равнище на народа е на най-ниското (което може да си представи човек) стъпало...

Тези неща вече по-малко интересуват Сталин — той винаги е смятал, че без големи жертви е невъзможно да се построи социализмът, да се разгроми фашизмът, а сега и да се възстанови държавата. Без да се поддържа общественото съзнание в състояние на постоянно напрежение, на постоянна мобилизация, на своеобразна „гражданска война“, без борба с трудностите и с вътрешните врагове е невъзможно да се решават възникналите свръхзадачи, в това Сталин е напълно уверен. Че е прав, го доказва и докладната записка на Хрущов, която Поскръбишев неотдавна е оставил в папката. На 31 декември 1945 г. Хрущов съобщава за активизирането на украинските националисти в западните райони на Украинската ССР във връзка с приближаването на изборите за Върховен съвет на СССР. Записката завършва с молба да се помогне на Прикарпатския и Лвовския военен окръг с допълнителни сили. А нима само там има врагове? Ами колко много още са били под окупация, в плен, под чуждо иго? Сталин е убеден, че от фронта са се върнали доста много „декабристи“.

Върху докладната записка на Хрущов Сталин слага резолюция до Булганин и Генералния щаб да отделят допълнителни войски за западните области на Украйна.^[19] А ето и един аналогичен доклад „Относно създаване на изтребителни батальони за борба с бандитизма в Латвия“, подписан от Булганин, който предлага между другото тези батальони да минат на издръжка на местния бюджет.^[20] И там жертви. Войната е свършила, а жертвите край нямат. Ето, Меркулов и Круглов съобщават, че в навечерието на изборите в Литва „се е засилила активността на антисъветското националистическо нелегално движение“. Списъкът е дълъг:

„— На 15 декември 1945 г. в Шяуляйска околия е откаран в гората и разстрелян членът на окръжната изборителна комисия Ю. Митузас.

— На 16 декември 1945 г. във Вейсейска община, Ладзияйска околия, е убит от бандитска група председателят на изборителната комисия В. Левулис.

— На 17 декември 1945 г. в Рокишка околия група бандити са убили председателя на изборителната комисия М. Гикелис.

— На 20 декември 1945 г. в Тауянска община, Укмерска околия, е бил убит от бандити членът на участъковата изборителна комисия и председател на селсъвета Ю. Габрилавичюс.“^[21]

Дълъг е списъкът на новите жертви. Ще минат още няколко години, преди да се прекрати проливането на кръв в Прибалтика. Но в сравнение със загубите през войната това са само части от процента. Сталин сигурно неведнъж се е замислял за цената на победата в човешки жертви, но претегляйки нещата от едната и от другата страна, е смятал, както се вижда, че това е също „политически въпрос“.

И така, каква е цената на победата? Колко хора са загинали? На Сталин му предстои да говори на предизборно събрание, ще трябва да каже на народа колко човешки живота струва победата. По време на войната върховният главнокомандващ не се е замислял за това — човешките ресурси на страната му се виждали неизчерпаеми. Но когато идва отстъплението към Сталинград, е пресметнал, че в окупираната територия са останали 70–80 милиона души.

От справката, която подготвят за Сталин през януари 1946 г. военните и Вознесенски, става ясно, че за нашите загуби може да се говори само приблизително. Особено в началото на войната тази кървава статистика се, води крайно лошо. В доклада си Вознесенски съобщава: загубите могат да бъдат преценени точно едва след няколко месеца, но според наличните предположения загинали са, общо взето, повече от 15 милиона души. Сталин нищо не казва — според донесението на Генералния щаб убитите, умрелите от раните си и безследно изчезналите на бойното поле са общо 7,5 милиона души. През 1946 г. той се спира именно на тази цифра. Не му се ще да говори за по-висока цена — нали тогава ще помръкне веднага образът му на пълководец! А това той не може да допусне.

Но каква е в действителност цената на нашата победа? През 1956 г. в писмото си до Т. Ерландер, премиер-министъра на Швеция, Хрущов за пръв път споменава за повече от 20 милиона. На какво се основават тези данни, които се използват и сега? На приблизителни пресмятания. Според мене в оценката на Хрущов е вярна само думата повече. Над 20 милиона. Днес историците работят по определянето на точния брой. Народът трябва да знае колко свои синове и дъщери е принесъл в жертва пред олтара на победата.

Въз основа на редица намиращи се във военните архиви статистически данни, включително и за нашите военнопленници (германците например са водели педантично сметка за затворените и унищожените в концлагери), анализирах резултатите от преброяванията, взех предвид броя на съединенията и динамиката на личния им състав по време на войната, прибавих и сметката данните за загубите в най-големите операции, обърнах също така внимание на научнообоснованите съображения, изказани от такива известни изследователи като Виродов, Власиевич, Кваша и Соколов, и стигнах до следните изводи. (Не смятам, разбира се, че те са единствено верните и окончателните.) Броят на загиналите военнослужещи, партизани, нелегални и мирни граждани през годините на Великата отечествена война най-вероятно е между 26 и 27 милиона души, от тях около 10 милиона са паднали на бойното поле или са загинали в плен. Особено трагична е съдбата на ония, които са били в първия стратегически ешелон (и в основната маса на стратегическите резерви) и са изнесли главните тежести на войната през 1941 г. Основната, най-вече кадровата част от личния състав на съединенията и обединенията в този ешелон загива, а около три милиона военнослужещи се оказват в плен. Не много по-малки са били нашите загуби и през 1942 г.

Най-неясна и политически двусмислена категория са безследно изчезналите. Тук спадат и падналите на бойното поле, но „не влезли“ в строевите записки и сборните сведения за загубите, и тези, които са се оказали в плен, станали са партизани или съдбата ги е отвела в чужди краища. Да, имало е сред тях и хора, които са се разколебали, поддали са се на обещанията и са влезли в Руската освободителна армия на Власов или са постъпили на служба в полициите. Но техният брой е незначителен. Съдбата на почти всички безследно изчезнали е дълбоко трагична — незначителна смърт в боя, гибел в плен или „в най-добрия

случай“ безкрайни проверки в лагерите на НКВД с риск да останат там дълги и дълги години.

Ако Сталин можеше да се отнася критично към себе си, то простата съпоставка на своите с немските загуби щеше да го доведе до заключението, че блясъкът на „пълководческият гений на вождя“ е основан до голяма степен на това, че хората не са знаели истината за дадените жертви. По мои пресмятания съотношението на безвъзвратните загуби е 3,2 към 1 не в наша полза.

Разбира се, трябва да се има предвид варварската политика на нацистите, свързана с планомерното унищожаване на мирното население, особено на славяните, на евреите и на лица от други националности. Това е една от главните причини за астрономично големите жертви на съветския народ. Защото повечето от загиналите са мирни граждани. Но дори да не вземем под внимание катастрофалното начало на войната, то и след него нашите военни загуби са били няколко пъти по-големи от немските. Не само поради неопитност. Защото, като се почне приблизително от 1943 г. нататък съветските войници и командири са се научили вече да воюват. И то добре. Но Сталин винаги поставя на първо място принципа, който много пъти прилага в директивите и заповедите си: целта да се постигне „без оглед на жертвите“. За човека, защитен от каквато и да е форма на критика, стойността на човешкия живот (на стотици, хиляди, милиони хора) няма никакво значение. Това също е една от главните причини цената на нашата велика победа да е невъобразимо висока. Победата ще остане пропита завинаги със скръбта ни по неизброимите жертви. Този въпрос никога не е измъчвал Сталин. Жертвеният сталински социализъм изисква и жертвени победи. Самата неоспоримост на този исторически факт не само подчертава великото безкрайно търпение и самопожертвователност на съветския народ, но и напомня: за да стане такъв, какъвто е станал, на Сталин са му **позволили**. Решителната роля на народните маси не бива да се разглежда само „след като бъде теглена чертата“...

... Войната е спечелена. Най-сетне Сталин може с пълни гърди да вдиша кавказкия въздух. Берия се разшетва: макар че тази операция за пътуването на „вождя“ е по-лека от берлинската, все пак... Ето няколко извадки от доклада на заместник-началника на Комитета за държавна сигурност в Краснодарския край Жданов до Меркулов:

„Относно провежданите мероприятия във връзка с установяването на особен период в Сочи.

... Антисъветските елементи, водени на отчет в Сочинския отдел, активно се обработват и наблюдават. Арестите се осъществяват по графика.

... Прочиства се лесопарковата местност от река Головинки до река Псоу. Увеличен е цензорският център. Затегнат е паспортният режим. Засилен е контролът върху автотранспорта. От гарата до вилата са създадени 184 поста. Др. Власик всекидневно се информира...“^[22]

„Вождът на народите“ се бои за живота си не само в Германия, но и в родината. Част от пътя изминава с автомобил. Заедно с него „в отпуск“, както винаги, пътуват Власик, Поскръобишев, Истомина, многоброен екип от служители „за поръчки“, охраната му и друга „прислуга“. Казано между другото, именно след това пътуване Сталин нарежда да се построи съвременна магистрала за автомобили до Симферопол. Минавайки през Орел, Курск, други градове и села, няколко пъти слиза от автомобила и разговаря с хората... Остава поразен от себеотрицанието на жените и невръстните деца, оказали се през войната може би в най-трудното положение. Градовете са в развалини, а когато отива на юг, казват му, че край Сухуми, около Новий Афон, край езерото Рица и Холодная речка, както и на други места ведомството на Берия с пълна пара се труди за издигането на нови държавни вили. Скоро му омръзват общуването с народа по време на неговото пътуване в отпуска, верноподаническите възгласи, радостните сълзи на жените, оптимистичните уверения на мъжете „Работите тръгнаха по-добре, другарю Сталин!“, удивените погледи на старците, бабите и децата: „Ама това ли е Сталин?“.

И действително, той знае, че за широката му популярност е по-добре да маха на тълпата от трибуната на Мавзолея, да се усмихва от кадрите на кинопрегледите, да се явява всекидневно пред народа само във вид на портрети, статуи и бюстове. Сталин е наясно с психологията на масите, досеща се, че по време на тези срещи „на живо“ нейде дълбоко у хората се заражда известно разочарование. Пред тях се появява човек, нисичък на ръст, с несъразмерно развити части на тялото, къс труп и сравнително дълги ръце и крака. Доста издуто коремче, пристегнато от маршалския мундир. Рядка коса над възсипаничаво лице с живи очи — бледо, както подобава на една

кабинетна особа. Грозни зъби, които не могат да бъдат наречени бели, и само живите подвижни жълтеникави очи издават неговата скрита енергия, властния му характер и увереността в себе си. В Курск една жена дори се престашава да го пипне по ръкава на куртката — изглежда, се е различавал вкоренилият се в съзнанието ѝ образ от човека, когото вижда сега. Сталин бързо е доловил в очите на хората не само радост и възхита, но и едва скрито разочарование от неугледността на генералисимуса, „вожда за всички времена и на всички народи“. На кратките въпроси на „вожда“ се чуват също така кратки отговори във формата на възклицания, изпълнени с изумление, със станалото вече навик боготворене и с очакване на някакво чудо. Но чудо... няма. Хората не искат речи от Сталин, а просто го поглъщат с очи, не вярвайки, че пред тях е самият „вожд“. Обявеният за земен бог човек не може да не разочарова хората при личен контакт с тях. Защото се оказва обикновен човек, а всичко чудодейно, мъдро, пророческо, легендарно е създадено, измислено от самите тях. Цялата система от митове, щампи и легенди „работи“, докато хората нямат пряк контакт с носителя на всички тия атрибути на боготворенето.

Друсайки се в лимузината и поглеждайки от време на време през завесените прозорчета, Сталин все повече и повече се убеждава, че загадъчният, рядко изказващ се и показващ се пред народа вожд има своите предимства. Такова лекомислие той вече няма да допусне. Трябва и занапред да предизвиква илюзията за вездесъщност с подобаваща за един бог отдалеченост. В очите на хората той трябва да остане човекът, който е построил социализма, победил е фашизма и сега, много скоро, като излекува раните им, ще призове съветските хора към нови „велики строежи на комунизма“. Да, силата му е в тайнствеността, в способността му във времена на триумфи, на лутане, на мъчителна безпътица на духа да обединява хората за нова кампания. И той, само той е способен като Еклесиаст да определи кога настъпва „време да убиваш и време да лекуваш, време да събаряш и време да съграждаш“. Той е просто длъжен да разбере, че е нужен само на системата, която е създал. Друг не може да бъде. Напразно някои чакат промени. Трябва да се укрепва строят, да се увеличава мощта на държавата, да се отстраняват всички, които не са готови за това. Великата победа, която той удържа, е внушителен аргумент за историческата му правота.

Може би прекалено много гадая какво е мислел Сталин. Но правя това въз основа на документите, свидетелствата, логиката в разсъжденията. Делата, постъпките и решенията му говорят с еднопосочна категоричност: самодържецът не е имал никакво намерение да прави кардинални промени. Може и трябва да се сменят хората, но не бива да се променя главното — общата непоклатимост на системата, която го е издигнала на върха на властта.

Изминалата война, макар да е разтърсила Сталин до краен предел, затвърдява у него мисълта, че исторически погледнато, е прав. Диктаторът вижда, че е достигнал най-високата точка на славата, признанието, влиянието и почитта. Освободил се е окончателно от такива „предразсъдъци“ като съвест и от несериозната игра на „демократия“, лишил е хората от онова, което може да бъде наречено социален избор. Убеден е, че строят, който иска да консервира завинаги сега, след войната, е най-близък до оня, за който са мечтали основоположниците на научния социализъм. Всичко е програмирано, указано, разписано, определено. Ето, ще бъде възстановена, ремонтирана сградата на социализма и той отново ще издигне лозунга „Да се достигне и надмине!“.

Сталин не без основания смята, че след войната светът, общо взето, се е преместил наляво. Антифашистката борба е сплотила масите, съживила е демократичните сили, сподавила е реакцията. Героизмът и самопожертвователността на съветските хора са предизвикали дълбоки симпатии към съветската държава. Дори мнозина белогвардейци, емигрирали интелектуалци, с една дума, „бивши“, искат да се върнат в Съветския съюз. Сталин е особено заинтригуван от „сигналите“ на грузинските меншевики, живеещи в Париж. Нали мнозина от тях той лично познава! И наскоро след завършването на войната нарежда да бъде командирован в Париж секретарят на ЦК на Грузинската КП(б) по пропагандата Шария. Отчета му, доложен от Берия и Меркулов, той чете дълго и внимателно. Грузинските имена Кедия, Арсенидзе, Церетели, Чхенкели, Гобечия, Таканшвили и други карат „вожда“ да си припомни годините на далечната вече революция, на тогавашните борби и разцепление.

Шария съобщава, че грузинската емиграция му е предала за връщане в родината старинни ръкописи, златни и сребърни предмети,

нумизматични и археологични ценности. По указания от Москва Шария се среща с Ной Жордания, Евгений Гегечкори, Йосиф Гобечия и Спиридон Кедия. В началото на срещата Жордания заявява, че поддържа мнението си: в Съветския съюз няма демокрация, свобода на словото и печата, свободни избори и частна инициатива. После обаче казва и друго (Сталин е подчертал тези думи): войната спечели Сталин. Смятам го за един от най-великите хора. Глупаво би било поради политически разногласия да се отрича величието му. Още по-много за величието му ще ни каже историята. Тя ще разкрие ония страни на дейността му, които досега не са били известни на съвременниците му (в това Н. Жордания е съвсем прав — б.а.).^[23] Мнозина от предишните му политически противници изказали желание да се върнат в родината. Когато прочита отчета, Сталин по всяка вероятност си е помислил: победителите винаги са прави!

Победата над фашизма спомага да се увеличи значително броят на привържениците и приятелите на Съветския съюз в целия свят. Под нейно влияние се развиват дълбоки процеси в международните отношения. Започва разпадането на колониалните империи, светът чува ускорения пулс на националноосвободителните движения. В източноевропейските страни, после и в Китай, решителна роля започват да играят комунистите. Сталин вече долавя тръпките на нов революционен подем. „Вождът“ не без основание смята, че комунистическото движение преживява „втора пролет“.

Наистина тази „втора пролет“ скоро е охладена от „студената война“, сигнал за която дава речта на Чърчил във Фултън на 5 март 1946 г. Изострят се външните проблеми на Съветския съюз. Освен това през 1946 г. обширни пространства от страната са обхванати от тежка суша. Обръчът от жесток недостиг на най-необходимото стяга държавата победител като в клещи. Западна Украйна и Прибалтика се оказват арена на почти незабележими, но ожесточени сблъсъци на правителствените сили с опозиционните формирования. Въпреки многото лични указания на Сталин „да се ускори разгромването на бандите“ ликвидирането на огнищата на партизанската война се задържа за дълго време. В Западна Украйна чак до 1951 г. избухват епизодично; схватки с несложими оръжието си банди.

Икономическите трудности засилват и трудностите в духовната област. Интуитивното очакване на промени, надеждите за по-добър

живот отново се отлагат за неопределено бъдеще. В предизборната си реч в Большой театър Сталин призовава към напрегнат труд и проява на търпение. Неща, които за съветския народ не са нищо ново. Те също са част от цената, заплатена за великата победа.

-
- [1] ЦПА ИМЛ, ф.17, оп.2, д.109, л. 32–33. ↑
 - [2] ЦГАСА, ф.33987, оп.3, д.1241, л.61. ↑
 - [3] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.96, т.V, л.4. ↑
 - [4] Пак там, д.95, т.IV, л.323. ↑
 - [5] Пак там, д.135, т.II, л.277. ↑
 - [6] W. Averrel Harriman and Elie Abel. *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946*. N.Y., XII, p.92. ↑
 - [7] Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (17 июля — 2 августа 1945 г.). Сб. документов. М., 1980, с. 42–43. ↑
 - [8] ЦАМО, ф.66, оп.178499, д.9, л. 34–37. ↑
 - [9] Пак там, л.61. ↑
 - [10] Берлинска (Потсдамская) конференция..., с. 299–300. ↑
 - [11] Churchill, W. *Op.cit.* Vol.6. t.2, p.256. ↑
 - [12] КПСС в резолюциях и решениях... Изд.9, т.8, с. 7–16. ↑
 - [13] Переписка А. С. Пушкина. 3 2-х тома. 1332. Т. 2, с. 291–292. ↑
 - [14] Рашидов и Чурбанов — висши служители от елита на КПСС, съдени за големи злоупотреби с власт — Б.пр. ↑
 - [15] ЦАМО, ф.132, оп.2642, д.15, л. 1–9. ↑
 - [16] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.96, т.V, л.147. ↑
 - [17] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.103, т.III, л. 140–160. ↑
 - [18] Вознесенский, Н. А. *Избранные произведения*. М., 1979, с.584. ↑
 - [19] ЦАМО, ф.132, оп.104, д.16, л.22. ↑
 - [20] Пак там, оп.2, д.54, л.97. ↑
 - [21] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.134, т.I, л. 1–7. ↑
 - [22] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.2223, л. 235–238. ↑
 - [23] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.97, л. 139–142. ↑

САВАНЪТ НА СТАЛИНОВИТЕ „ТАЙНИ“

Читателят знае: Сталин е обичал тайните. Големи и малки. Но най-много е обичал тайните на властта. А те са многобройни. И често пъти зловещи. Ние едва сега започнахме да се замисляме как така един безнравствен и физически непривлекателен, а в политическо отношение дори силно отблъскващ човек е могъл да **накара** цял един велик народ да го заобича? Как успя да „претопи“ трагедията на народа в личен триумф? Защо му вярваха милиони, и не само в нашата страна? Сталин е знаел „тайните“ на този феномен, обичал ги е и ги е пазел.

Сега, когато толкова много се пише за Сталин, естествено е желанието на мнозина автори да го разграничат от социализма, от народа. Така навремето си се опитва да постъпи и Троцки, когато започва да пише книгата „Сталин“. Това намерение личи и в многобройните статии на съветски автори. И аз бях близко до това становище, но дойдох до извода, че е невъзможно да се тръгне по този път, без да се накърни историческата истина. Нима е реално, когато оценяваме 30-те и 40-те години, да гледаме „отделно“ народа и „отделно“ Сталин? Нима народът и партията са били отделени от своя лидер? Нима не славеха те своя „вожд“, ръководещ всички дела на огромната страна?

Може би именно тук се крие най-голямата „тайна“ на Сталин. Той съумява да стане символ на социализма. Но все пак е възможно Сталин да бъде „отделен“ до известна степен от социализма, ако се приеме, че макар и да беше обявено в края на 30-те години построяването на социализма в Съветския съюз, в действителност страната все още преживяваше **преходен** период. Неузрелият социализъм е „позволил“ да го ръководи недостоен за великите идеали човек. Триумфиращият властелин се е отделил дотолкова от народа, доколкото моделът на създадения по негови „чертежи“ социализъм се е отличавал от Лениновия модел. Много от позитивни неща, родили се в обществото, са станали реалност преди всичко не благодарение на Сталин, а **въпреки** него, благодарение на това, което наричаме „октомврийски тласък“, социалната инерция, предизвикана от този

тласък. Но да се отдели напълно Сталин от__ Сталиновия__ социализъм е невъзможно. Разчитайки на силовото разрешаване на многобройните икономически, социални и идеологически проблеми, Сталин ясно вижда, че без да се измени общественото съзнание, не може да се стигне до положение, при което той ще остане завинаги в центъра на „системата“. Издигнатата от него идея за „новия човек“ се отличава кардинално от Лениновите идеи за хармонично развитие на личността в социалистическото общество. Как е успявал Сталин да манипулира общественото съзнание? Разбира се, с помощта на голям апарат. Наред с някои положителни елементи в общественото съзнание се внасят и идеите на самия „вожд“. „Тайните“ около влиянието на Сталин върху този процес са на пръв поглед доста прости.

Когато разговарях с Шепилов, бивш секретар на Централния комитет, чух следното. Често пъти Сталин е канел при себе си на интимен разговор отделни представители на художествената интелигенция, учени, общественици. „Знаех, разказа ми Дмитрий Трофимович, че можеше неочаквано да покани при себе си някой голям писател, артист, журналист, режисьор. За поканения това беше огромно събитие — «вождът» е благоволил да му обърне внимание! И често по време на тези височайши аудиенции се даваха социални, идеологически поръчки. Ненатрапливо, но властно. Една вечер ми се обаждат: позвънете на еди-кой си телефонен номер. Измъчван от най-различни предположения, намирам номера. На другия край се оказва Сталин:

— Другарю Шепилов! Имате ли малко време? Бихте ли могли да дойдете сега при мене?

— Да, разбира се... — Не помня какво още казах, но слушалката вече мълчеше. А дори не знаех къде да отида... Но веднага отново се позвъни и ми съобщиха, че след няколко минути щяла да дойде кола. Крачех като паднал от небето по кремълските коридори, придружаван от мълчалив сътрудник от Секретариата на Сталин. Почти на всеки етаж, на всеки завой стояха като статуи часови от кремълската охрана.

Разговорът продължи повече от час. Сталин започна отдалече — новото време искало нова икономика. Ръководителите, «командирите на производството», както той се изрази, били слабо подготвени, икономическата им грамотност била на много ниско равнище. Нужно е да се създаде, и то много бързо, добър масов учебник по политическа

икономия на социализма. Личеше си, че препоръките, които даде, са били отдавна обмислени — да се увеличава степента на обобществяване на средствата за производство, да се усъвършенства планирането, да се направи от плана «железен закон», да се повиши производителността на труда и още някои препоръки все в духа на «силовата икономика». Когато Сталин ме гледаше с немигащите си очи, просто ме дострашаваше. Погледът му ме обгаряше...

Сталин си даде поръчката. Фатални срокове. «Скриха» ни тримата в една от вилите край Москва. В края на всяка седмица Суслов звънеше и питаше строго: как върви работата? Кога ще може да се прочете текстът? Другарят Сталин чака... Не забравяйте това!»

Такъв е бил един от методите за **лична** поръчка на пиеса, филм, книга, учебник. Насоките на произведението се дават от самия Сталин. Тази „тайна“ е проста — лично влияе върху вкарването на духовното развитие на обществото в **нужната** посока. Както пише критикът Шкерин, който неведнъж се е срещал с Шолохов, на 24 май 1942 г., на рождения ден на писателя, Сталин неочаквано го поканил да му гостува. В дългия разговор по време на вечерята, на която били само двамата, Сталин казал най-сетне за какво е поканил Шолохов:

„Водим война. Тежка. Най-тежката. Кой ще напише нещо силно за нея след победата? И достойно, както в «Тихият Дон»... Храбри мъже са изобразени там — и Мелехов, и Подтелков, и още много червени и бели. А такива като Суворов и Кутузов няма. Но войните, другарю писател, се печелят именно от такива велики пълководци. На вашия рожден ден ми се прииска да ви пожелаая крепко здраве за много години и нов, талантлив, всеобхватен роман, в който биха били изобразени правдиво и силно и герои войници, и гениални пълководци, участници в сегашната страшна война...”

Една постоянна „тайна“ на Сталиновото въздействие върху общественото съзнание може да открием в поддържането на непрекъснато напрежение в обществото. Обстановката на потенциално възможна „гражданска война“, а по-точно на перманентна борба с „враговете на народа“, „шпионите“, „малодушните“ „космополитите“, „отстъпниците“, „вредителите“ създават атмосфера, в която неговите указания и призови за бдителност винаги намират благодатна почва. Сталин усеща, че след завършването на войната у народа и особено сред интелигенцията се появяват едва доловими, но реални очаквания

на промени... Войната някак духовно е разкрепостила хората. И „вождът“ дава команда на Жданов:

„Трябва да се нанесе удар по безидейщината... В литературата проличават отклонения от класовите принципи в творчеството. Проверете едно-две списания. Най-добре в Ленинград...“

След излизането на ползващото се с печална слава постановление на ЦК на ВКП(б) „Относно списанията «Звезда» и «Ленинград»“ Жданов пристига в града на Нева. „Този въпрос — заявява той — е поставен на обсъждане в Централния комитет по инициатива на другаря Сталин, който лично следи работата на списанията... и предложи да бъде обсъден въпросът за недостатъците в ръководството на тези списания, при това лично участва в заседанието на ЦК и даде ръководни указания, които станаха основа на решението.“ Дори само „личното участие“ на секретаря на ЦК в заседанието на Централния комитет е вече „историческо събитие“... Като споменава в постановлението имената на писателите, чиито произведения са „чужди на съветската литература“, Сталин иска да върне следвоенното общество в предишната атмосфера на подозрителност, страх и „лов на вещици“. Той знае, че където съществува постоянна опасност от страна на вътрешните и външните врагове, нужен е силен вожд, „твърда ръка“, решително ръководство. Тази стара „тайна“ на всички диктатори той отдавна е открил за себе си. Ако в едно общество няма врагове и другомислещи, няма борба, нужен ли е диктатор?

Сталин знае още една „тайна“ за управление на общественото съзнание — важно е да се внедряват митове, щампи, легенди, основани не толкова на рационалното знание, колкото на вярата. „Краткият курс“ по история на партията, както и изказванията на „вожда“ са в значителна степен пропаганда на митовете и идеологическите щампи. Още в началото на века социологът Ж. Сорел издига теорията, че човешката маса, която не е на високо интелектуално равнище, е склонна да се доверява на ирационални митове, неизискващи обяснение. Митовете, пише Сорел, дават „интуитивна“ представа за социализма като мечта, идеал, цел.^[1] Не е задължително митовете да бъдат изяснявани, нужно е само да се **вярва** в тях. На хората се вътълпява, че трябва да вярват в абсолютните ценности на „диктатурата на пролетариата“, на „новия човек“, в идващите от най-високо място

постановления. Ритуалните събрания, манифестациите, клетвите, приветствените писма осветяват, канонизират политическите митове, правят ги част от светогледа. Увереността, основана на истината, се подменя с **вяра**. Тук Сталин постига много. Хората вярват в социализма, в него като „вожд“, в това, че нашето общество е най-доброто, най-напредничавото, в безпогрешността на властта. „Тайна“ за могъществото на един-единствен човек не може да съществува без система от митове, които постоянно да се насаждат и да се втъпяват.

Разбира се, нямам намерение да отрека напълно позитивния смисъл на вярата в идеалите и социалистическите ценности. Но също така нямам никакво намерение да ги обявявам за железни, вечни и единствени. Съзнание, основано само на мит, е лишено от нещо много важно — от способност за постоянно **социално творчество**. Именно тук се крие един от факторите (наред с причините от икономически и политически характер) за формирането на такъв социален тип личности, на който заедно с някои позитивни черти са свойствени равнодушието и пасивността, непоколебимата вяра в „указанията“, във възможността и необходимостта всички проблеми да се решават „отгоре“, готованщината и безинициативността. Такова едно съзнание, формирано по Сталиновите рецепти, вижда разноцветния и многозвучен свят само в черно-бели цветове. За такова съзнание категорията лична свобода има второстепенно значение. Човек с такова съзнание чака да го „водят“, да го „насочват“, да го „вдъхновяват“. Всичко това е резултат от самодържавието, резултат от Сталиновите „тайни“, с чиято помощ „вождът“ осъществява властването си.

Не мисля, че Сталин е чел някога диалозите на Платон. Във всеки случай не успях да открия следи, че е познавал известното произведение на гръцкия философ „Държавата“. Но няма никакво съмнение, че основа на много „тайни“ за самовластието на Сталин са същите „обща правила“, които са прилагали мнозина диктатори от най-стари времена.

Диктаторът, или както го определя Платон, „тиранът“, избуява обикновено като „галеник на народа“. За него е характерно, че „в първите дни, изобщо на първо време, той се усмихва любезно на всички, с които се среща, а за себе си твърди, че не е никакъв тиран; щедро раздава обещания на частни лица и на обществото“. Тиранът

живее сред хората и тайната на силата му се крие в неговото умение да превръща враговете си в приятели и обратно. „Когато обаче се помири с едни или други свои врагове, а останалите унищожи, та да престанат да го безпокоят, аз мисля, че първата му задача ще бъде постоянно да въвлича гражданите в някакви войни, та народът да изпитва нужда от предводител...“ Платон като че ли е гледал през вековете: „А пък ако заподозре някого във волни мисли и в отричане на властването му, то такива люде ще унищожи под предлог, че уж се били предали на неприятеля. Заради всички тия неща на тирана му е необходимо чрез войната постоянно да държи всички нащрек.“ Преди всичко чрез вътрешна „война“. Е, а по-нататък? — ще попитаме ние и ще търсим отговора у Платон за вечните „тайни“ на диктаторите. „Някои от влиятелните лица, спомогнали за издигането му, ще започнат открито, а също и в разговори помежду си да изразяват недоволството си от него за всичко ставащо — поне ония, които са по-смели.“ Когато човек чете диалозите, понявга забравя, че са написани в 60-те — 40-те години на IV век преди нашата ера... Нима думите на Платон не се отнасят за Сталин и за обкръжението му: „За да запази властта за себе си, тиранът не вижда друг изход, освен да унищожи всички тях, така че в края на краищата да не остане никой нито от приятелите, нито от враговете му, който би могъл да стори нещо.“^[2]

Мога да продължа и по-нататък с цитирането на диалозите на Платон относно „тираните“ и „тираничния човек“. Но очевидно и тези извадки са достатъчни, за да се види, че наред със специфичните особености на диктаторското самовластие в различните епохи има и нещо общо: „господстващата личност“ не може да действа иначе освен от „името на народа“. Диктаторите извършват жестока селекция на своите „съратници“ и „приятели“; те не търпят другомислието, стремят се да поддържат напрежение у народа, като насочват вниманието му към безброй врагове. Опасността от война и от намесата на зли сили е абсолютно необходима, за да се хвърли обилна светлина върху месианската роля на вожда... Без да е чел Платон, Сталин все пак е научавал тия „тайни“, запознавайки се с животоописанията на руските царе.

Във връзка с 300-годишнината на династията Романови е било пуснато разкошно и с голям формат издание, наподобяващо албумите за „знаменити“ ръководители, издавани по-късно през съветско време

при Сталин и след него. Сталин, презирайки от дън душа всички руски царе, императори и императрици от рода на болярите Романови, намира време да прелисти дебеличката книга. Спира се повечко на страниците, където се описва смъртта на Александър II след покушението: „В 2 часа и 35 минути императорът, връщайки се от Михайловския дворец на Екатерининския канал, е бил смъртно ранен от хвърлената към него бомба... Навеждайки се над дясното рамо на Господаря, Великият княз го попитал чува ли го Негово величество, на което Господарят тихо отговорил: «Чувам»; на следващия въпрос, как се чувства Господарят, императорът казал: «... по-скоро в двореца... носете ме в двореца... там да умра». Това са били последните му думи, чути от очевидци на злодейското престъпление...“^[3] Сталин затваря рязко огромната книга. Сигурно си е казал: ако си бил силен, не те тебе, а ти тях... На него му е по-ясно, отколкото на когото и да било от съратниците му, че всяка власт, дори с диаметрално противоположно социално и политическо съдържание, има нещо общо с всички други. Тя трябва да бъде силна. Особено диктаторската власт. Това Сталин добре е схванал.

Пак така добре е схванал и принципа, станал основа на всички негови „тайни“: в обществото трябва непрекъснато да се поддържа висок градус на борбата. В тази борба той се чувства уверено. За него целият му дореволюционен живот е бил борба за оцеляване, за подкопаване основите и а самодържавието. През 20-те години става така, че той успява да пренесе тази борба на арената на идейното шмекеруване и политическото отстраняване на почти всички, които не мислят като него, които биха могли, макар и теоретично, да претендират за главните роли. Борбата за избор на методите и пътищата за развитие на страната Сталин превръща в борба за лично самоутвърждаване. През 30-те години тази борба преминава във физическо унищожаване на всички реални, а главно потенциално възможни противници. И така преуспява в тази борба, че както ми се струва, и след столетия човечеството, ако оцелее, ще свързва представите си за варварство не само с Тамерлан, Чингис хан и Хитлер, но и с името на Сталин. Не пише книга „Моята борба“ („Майн Кампф“) като Хитлер. Но целият му живот и всичките му деяния са действително за него **борба** с безбройни орляци от врагове — не толкова реални, колкото измислени от него, предполагаеми.

Най-реални от всички негови врагове бяха фашистите, с които се опитваше обаче, най-вероятно поради тактически съображения, да поддържа отношения, наричани за камуфлаж „дружба“. Но в последна сметка сблъсъкът с хитлеризма, довел до ръба на пропастта не само кариерата му, но и цялата страна, отново го издига на най-високия връх на властта и на славата. Достигнал апогея на могъществото си, той не може да не е разбрал, че е задължен за това не само на стечението на обстоятелствата, на безспорната сила на антифашистката идея, но преди всичко на избраната от него методология. Тя цялата се съдържа във вечната борба. Не е важно каква е — борба с фракционерите, борба за индустриализация и за колективизация, борба с „космополитите“ и с множество други „крепости, които болшевиките трябва да завземат“. А в крайна сметка лично за него, за „вожда“, тази борба означава самоутвърждаване, увековечаваме, обожествяване.

Сталин никога не забравя, че за него основа на основите е идеята за класова борба. Когато вече са унищожени помещиците и капиталистите, той открива още една „класа“, която трябва да бъде ликвидирана — кулаците. Накрая, останал без явни класови врагове, Сталин изобретява формулата, по която те никога няма да изчезнат. Заседял се в кремълския си кабинет до късна нощ, една седмица преди зловещия февруарско-мартенски пленум през 1937 г. Сталин мъчително търси дефиниция, извод, в съответствие с който ще може да превърне в „перманентна“ борбата вътре в обществото. Многократно зачертаваните и поправяни думи на ключовата фраза в бъдещата му реч свидетелстват, че дълго време е мислил върху нея. Най-сетне, както личи от стенограмата на пленума, диктаторът е формулирал онова, което му е било толкова необходимо. Ще ви го припомня още веднъж: „Колкото по-напред отиваме, толкова по-големи ще бъдат успехите ни, толкова по-силно ще се озлобяват остатъците от повалените експлоататорски класи, толкова по-бързо ще преминават към остри форми на борба, толкова повече ще пакостят на съветското общество, толкова по-често ще се залавят за най-отчаяните средства за борба като последна възможност да избягнат съдбата си на обречени.“ По-нататък в речта му има още една многозначителна фраза: враговете „ние ще поваляме в бъдеще пак така, както ги поваляме сега, както ги поваляхме в миналото“^[4].

Именно в това, че Сталин залага на незатихващата борба, разбираана еднозначно като антагонистична, жестока и безкомпромисна, се състои една от главните „тайни“ на неговата методология на мислене и на действие. Дори и след като успява да доведе до състояние на пълно покорство великия ни народ, Сталин не си отдъхва. През януари 1948 г. „тираничният човек“ (използвам израза на Платон) нарежда на министъра на вътрешните работи на СССР Круглов да обмисли „конкретни мерки“ по създаването на нови допълнителни лагери и затвори със специално предназначение. В едва доловимия пулс на необхватното ни отечество Сталин усеща нещо тревожно. Зачестяват проявите на недоволство, отбелязват се опити за преминаване на границата, някои писатели не публикуват, протестирайки сякаш против безизходицата, в която ги поставя все повече затягащият се обръч на единовластието.

„През февруари доложете проекта на решението — обобщава накрая Сталин. — За троцкистите, меншевиките, есерите, анархистите и белоемигрантите трябва да бъдат създадени специални условия...“

„Ще бъде изпълнено, другарю Сталин, ще бъде изпълнено...“ — повтаря няколко пъти послушният галеник на Берия.

Да не би читателят да си е помислил, че съм объркал датите? Не! През 1948 г. Сталин отново заговорва за троцкисти, меншевики, есери, анархисти... Мисля, че е търсил „нови врагове“ — неотроцкисти, неоменшевики, неоесери и тъй нататък. Круглов не кара Сталин да чака. В средата на февруари Поскръобишев предава нужния документ:

„До Централния комитет на ВКП (б)
за др. Сталин Й. В.

В съответствие с Вашите указания приложено представяме проект за постановление на Министерския съвет относно организиране на лагери и затвори със строг режим за изолиране на особено опасни държавни престъпници и за изпращането им след изтърпяване на наказанието на местожителство в отдалечени райони на СССР.

Молим за Вашето решение

В. Абакумов

В проекта се посочва, че „троцкистите, терористите, десните, меншевиките, есерите, анархистите, националистите, белоемигрантите“ трябва да бъдат изпращани в десетките нови лагери на река Колима, край Норилск, в АССР Коми, в Елабуга, в Караганда и на други места. Заедно с това се предписва с осъдените да се води „чекистка работа за откриване на останалите все още на свобода“. По отношение на затворниците трябва да бъдат изключени „съкращаването на сроковете за изолация и каквито и да било други облекчения“. Нещо повече, на Министерството на вътрешните работи (МВД)^[6] се предлага „в случай на необходимост да се отменя освобождаването на затворниците, като се оформи това по-късно по установения от закона ред“. Звучи многозначително — изтърпелият наказанието да се задържа „по установения от закона ред“.

Сталиновата резолюция „Съгласен“ е още един щрих към портрета му. За него борбата, насилието, лишаването от свобода са инструменти за „съзидание“ по сталински. Абсолютизирането на каквото и да е винаги е опасно. Абсолютизирането на класовата борба довежда Сталин до отхвърляне на много от истинските ценности на социализма. Най-важните — социалната справедливост, хуманизмът, свободата на личността — се потъпкват. Сталиновите „тайни“ на единовластието са тайни на **ренегатството**. Ако е бил жив ликвидираният от „вожда“ Троцки, сигурно е щял да повтори думите си: „Сталин води към термидор^[7]“.

Светът постепенно опознава Сталин не само с помощта на Фойхтвангер и Барбюс, нараства и броят на хората, които се убеждават, че главната му сила, „тайната“ на неговата неуязвимост е в абсолютизирането на феномена „класова борба“. На мнозина им се струва дори, че със своя антиболшевишки памфлет „Царството на Антихриста“ Мережковски^[8] по-рано от другите вижда смъртоносната опасност от такова абсолютизиране. Ще напомня, че три години след Октомврийската революция той пише: „Добра ли или лоша е идеята за класова борба, благородна ли или презряна, ние, живите участници в борбата, палачи или жертви, знаехме за нея едно или друго, което Маркс не е знаел, което не са и сънували всички мъдреци на

социалдемократията. У тях тази идея е била само в ума им, у нас — в кръвта и в костите ни: кръвта ни се лее, костите ни се трошат от нея.“^[9] И наистина Сталин прави всичко идеята, която по-рано „е била само в ума“, да стане господстваща в политиката, икономиката, идеологията, културата, във всекидневния живот. Той не е спокоен, ако не усеща писъците и конвулсиите на жертвите на тази идея.

След войната, когато в Европа, а като че ли и в света, се наблюдава всеобщо изместване наляво, се създава впечатлението, че историята потвърждава правотата на Сталин. Мнозина започват да мислят, че железният плуг на класовата борба скоро отново ще пори земната твърд. Тогава май никой не се опитва да мисли планетарно; очертанията на дамоклевия меч на атомния апокалипсис още са неясни. Докато ветровете на „студената война“ все още не са замразили социалната и обществената активност на антиимпериалистическите сили, изглежда, че нещата няма да се ограничат само с разпадането на колониалната система.

Изказванията на Сталин след войната се посветени, както и по-рано, на борбата за възстановяване на народното стопанство, за приоритетно, пак както и по-рано, развитие на тежката промишленост, за активизиране на селското стопанство. А там положението е крайно напрегнато. Първата следвоенна година е неплодородна. Доставкаите на зърнени храни от Съединените щати са прекратени, реколтата в европейската част на страната е много слаба и тези две злощастни обстоятелства създават критична ситуация. Но не могат да нарушат душевното равновесие на Сталин. Е, налага се купоните да останат до есента на 1947 г. Страната не за първи път гладува. Достатъчно е например да споменем само за геноцида, предизвикан от Сталин със смъртоносния глад през 1933 г.! А през повратната 1943 г., спомня си Сталин, реколтата също беше много слаба. Но на фронта помогнаха американците, а мирното население отново понесе мъжествено и с големи жертви страшното бедствие. През април 1944 г. Берия поднася мълчаливо на Сталин доклада на народния комисар на вътрешните работи на Казахстанската ССР Богданов. Върховният главнокомандващ няма време да го прочете веднага, но вечерта прелиства осем страници. Богданов пише, че слабата реколта през 1943 г. е предизвикала големи трудности: хиляди хора са подпухнали от глад, много са умрелите, особено сред интернираните. Сталин повече се

вълнува от други проблеми, но погледът му е прикован от конкретните факти:

„Колхозничката Ковальова (Каменски район, Западноказахстанска област), чийто мъж е загинал на фронта, има четири деца и живее при изключително тежки условия, събира леш и огризки...

Семейството на колхозничката Федосова (колхоз «Ворошилов», Андреевски район, Алмаатинска област), на която двама сина са загинали на фронта, а мъжът ѝ след три ранявания и сега е на фронта, не получава никаква помощ, храни се с кучета и котки...

В 23-те колхоза от Зиряновски район, Източноказахстанска област, повечето от проверените 110 семейства на фронтоваци продължително време не са получавали хранителни продукти; в редица колхози сред децата се шири всеобщо подпухване, част от тях са в безнадеждно състояние...

В колхоза «5 декември», Зеленовски район, Западноказахстанска област, колхозниците са изровили в гробищата за животни труп на кон и си разделили месото...

В колхоза «15 години РККА», Приуралски район, Западноказахстанска област, се е самоубила колхозничката Гастел, като е оставила бележка: «Самоубивам се, защото няма къде да ида, отникъде няма подкрепа...»^[10]

Тогава той просто оставя доклада настрана — не му стигаха другите грижи, ами... Но сега? Мисълта му тече по стария улей — жертвите са неизбежни. Нима не е ясно на всички, че войната продължава да събира скръбната си жътва? Между многото документи — телеграми, доклади и рапорти за тежкото положение с продоволствието — не открих и следа от някаква конструктивна реакция на Сталин, която би свидетелствала за намерението му да помогне някак.

Видях много документи със съобщения за глада, за който нито печатът, нито радиото са ни информирали тогава. През март 1945 г., когато долагат на Сталин за тежкото положение в Читинска област, пак никаква реакция. Е, наистина, Молотов нарежда да се изпрати в Чита брашно в повече от предвиденото. А в оная година там са прибрали... по 130 килограма жито от хектар! Берия информира, че например в село Буторино, Белейски район, децата крадат храна от свинете... А

цензорите, отваряйки писмата, изпращани на фронта от Читинска област, констатираха: в Моготуйски район ядат умрели кокошки; в Сквородино прибрали умрелите коне и ги изяли; в Улетовски район изяли всичката лобода, копривата, хмела, корените от троскот... Съобщават и за нещо страшно, чудовищно: доведената до крайно отчаяние А. В. Демиденко, майка на седем подутти от глад деца, убила най-малката си, на година и половина, дъщеричка и нахранила с нея останалите, за да ги спаси.^[11]

Тежко ми е да пиша за това. Толкова страшна е била за народа войната! А тези случаи на диващина не могат на пръв поглед да бъдат отнесени пряко към сметката на Сталин. Но нали през целия си живот той е бил безчувствен. За него хората са „маса“, огромна и безформена. Стрданията и болките на „масата“, както мисли „вождът“, са сурова необходимост и само толкова. Той смята за напълно естествено големите цели да искат големи жертви. Сталин винаги е мислел — и в това отношение не е бил сам, — че верността към революционния радикализъм означава и безпощадност по пътя към набелязаните върхове. Защото там ще властва той или в краен случай (ако не доживее до комунизма) там ще властват неговите идеи! Ако човек пилее сили и способности в дреболиите на всекидневието, може да се удави в суетнята на делничното живуркане. Истинският лидер, казва си Сталин, не бива да бъде сантиментален. Но публично за това той няма да говори. То с също една от неговите „тайни“. Напротив, нека всички да мислят, че „се грижи“ за всички.

Мнозина дълго време смятаха, че диктаторското управление на Сталин се е опирало преди всичко на авторитета му, на духовната, нравствената му власт над хората. Но самият Сталин е знаел, че не е така. Неговите главни инструменти са апаратът на насието, съсредоточен в НКВД, и партията, която той отдавна и упорито превръща в идеологичен „рицарски орден“. Те не са вече само „трансмисии“ на волята му, а главни елементи на системата, която е създал. Именно тези инструменти на властта са самата същност на социализма и на „вожда“. Те са „тайните“ на силата и влиянието му. Но си е имал и лични тайни.

По всяка вероятност Сталин не си е водил дневник, бил е предпазлив. По негово указание много документи били унищожавани. В дебелите папки с негова преписка (всъщност документите са ги

писали други и са му ги докладвали, а той само е решавал устно или писмено, поставяйки кратки резолюции от типа „Съгласен съм“, „Доложете за резултатите“, „Въпросите са лошо обмислени“ и т.н.) се срещат понякога и такива надписи: „Моля тези документи да се унищожат. Й. Ст.“^[12] Както успях да установя, понякога са унищожавани доклади за изпълнението на някои негови указания по линията на НКВД. Сталин е един от малцината, които са имали право да четат материали от чужбина, където той е изобразяван карикатурно, в духа на политическата сатира. Те са играели ролята на акумулатор на ненавист — „попълвал“ е запасите си от злоба спрямо безбройните си врагове в страната и в чужбина.

Например през август 1937 г. му съобщават, че един от „бившите“ поети, Т. Н. Гарин-Михайловски, за да преживее някак си, иска да публикува в емигрантската преса поемата „Пушкин и Сталин“. Едновременно изпращат и поемата, написана във вид на диалог между „вожда“ и великия руски поет. Сталин прелиства със зловна погнуса страниците на ръкописа, отпечатан на стара пишеща машина с „е двойно“, и се спира на заключителните строфи:

„Сталин (Събужда се, търка очи, оглежда се наоколо и прелиства том от Пушкин. Сам е.)

*Не, това не беше Пушкинъ, смешно:
цитата търся безуспешно...
А самозванец, види се, на мен
се е присънил посред ден...*

*Но «Божеството огладня»!
Не току-тѣй насън го ти видя:
Шашлик и руйно вино...
и ново едно име! (Развиква се):
Слугите! Гответе ми любимата вечеря
и дайте списъка на ГПУ от вчера,
едно име още да впиша забравих —
проклетият Пушкинъ без ум ме остави... (Потрива
си самодоволно ръцете)
И така, другари, в работа ни грижи,*

*и в държавна дейност животът ми се ниже,
тече като Волга във студ и във мраз...
Знай, Пушкинъ, «Не ти си Русия, а Аз!»* ^[13]

Помни той, че същото чувство на ненавист го беше овладяло, когато през 1937 г. прочете речта на Троцки „Аз обвинявам!“, която неговият най-голям враг произнася на нийоркския хиподром: „Защо Москва се бои толкова много от гласа на един-единствен човек? Само защото знам истината, защото нямам никакви причини да я скриям. Готов съм да представя в една международна комисия за разследване документи, факти и свидетелства, в които именно е скрита истината. Аз заявявам: ако тази комисия реши, че макар и в най-малка степен съм виновен за престъпленията, които ми приписва Сталин, доброволно ще се предам в ръцете на ГПУ. Правя тази декларация пред целия свят... Но ако комисията удостовери, че процесите в Москва са съзнателна и преднамерена провокация, ще поискам от моите обвинители да заемат мястото ми на подсъдимата скамейка.“ ^[14]

Ето още един интересен документ от 1923 г. (месеца не е посочен), озаглавен „Биографични сведения за Й. В. Сталин“. Запазено е копие в архива на Народния комисариат по националностите. Предназначението и авторството му са неизвестни, но има основания да се предполага, че е подготвен под „ръководството“ на Сталин.

В „биографичните сведения“ се описват надълго и нашироко „революционните заслуги“ на Сталин преди Октомври. „В октомврийските дни Сталин беше член на петорката (колектива) за политическо ръководство на въстанието...“ Особено любопитни са заключителните редове: „Както предишната, така и особено сегашната революционна работа на Сталин имат огромно значение. Отличавайки се с неизчерпаема енергия, с изключителен, изпъкващ ум и с непреклонна воля, др. Сталин е една от главните скрити, наистина стоманени пружини на революцията, която с несъкрусима сила разгръща руската революция в световен Октомври. Последовател на Ленин, той повече от когото и да било друг е усвоил методите и идеите в практическата му дейност.“

Благодарение на това днес той блестящо запълва отсъствието на Ленин не само в областта на тясно партийната дейност, но и в областта

на държавното строителство.“

Просто не ми се вярва, че някой може да напише такъв документ, докато Ленин е още жив. Кой тогава е неговият автор? Защо са били съчинени тези „сведения“ за „стоманената пружина на революцията“, която „блестящо запълва отсъствието на Ленин“? Може би Сталин, когато става генерален секретар и усеща, че Ленин няма да се върне вече на политическото кормило на държавата и партията, се е готвел да стане негов приемник още през 1923 г.? И това е една от Сталиновите „тайни“...

Такива документи Сталин е пазил известно време, а после ги е давал на Поскръобишев. Много от тях Поскръобишев унищожава, но някои запазва в секретните архиви. За Сталин те са били общуване насаме с ония, които е ненавиждал, с които се е борил и които са го атакували. „Натъпквайки се“ с ненавист, умеел е и да я „излее“ навън. Това са изпитали на гърба си милиони хора...

Епишев, който навремето е бил заместник-министър на държавна сигурност, разказваше, че Сталин си имал дебела тетрадка, подвързана с черно книговезко платно, в която понякога си записвал нещо. Едва ли за да не го забрави, защото паметта му е била „компютърна“, макар че към края на живота му започва да „понакуцва“. По всяка вероятност съдържанието на тетрадката ще остане завинаги тайна. Не зная от какъв източник е почерпил тия сведения Алексей Алексеевич, но той предполагаше, че Сталин е пазел известно време и някои писма, изпращани лично до него от Зиновиев, Каменев, Бухарин, дори и от Троцки. Не, Сталин не си е водил всекидневно бележки, както Николай Александрович Романов, последният руски цар. Дневникът на императора обхваща 36 години, не е пропуснат нито един ден, изписани са петдесет тетрадки с кожена марокенова подвързия. Струва ми се, Сталин не би си губил времето като някаква гимназистка да води такива дневници, където освен дреболии трудно може да се открие нещо съществено. Като имам предвид характера му, Сталин би записвал съществени неща за онова, което е направил днес и което ще направи утре, за хората и бъдещата им съдба. Въпреки всичките ми опити не успях да си изясня нито съдържанието, нито съдбата на личните записки на „вожда“.

Пряк достъп до Сталин са имали само Берия, Поскръобишев и Власик. За съществуването на такива записки са знаели само те. Но

Поскръобишев и Власик, на които най-много се е доверявал Сталин, малко преди смъртта му са били злепоставени от Берия и отстранени от обкръжението на диктатора. С една дума, в последните дни на „вожда“ от тримата допускани около него остава само Берия.

Когато Берия и Хрущов довеждат на сутринта лекарите при Сталин, довереникът на „вожда“ веднага разбира, че това е краят. Оставяйки Хрущов, Маленков и другите членове на Политбюро около умирация Сталин, Берия бърза да отиде в Кремъл. Кой ще каже днес дали този нов Фуше не се е втурнал най-напред към сейфа на Сталин? Ако е било така, къде ли тогава е отнесъл личните записки на „вожда“? Другите му книжа?

Не е възможно Берия да не е виждал, че в последната година, година и половина отношението на Сталин към него непрекъснато се влошава. Сигурно и Сталин се е досещал за намеренията на Берия. Не е чудно генералисимусът да е оставил някакво разпореждане или дори завещание. Отношението към „вожда“ тогава е толкова раболепно, че по всяка вероятност обкръжението би изпълнило волята му. Берия е имал всички основания да се страхува и да бърза. А да влезе в кабинета на Сталин е можел само той. Защото другите биха били спрени от охраната. Какво е станало, не знам, но доколкото успях да установя, сейфът на Сталин, когато е официално отворен, фактически бил празен, ако не се смятат партийният билет и връзка маловажни книжа. Унищожавайки загадъчната лична тетрадка на Сталин (ако е била там), Берия си е разчиствал пътя към самия връх на властта. Може би никога няма да узнаем тази Сталинова „тайна“ — съдържанието на черната тетрадка. Епишев беше уверен, че Берия е „изчистил“ сейфа преди официалното му откриване. Изглежда, това му е било крайно нужно.

Сталин е имал навика да отделя в специална папка документи, които са го заинтересували с нещо — отделни писма, шифровани съобщения, доказателства. Така например в началото на 1946 г. Берия му предава фотокопие от личното и политическото завещание на Хитлер. (А Сталин толкова се е надявал да го хване жив!) „Вождът“ дълго чете в превод текстовете от завещанието на фюрера, като се спира повечко върху някои фрази:

„... Аз реших, преди да завърша земното си съществуване, да взема за жена девицата... по свое желание тя ще умре с мене като моя съпруга... Нашето желание е да бъдем изгорени веднага и на самото място.

... Придобитите от мене в течение на много години картини съм събирал не за лични цели, а само за откриване на галерия в родния ми град Линц на Дунава.

... Аз не искам да попадна в ръцете на враговете, които за развеселяване на своите потиснати маси се нуждаят от организирани от евреите зрелища.

... Аз умирам с радостно сърце... ще дойде сияйното възраждане на националсоциалистическото движение...“^[15]

Сталин, който по-добре от своите съратници разбира религиозния смисъл на Хитлеровите думи, е особено възмутен от една негова фраза: „Аз реших, преди да завършва земното си съществуване...“ Да не би да се е надявал и на задгробен живот? В рай ли?! Сталин много съжалява, че Хитлер не е изправен като военнопръстъпник пред международния съд, но документите, получени от Берлин, са му позволили да види по-ясно зловещия профил на човека, с когото е водил борба на живот и смърт през всичките тия години. Можел ли е той да предположи, че ще дойде време, когато мнозина историци, философи и писатели ще го сравняват — него, Сталин — с оня, когото е повалил, ще търсят сродни черти у двамата диктатори? Това също е вечна тайна.

В папката е имало и други книжа, към които, както изглежда, Сталин е проявявал известен интерес. Запазени са във фонда му. Ще изброя само някои. Писмо до Сталин от випускниците на Института за червена професура, подписано на 27 октомври 1935 г., с което новите специалисти се оплакват, че ги пъдят от общежитието, а „класово чуждите елементи като дъщерята на княз Багратион оставят“^[16]. Протокол от заседанието на комисията за ликвидиране на Дружеството на бившите политически каторжници и заточеници. В докладната записка на Петерс и Пospelов се казва, че в дружеството „преобладават бивши есери и меншевики, свързани тясно помежду си.

След убийството на Киров са арестувани 40–60 членове на дружеството“. По-нататък се съобщава, че в списанието им „Каторга и заточение“ особено внимание се отделя на Бакунин, Лавров, Ткачов, Радищев, Огарьов, Лунин и други. Има и статии за Ницше и Керенски; съобщава се как народоволците са приготвяли бомбите си... Някои от дружеството смятат, че „те са длъжни да защитават членовете на дружеството, които съветската власт иска да арестува...“^[17]. След като Сталин прочита тази записка, съдбата на дружеството е решена.

Пак в тази папка е и писмото до „вожда“, подписано от Акулов, който предлага да бъде издигнат паметник на Перекоп и Чонгара. Резолюцията е: „Към дело. Въпросът е отложен. Засега няма средства.“ И още: писмо на Каплер от затвора с молба да бъде изпратен на фронта; записка на Берия за информация от югославския генерал Стефанович относно съдбата на сина на Сталин Яков, с когото навремето са били заедно като пленници; доклад на Круглов, че през декември 1945 г. е пренесен от Прага „Руски задграничен архив“^[18]; писма до Сталин от Ягода, Радек, Зошченко, Жданов, Серова и много други. С течение на времето някои са били предавани в личния му архив, а други, по всяка вероятност — унищожавани. В „Личната преписка“ освен служебни книжа има и доста много писма, адресирани непосредствено до „вожда“. Запознаването с тези документи също позволява да се повдигне част от покривалото, под което диктаторът е криел „тайните“ си. В затвореното общество, създадено от него, разбира се, и дума не може да става за някаква гласност, за информираност на народа. Хора, които знаят колкото е възможно по-малко, по-лесно се ръководят. С този „минимум“ се занимаваха Жданов, Суслов и техните възпитаници.

Има още една тайна, която надали някога ще успее някой да разкрие докрай — смъртта на жената на Сталин. Официалните обяснения и различните версии са отдавна известни. Но, струва ми се, че нито една от тях не е убедителна. И просто ми се ще да приведа едно съображение. В архива има един интересен документ, адресиран до Калинин — молба за помилване от Александра Гавриловна Корчагина, затворена в Соловецкия лагер. Молбата е написана с лилав молив на няколко листа от ученическа тетрадка на 22 октомври 1935 г.

Както личи от обширното писмо, членът на партията Корчагина е работила пет години като домашна помощница в семейството на Сталин. Била е арестувана, когато един затворник, работил по-рано в Кремъл, някой си Синелобов, дал показания, че е говорела, че уж Сталин бил застрелял Надежда Сергеевна. В писмото си Корчагина не много убедително отрича този факт, като се позовава на официалната версия за „разрив на сърцето“ на нейната господарка. Споменатите в молбата Буркова, Синелобов (инициали в текста няма), любовникът на Корчагина пазачът Я. К. Гломе и безименният секретар на партийната ядка се били интересували и питали домашната помощница: защо за причината на смъртта не било писано във вестниците? От молбата личи, че официалната версия за смъртта не е задоволила мнозина, още повече, както пише Корчагина, че Сталин тогава, в нощта на смъртта, се бил върнал в кремълското си жилище веднага след жена си. По всяка вероятност той е чул за тези разговори, изплашил се е и решил не само да отстрани Корчагина, но и с арестуването ѝ да накара да замълчат всички, които знаят нещо за случая. Именно да замлъкнат.

В края на 1935 — началото на 1936 г. съдят по сталински. Корчагина пише на Калинин, че заплахите на следователя Коган са я принудили да признае обвинението, а после била пратена без съд в Соловецкия лагер. Към писмото е приложено заключението на специалния пълномощник на НКВД Луцки, което гласи, че Корчагина „е включена в делото за контрареволуционните групи в правителствената библиотека, в Кремълската комендатура и др.“. Резолюцията на „общосъюзния старейшина“ е лаконична: „Отклонява се. М. И. Калинин. 8. III. 36 г.“^[19]

Трябва да добавя, че по онова време мнозина са смятали, че Алилуева не се е самоубила, а я е застрелял Сталин в пристъп на гняв, не желаяйки повече да търпи своенравието на жена си, която била човек с твърд характер. А тази версия не изглежда нереална, ако се има предвид моралният облик на „вожда“. Ръката му ни веднъж не трепва, съвестта му ни за момент не заговарва, когато изпрацана гилотината на беззаконието свои приятели, другари от Политбюро, бойни съратници от гражданската война, близки роднини. Не бива, разбира се, да се изключва и това, че Надежда Сергеевна сигурно не само се е била уморила от безсърдечието на мъжа си, но може би е изразила по този трагичен начин и протеста си спрямо онова, което е знаела.

Сред личните тайни на Сталин, а те не са малко, има една, свързана с по-големия му син Яков. Както личи от някои документи, има основания да се предполага, че са правени един-два опита да се организира бягството от плен на старши лейтенант Я. Джугашвили. За това пише Д. Ибарури. Сталин е искал не толкова да спаси сина си, колкото да предпази себе си от неприятности. Страхувал се е, че фашистите ще успеят да „прекършат“ Яков и да го използват против баща му. Но постепенно германците все по-рядко споменават Джугашвили, докато съвсем замлъкват. Сигурно Сталин се е успокоил напълно на 5 март 1945 г., когато народният комисар на вътрешните работи му долага:

„До Държавния комитет по отбраната
за другаря Сталин Й. В.

В края на януари т.г. Първи белоруски фронт е освободил от немски лагер група югославски офицери. Сред освободените е и генералът от югославската жандармерия Стефанович, който разказал следното:

«В лагера „Х-С“ край гр. Любек били държани ст.л-т Яков Джугашвили, а също синът на бившия френски премиер-министър Леон Блум капитан Робер Блум и други. Джугашвили и Блум били в една килия. Стефанович се е отбивал около 15 пъти при Джугашвили, предлагал му материална помощ, но Джугашвили отказвал, държал се независимо и гордо. Не ставал прав пред немските офицери и затова отивал в карцер. Вестникарските клюки на немците са за мене лъжа, казвал Джугашвили. Бил уверен в победата на СССР. Написа ми адреса си в Москва: ул. „Грановски“, блок 3, апартамент 84.»

Берия“^[20]

Безуспешните мерки, взети от Сталин и Берия за освобождаването на Яков (или за да не му се позволи да „заговори“), се оказват ненужни. Но тези мерки са от тайните, които ще станат завинаги неразкрити.

Към края на живота си, когато започва да губи постепенно сили, „вождът“ все по-често се замисля какво ще остане след него за историците? Какви „следи“ ще остави за тях? Какво е неговото документално и епистолярно наследство? Очевидно с това се обяснява фактът, че година и половина преди да навърши 70 години, Сталин възлага на Маленков да прегледа внимателно архивите: какви материали, свързани с Ленин и с него, със Сталин, са останали неизвестни? Имам основания да смятам, че Ленин по-малко го е интересувал. Но тъй като е изключително хитър, Сталин разбира, че тази „инвентаризация“ на архивите няма да предизвика нито днес, нито по-късно особени слухове и съмнения. Това не било трудно да се направи, понеже почти всички основни архиви се намирили под разпореждането на Министерството на вътрешните работи. След около 8–10 месеца министърът на вътрешните работи Круглов долага:

„До ЦК на ВКП (б)
за другаря Маленков Г. М.

От архивните органи на Министерството на вътрешните работи се води системна работа по издирването и описването на пазените в архивите оригинални документи, писани от В. И. Ленин и Й. В. Сталин.

През 1948 г. бяха прегледани лист по лист 190 000 дела с документални материали от 38 най-важни архивни фондове: на ЦИК (Централен изпълнителен комитет), СНК (Съвет на народните комисари) на СССР и РСФСР, на Съвета по труда и отбраната (СТО) на СССР, на Народния комисариат по въпросите на националностите (Наркомнац), на НКВД на СССР, на Народния комисариат на просветата (Наркомпрос), на Висшия съвет по народното стопанство (ВСНХ), на вестник «Известия», на Управлението по въпросите на Революционния военен съвет на републиката и други.

В резултат от полистовия преглед на посоченото количество документални материали са открити и предадени в ИМЛ (Институт по марксизъм-ленинизъм)

1203 саморъчно написани документа и копия от оригинални документи, писани от В. И. Ленин и Й. В. Сталин...

През тази година в архива за Октомврийската революция и социалистическото строителство ще бъдат прегледани с тази цел 58 000 дела.

28 януари 1949 г.

Министър на вътрешните работи С. Круглов^[21]

Ако се съди по някои данни, Маленков неведнъж е докладвал на Сталин за резултатите от „ревизиите“. Мисля, че съвсем не всички документи са попадали в ИМЛ. Сталин е полагал големи грижи за него в историята да остане само онова, което той е „разрешил“. Ето защо не е никак чудно, че в архивите липсват много от оригиналните документи, а на копията не са възпроизведени резолюциите му. Това са също чисто Сталинови „тайни“. Много от тях действително не е лесно да бъдат разкрити.

Когато веднага след войната военните му долагат, че чехословашкото правителство възнамерява да предаде в дар на СССР „Руски задграничен архив“, той нарежда да се организира приемане и преглеждане на документите във фонда. На 3 януари 1946 г. Круглов долага, че под ръководството на НКВД в Москва са пристигнали 9 вагона с документи (архивите на правителството на Деникин, архива на Петлюра, личните архиви на Алексеев, Савинков, Милюков, Чернов, Брусилев и много други руски държавници и военачалници).^[22] Там е имало книги и материали по история на Октомврийската социалистическа революция и гражданската война. За приемането на документите били привлечени специалисти от Академията на науките — Никитински, Богоявленски, Минц и Сутоцки, — но големи началници от НКВД ги ръководели и докладвали на Сталин за съдържанието и по-нататъшната съдба на архива. Редица документи задълго остават скрити в неговите шкафове и сейфове. Например в резултат на обстояния преглед на „Руски задграничен архив“ сътрудниците на НКВД откриват ръкопис на Брусилев, бивш царски генерал, командващ Югозападния фронт в Първата световна война, който осъществява прочутия пробив, влязъл в историята като

„брусилowski“. От 1920 г. Брусилow служи в Червената армия, бил е инспектор на кавалерията в РККА, от 1924 г. е привлечен към Революционния военен съвет на СССР за особено важни поръчения. Ръкописът „Моите спомени“, завършен през 1925 г. по време на лечението му в Карлови Вари (на другата година той умира), явно не е предназначен за публикуване в СССР.

В записката, приложена към ръкописа, Брусилow пише: „Сигурно на всички им е ясно, че в СССР не бих могъл нищо да напиша. Оставям тези тетрадки на разположение на приятелски настроени към мен хора и ги моля да не ги обнародват преди смъртта ми... Ако хората в Европа искат да спасят реда, семейството, отечеството — нека да разберат грешката ми и да не я повтарят. Нашите политически партии спореха и се караха помежду си, докато погубиха Русия!“^[23]

В тази бележка е отразено объркването на един руски патриот, който не е успял със своите 70 и повече години да разбере и да приеме революционния Октомври. За Сталин тя става още едно „доказателство“, че е прав, що се отнася до недоверието му към старите офицери специалисти.

Сталин може да превърне всичко в тайна. Дори преброителните листове от юли 1938 г., в които са посочени членовете на семействата, на ръководния елит, били донесени на диктатора да ги прегледа. И Сталин следи с молив:

... Берия Нина Теймурадовна, грузинка, научен работник, син Сергей, 14 години.

Каганович Мария Марковна, дъщеря Мая и син Юрий.

Ворошилова Екатерина Давидовна.

Жемчужина Полина Семьоновна; дъщери Светлана Вячеславовна Молотова и Рита Ароновна Жемчужина.

Андреева — Дора Мойсеевна Хазан, дъщеря Наталия Андреевна...

Червеният му молив поставя разбираеми само за него знаци, „инвентаризира“ познати лица от неговото обкръжение. Подчертава дебело името на собствения си преброител — Харитонов И. С. Тайни, тайни... Без тях обществото, което създава, не може да просъществува...

Целият живот на Сталин е обвит с почти непроницаема пелена, приличаща на саван. „Вождът“ ден и нощ следи своите съратници. Те

не бива нито с дума, нито с дело да съгрешат. Щом Вознесенски, който не се страхува да изкаже някоя и друга остра и смела мисъл, прекрачва неизвестно къде невидимата граница на позволеното, в съдбата му изведнъж настъпва обрат. Това съратниците на „вожда“ много добре знаят. Берия редовно докладва за резултатите от наблюденията върху обкръжението на диктатора. На свой ред Сталин следи какво върши Берия, но тази информация не е толкова пълна. Докладите са устни, а това значи и свръхтайни.

Сталин обича да се рови в списъците на партийните, държавните, дипломатическите и военните дейци, поставя своите знаци. Те може да означават да бъдат избрани или да не бъдат избрани в Централния комитет или във Върховния съвет, вертикално или хоризонтално ще се придвижват или пък ще изчезнат безследно от сцената на обществения живот. Очевидно причините, мотивите за едно или друго решение се определят от степента на личната преданост към „вожда“ и от някакви други още, известни само на него критерии.

На големите ръководители, чиито действия се следят постоянно от народните маси, е трудно да скриват личните си тайни. В едно демократично общество няма нужда от това. Във времената на Сталин за държавна тайна от особена важност са данните за семейството на който и да е член на Политбюро, за неговите предпочитания и вкусове, за отношението му към едни или други въпроси и проблеми. Тайнственото с дискретността си и с безличието си ръководство е призвано да създава само фон от „обкръжение“, „съратници“ и „привърженици“. В арсенала на Сталин и Берия има готова версия за възможен „заговор“, за готвещо се „покушение“ или „терористичен акт“. Сталин наистина много се страхува от покушение. Той предполага, че в обществото може (и трябва!) да има хора, подобни на народоволците и на евреите, които залагат всичко на терора. Цял живот е чакал да бъде извършено покушение срещу него. Но покушение нямаше... Той сам не е съзнавал колко големи са способностите му да накара великия народ да замълчи, да се спотаи. Ония, които са знаели каква е била представата на Ленин за социализма, диктаторът е унищожил, а младите, новите поколения, под влиянието на Сталиновата демагогия смятаха, че социализмът трябва да бъде именно такъв, какъвто го изгражда Сталин. Обкръжението знае за този патологичен страх на „вожда“ и патологично се бои да не

си навлече подозрения, които биха могли да се превърнат във фатални за един или друг. Тази „тайна“ на Сталин е била известна на всички негови „съратници“.

Забулването на обществото започва от ръководството. В това отношение Сталин постига много. Светлината на гласността осветява само една много малка частица от неговия личен живот. В страната има стотици хиляди, милиони портрети, статуи и бюстове на загадъчния човек, когото народът боготвори, обожаваша, но ни най-малко не познава. Сталин умее да пази в тайна силата на своята власт и своята личност, като показва пред народа само онова, което е предназначено за ликуване и възхищение. Всичко останало е покрито с невидим саван.

[1] Вж. Сорель, Ж. Размишления о насилии. М., 1907, с.58. ↑

[2] Вж. Платон. Сочинения в 3-х томах. Т.III. Ч.1. М., 1971, с. 384–386. ↑

[3] Российский императорский дом. Санкт Петербург. 1913, с. 155–156. ↑

[4] ЦПА ИМЛ, ф.17, оп.2, д.612 (вып.3), л. 8, 10. ↑

[5] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.199, л.197. ↑

[6] През 1946 г. всички народни комисариати, включително НКВД, са преобразувани в министерства. ↑

[7] Термидор — символ на контрареволуционния преврат във Франция, извършен на 9 термидор от 11-ата година на републиката (27 юли 1794 г.) — Б.пр. ↑

[8] Д. С. Мережковски (1866–1941 г.) — руски писател, емигрирал през 1920 г. — Б.пр. ↑

[9] Мережковский, Д. С. Царство Антихриста. Мюнхен, 1921, с.16. ↑

[10] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.64, т.І, л. 270–277. ↑

[11] ЦГАОР, ф.9-101, оп.2, д.103, т.ІІІ, л. 149–160. ↑

[12] Пак там, д.199, л.1. ↑

[13] ЦГАОР, ф.5881, оп.1, д.807, л.89. ↑

[14] Guatrieme International, №3, mars-avril, 1937, p.5. ↑

[15] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.134, т.І, л. 143–151. ↑

[16] ЦГАОР, ф.3316, оп.2, д.1682, л. 3–7. ↑

[17] Пак там, д, 1613, л. 3–18. ↑

- [18] Пак там, ф.9401, оп.2, д.134, т.I, л. 1–2. ↑
- [19] ЦГАОР, ф.3316, оп.2, д.2016, 1–10. ↑
- [20] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.93, л. 276–278. ↑
- [21] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.253, т.I, л. 87–88. ↑
- [22] Пак там, д.134, т.I, л. 1–2. ↑
- [23] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.201, л. 79–81. ↑

ПРИСТЪПИТЕ НА НАСИЛИЕТО

За всички хора на земята времето отмерва дните с една мярка. Вождовете не правят изключение. Натезават годините върху плещите на Сталин, а славата му расте. Всъщност, превърнала се е в световна. И врагове, и приятели са принудени да се съобразяват с волята му, с острия му гъвкав ум, с плановете му. По инициатива на Маленков много преди 70-ата му годишнина в Политбюро се разглежда дълъг списък от мерки и прояви за достойно отпразнуване на юбилея. Предвиждат се не само увековечаването на „вожда“ — нови паметници, наименоване на комбинати и строежи, — но и безброй трудови рапорти. Във фонда „Преписка с другаря Сталин“ се пазят много рапорти и доклади на народни комисари (министри), директори на заводи, секретари на областни комитети. Но най-много са докладите на Берия. Той още по време на войната започва да радва Сталин с „трудовете подвизи“ на своя народен комисариат. Например на 26 януари 1944 г. докладва:

„До Държавния комитет на отбраната
за другаря Сталин Й. В.

Докладвам, че Челябинметалургстрой към НКВД завърши първия етап от строителството на топлоелектрическия център към Челябинския металургичен завод и предаде в експлоатация турбина №1 с мощност 25 хиляди киловата и котел №1. Строежът на топлоелектрическия център започна на необработена площадка през март 1943 г. и завърши в краткия срок от 10 месеца.

Прилагам за Вашето решение рапорта на строителите и проект за ответна телеграма.

Народен комисар на вътрешните работи на Съюза на СССР

Л. Берия“^[1]

Рапортите на Берия се ният редовно. Създава се впечатлението, че неговото ведомство работи по-добре от другите. Ето, дори една година преди юбилея Круглов засипва „вожда“ с доклади от същото естество:

„До другаря Сталин Й. В.

Министерството на вътрешните работи на СССР Ви докладва, другарю Сталин, че миньорите от Печорския въглищен басейн, борейки се за предсрочно изпълнение на плана за третата година от петилетката, изпълниха на 19 декември (два дни преди 69-ата годишнина на «вожда» — б.а.) годишния си план за добив на въглища... Миньорите от Печорския въглищен басейн ще дадат на страната до края на годината 200 хиляди тона въглища над плана.

Министър на вътрешните работи на СССР

С. Круглов“^[2]

Такива „миньори“ работят в стотици и хиляди предприятия в страната, пазени от конвои. Сталин смята това за напълно нормално — построяването на новото общество иска жесток подбор. Всички недостойни за званието „нов човек“ трябва да преминат през продължително превъзпитание в лагерите. Дори когато фашистите стигат до Москва на разстояние, покривано от далекобойните им оръдия, десетки съединения и части от войските на НКВД охраняват огромен брой затворници, по-голямата част от които би трябвало да бъдат на фронта. Сигнало се дотам, че Жуков и другите военачалници събират всичко, каквото им попадне под ръка, за да „кърпят дупките“ по фронта, да хвърлят в пробивите курсанти от военните училища, опълченци, команди от военните складове, караулни роти... А в това време войските на НКВД пазят „народните врагове“. Изглежда, Сталин се е страхувал от тях не по-малко, отколкото от фашистите.

Както проличава от документите, именно Сталин е инициаторът за превръщането на затворниците в постоянен източник на безправна и евтина работна сила. Да напомня: изказването на Сталин на заседанието на Президиума на Върховния съвет на СССР на 25 август 1938 г., насърчаващо беззаконието и разрешаващо затворниците да се

държат в лагерите и след изтичане на наказанието им, веднага е оформено в съответния юридически акт, чиято сила изпитват на гърба си хиляди и хиляди нещастници.^[3] Кабаев, работник пенсионер от Бугуруслан, ми разказа за баща си, инженер в авиационен завод в Москва, арестуван през 1936 г. за „контрареволуционна троцкистка дейност“, за която нямал и най-малка представа, и осъден на 5 години. Обаче без никакъв съд му прибавят още шест. През 1947 г. се връща при семейството си, изселено в Бугуруслан, но не остава задълго там. Скоро е арестуван отново, затворен, изпратен без всякакъв съд в Красноярския край, където и умира. Стъпкан и осакатен живот. А колко ли са такива жертвите на произвола? Кой ще каже? Знае ли някой?

Полека-лека със съгласието и одобрението на Сталин Берия „доизкусуриява“ в затворите и лагерите цяла система за експлоатиране и на интелигенцията — инженери, лекари, архитекти, конструктори, технолози, учени. Вече по време на войната с ума и ръцете си затворниците правят големи открития и изобретения, които изиграват важна роля в нарастването на отбранителния потенциал. Имало е случаи, когато по тоя начин някои успяват да си възвърнат свободата. Ето един пример. През февруари 1944 г. Берия подготвя следния доклад:

„До председателя на Държавния комитет по отбраната другаря Сталин Й. В. През 1942–1943 г. по проектите на затворените специалисти от 4-и специален отдел на НКВД в завод №16 към Народния комисариат на авиационната промишленост са извършени следните работи с важно отбранително значение:

1. По проекта на П. В. Глушко са построени опитни реактивни двигатели с течено гориво РД-1, предназначени за монтиране на самолети като ускорители.

2. По проекта на А. М. Доброволски на базата на вдвояването на серийните мотори М-105 са построени мощни авиационни двигатели МБ-100 с излетна мощност 2200 конски сили и МБ-102 с излетна мощност 2425 конски сили...

3. Имайки предвид важността на извършените работи, НКВД на СССР смята за целесъобразно да освободи със заличаване на съдимостта особено отличилите се затворници специалисти... Моля за Вашите указания...

Берия“^[4]

По-нататък следва списък на 35 затворници: Артишевски Л. В. (осъден на 10 години), Бегаш Б. Л. (10 години), Бережной Ю. М. (25 години) Бодня М. Е. (20 години), Брагин Д. Я. (10 години), Витка В. А. (10 години), Владимиров В. С. (10 години), Волф А. О. (10 години), Глушко В. П. (10 години) и други... Тази практика продължава много години. Сталин вярва, че интелектът е способен и в заточение да работи успешно за общото благо.

„Вождът“ не може да измени на себе си. Той **иска** да решава всичко **сам**. Анализът на всекидневната му работа показва, че централизирането на властта още повече се е усилвало. Нито един проблем, дори да не е кой знае колко важен, не можело да бъде решен без Сталин. Обръчът на чудовищния централизъм задушва инициативата, убива живото творчество на масите, води до застои на обществената мисъл. Новото строителство, главно на предприятия от тежката промишленост, суровата парична реформа, използването на труда на огромен брой пленени германци и японци, намаляването на числения състав на противовъздушната отбрана на Москва, създаването на министерство на горското стопанство... Донесения за работата по проекта на новия танк Т-54, за отпускане на един грам радий за нуждите на научноизследователския институт, за изпращането на съветска делегация в Прага на конгреса на хирурзите, за откриване дом на съветската култура във Виена, за изпитанията на американските атомни бомби в атола Бикини и много, много други въпроси. Всичко това е трябвало Сталин лично да решава. Например Булганин и Голиков съобщават за „своеволието“ на маршал Жуков, който след един концерт удостоил със специална благодарствена заповед певицата Русланова и други артисти от московските театри... Сталин отмества листа без резолюция. Ето и един доклад на председателя на Съвета по въпросите на Руската православна църква

при Министерския съвет на СССР Карпов за поредната сесия на Синода при Московския и на цяла Русия патриарх... Дреболии, казва си „вождът“.

Решавайки всекидневно десетки и десетки въпроси, големи и малки, важни и второстепенни, Сталин става буквално пленник на създадената от него система. Но иначе той не може и не иска. Вземем ли някой повече или по-малко самостоятелно решение без неговото одобрение или поне да е от неговото обкръжение, следва веднага остра реакция. Така става например с първия секретар на Ленинградския областен комитет на партията Попков, който прибързано се съгласява с организирането на общоруски търговски панаир в града на Нева без специално решение на Центъра. Тази негова постъпка е един от аргументите, потвърждаващи „антипартийността“ на ленинградското ръководство.

Прелиствайки уморено безбройните шифровани донесения, докладите и съобщенията, Сталин не без удовлетворение стига до извода, че е успял още преди своя юбилей да възстанови практически всички разрушени предприятия и да предприеме строителство на стотици нови. Икономиката се възражда с бързи темпове. По време на последния си разговор с Вознесенски той отново подчертава: в центъра на вниманието е тежката промишленост. Селското стопанство и стоките за широко потребление не са решаващ фактор. Финансовите и технологичните ресурси, както и по-рано, се концентрират преди всичко в промишлеността. Но и там растежът е главно количествен, а не качествен. В това време селското стопанство все повече деградира. Сталин едва ли е знаел, че колхозниците, лишени не само от паспорти, но и от всякакви стимули, работят единствено под заплахата от многобройни наказания и тегоби (трябва да отработят минимум трудовни, все повече нараства облагането с натурален и паричен данък върху всяко живо същество в стопанството, дори и върху всяко отделно плодно дръвче, намалява се земята за лично ползване и др.). Те са безправно съсловие, което нито може да протестира, нито да промени нещо. Цялата реколта на колхозите (обикновено слаба) се изземва срещу смешно ниско, символично заплащане. Младежта, без да подбира средствата, се опитва да напусне селото, пълни занаятчийските училища и се превръща в евтина работна сила по многобройните нови строежи и в дърводобива. Колективното

стопанство не може да взема каквито и да било решения. Затова пък всичко се решава горе — от времето за започване на сеитбата до това кой да стане председател.

Аграрната „революция отгоре“, започнала в края на 20-те години, все по-ясно показва колко дълбоко пагубни са декретирането и административното насилие. В Централния комитет се взимат многобройни решения за селското стопанство, но всичките са с команден характер, означават само дирене на нови лостове в стремежа да бъдат **накарани** селяните да работят. Фактически техният труд е робски, принудителен. В „Справочник за съветския работник“ под редакцията на Вишински са публикувани многобройни извлечения от различни постановления на Центъра, в които се посочва какво се забранява, какво се ограничава, за какво се предупреждава, какви наказания за „социална защита“ заплашват селото.^[5] Макар че справочникът е отпреди войната, почти всички негови постулати продължават да имат предишната наказателна сила. При внимателно виждане в живота на гигантската държава, в която всичко е построено с огромното напрежение на народа, със самопожертвователността на милиони люде, търпеливо очакващи подобряване на условията за живот, се вижда, че пътят към „светлото бъдеще“ се прокарва с насилие. За Сталин насилието е „закономерност“ в социалистическото строителство.

Селянинът колхозник не може да напусне по свое желание селото. Многобройните лагери са пълни. Всяка непредпазливо изречена дума може да му струва свободата. Директивата, заповедта, указанието отгоре, често пъти лишени от здрав смисъл, не подлежат на обсъждане. Институцията „Особено съвещание при НКВД на СССР“, създадена с постановление на Централния изпълнителен комитет на СССР от 10 юли 1934 г.^[6], продължава активно да функционира. Подозрението в другомислие или в извършване на каквото и да е политическо деяние е, както и по-рано, повод за сурово наказание. Всеки месец Сталин получава многобройни рапорти, доклади, които много си приличат. Ето един от тях:

„До ЦК на ВКП(б) за другаря Сталин Й. В.

Докладвам, че на 24 декември 1948 г. Особеното съвещание на Министерството на вътрешните работи на СССР разгледа следствените дела на 260 души. От тях са осъдени на различни срокове:

на 25 години — 8 души,

на 10 години — 8 души,

на 7 и 8 години — 48 души,

на 12 години каторжна работа — 48 души.

Министър на вътрешните работи на СССР

С. Круглов^[7]

На 30 декември „работата“ на „Особеното съвещание“ не се променя по обем, само дето на каторжна работа са осъдени двойно по-малко хора — 15 души.^[8] Всички решения се одобряват от самодържеца. Та нали те са негови рожби! Каторжната работа е въведена по указание на Сталин.

Нека читателят да не се учудва. С указ на Президиума на Върховния съвет на СССР от 19 април 1943 г., който не е публикуван, е въведено особен вид наказание — каторжна работа за фашистките убийци, предателите и помагачите на окупаторите. Осъждани са от военнополовите съдилища на каторжна работа от 10 до 20 години. Но войната свършва, а прерогативите на военнополовите съдилища поема „Особеното съвещание“, чиито решения не подлежат на никакво обжалване. И в тази мелница вече могат да попаднат не само полицаи, но и дори другомислещи, подозрителни. Все пак наскоро след войната няколко ведомства предлагат на Сталин да бъде изменена мярката за наказание, което може да наложи „Особеното съвещание“.

„Във връзка със завършването на войната... целесъобразно е да се предостави право на «Особеното съвещание» при НКВД да определя мярка за наказание със срок до 10 години.“ Сталин не се съгласява с предложението... Този извънсъдебен репресивен орган надживява с няколко месеца главния си създател — през септември 1953 г. „Особеното съвещание“ най-сетне е закрито. Това е една от първите въздишки на облекчение след смъртта на тирана.

Всеотдайността, самопожертвователността, непоклатимата издръжливост на съветския народ се съпътстват от чести пристъпи на

насилие — икономическо, социално и духовно. „Вождът“ смята това за нормално. Върху безбройните доклади за заседанията на „Особеното съвещание“, на които почти без изключение никога никога не е бил оправдан, той поставя своето неизменно „Й.Ст.“. Мнозина, още по-точно, почти всички, са мислели, че Сталин знае и вижда всичко. Но той е виждал само онова, което е искал да види. Никога не пожелава, макар и мислено, да се взре в пълните с отчаяние очи на милионите съветски хора, минали през **неговите лагери**. Би могъл да види в тях истинската, зловещата сянка на своята световна слава. Но той живее с предишната си идея — иска такова могъщество на страната си, което още повече ще възвеличи славата му.

В годината на своята 70-та годишнина „вождът“ предприема една от акциите, която и днес е популярна сред хората в напреднала възраст. Успява някак си в условията на фактическо разпадане на селското стопанство и упадък на леката промишленост да пристъпи (а това прави и в идните години) към забележимо намаляване на цените на стоките за масово потребление.

Макар предния ден да е подписал постановлението на Министерския съвет на СССР „Относно намаляване от 1 март 1949 г. на държавните цени на дребно на стоките за масово потребление“, Сталин не се отказва от удоволствието след късната, както винаги, закуска да отгърне „Правда“ от 1 март. Пред очите му попада дълга колонка от цифри. Задържа погледа си върху няколко редчета:

„Намаляват се от 1 март 1949 г. държавните цени на дребно на стоки за масово потребление средно в следните размери:

- хляб и брашно — с 10%
- масло краве и топено — с 10%
- месо, колбаси и консерви — с 10%
- водка — с 28%
- парфюмерийни стоки — с 20%
- вълнени платове — с 10%
- велосипеди — с 20%
- телевизори — с 25%
- часовници — с 30%

Намаляват се съответно цените в ресторантите, столовете, закусвалните и другите заведения за обществено хранене.“

Сталин отмества настрани вестника и се замисля. Народът живее бедно. Органите на Министерството на вътрешните работи съобщават, че в редица райони, особено на изток, хората гладуват, облечени са лошо. Но според неговото дълбоко убеждение повишаването на благосъстоянието над определения минимум само ги развращава. А и няма възможност да им се даде повече — трябва да се укрепва отбраната, да се развива тежката промишленост. Страната трябва да бъде силна. А това означава, че и занапред ще се наложи да се затягат коланите. И все пак всяка следваща година населението чака поредното намаление. И то идва. Авторитетът на Сталин все повече расте. Хората не искат да видят, че в условията на свръхостър дефицит на стоки политиката на намаляване на цените играе твърде ограничена роля за повишаване на материалното благосъстояние. При крайно ниското равнище на работната заплата тези намаления фактически я замразяват. На тази политика не е чужда и социалната демагогия. Като се сравнят някои показатели, май ще се стигне до заключението, че в началото на 50-те години жизненото равнище, реалната работна заплата едва-едва надвишават жизненото равнище от 1913 г. Възможно е изводите ми, основаващи се на собствени пресмятания, да се окажат некоректни. Но ми е трудно да се отърся от усещането, че дългите експерименти, „замесени плътно“ в нощвите на страшната война, кажи-речи нищо не дадоха на народа от гледна точка на повишаване на жизнения стандарт.

Естествено, не бива да се премълчава издигането на културното равнище на съветския гражданин, укрепването на интернационалното единство на народа; извършени са някои подобрения в социалното осигуряване на населението — въвеждат се пенсиите, платеният отпуск по майчинство, помощите за семействата на загинали във войната, подпомагането на многодетните майки и други още придобивки. Но всичко е на границата на социално-икономическия минимум, отразяващ общата бедност. По-нататъшният курс към приоритетно развитие на тежката промишленост в условията на

засилващ се упадък на селското стопанство рисува перспективи, които далеч не са розови. Днес в разгорещените спорове за онова отишло си вече време често пъти като аргументи в „защита“ на Сталин се сочат „редът“, „дисциплината“, „зачитането на законите“. Виждате ли докъде я докарахме — появиха се проституция, наркомания! За проституцията не знаем, но всички останали пороци — пиянство, хулиганщина, кражби и дори наркомания — ги имаше в нашето общество и тогава. Само че всичко това се смяташе за „строго секретна“ криминална статистика. Възможно е тези пороци да са били по-малко разпространени, отколкото сега. Но, повтарям, имало е дори наркомания. През януари 1948 г. Круглов докладва на Сталин:

„През ноември 1947 г. в управлението на МВР Фрунзенска област (Киргизка ССР) са получени данни, че в гр. Фрунзе действат група спекуланти, търгуващи с опиум, в състав: Нигматджанов, Хабибулин, Хисмутдинов и Гайнулина (инициали в документа няма — б.а.). Иззети са 17 килограма опиум“^[9]

Смяташе се например, че е безспорно постижение на държавата въвеждането на система за подготовка на работнически кадри. Разбира се, в тази област доста е направено. Но заедно с това:

„През 1946 г. органите на МВР са задържали 10 563 ученици, избягали от школите за фабрично-заводско обучение (ФЗО), занаятчийските и железопътните училища... Много са престъпленията на тази почва — кражби, бандитизъм. Битовите условия в училищата са неудовлетворителни — липса на хигиена, неотоплени са, често няма ток...

С. Круглов“^[10]

Казарменият режим, насилието, административните методи не са в състояние не само да отстранят, но и дори да намалят престъпността. Надали Сталин е бил съгласен, че зачитането на закона, високата култура в отношенията и демократичността в социалната среда са способни успешно да се противопоставят на криминалните аномалии.

Противоречията, родени от самодържавието — абсолютната диктатура на един човек и лишаването на милионите от свобода, установяването на тотална бюрокрация и жизнената необходимост от социална активност, насаждането на единомислие и естествената потребност на масите от творчество — създават благодатна почва за бъдещите кризи. Това Сталин или не е искал, или не е можел да разбере. „Букетът“ от противоречията сякаш се вплита в ореола на триумфиращия тиранин. Той все по-настойчиво натиска идеологическите вместо икономическите лостове, без да вижда бавното, но непрестанно затихване на революционния ентузиазъм. Сталин залага на социалистическото съревнование и сковава по този начин творческата активност на масите; все по-често се обръща към изпитаните методи — заплахите, административните, директивните мерки. Никак не е случайно, че апогеят на култа към Сталин, намерил най-голямата си изява в отпразнуването на 70-годишнината на „вожда“, съвпада с така нареченото „ленинградско дело“. Триумфите на Сталин са свързани с насилие. Такава е закономерността на диктаторското самовластие. Дори при реализирането на големи социално-икономически програми му бяха нужни вътрешни „граждански войни“, макар и от регионален мащаб. След победата над фашизма Сталин пренася епицентъра на „вътрешната война“ в Ленинград.

Днес ние знаем, че убийственото постановление от 1946 г. относно ленинградските списания „Звезда“ и „Ленинград“ е прието по инициатива на „вожда“. Веднага след това постановление са анатемосани филмът на режисьора Луков и сценариста Нилин „Големият живот“ и операта на Мурадели „Великата дружба“, нанесен е удар по репертоарната политика на театрите. Сталин започва да надушва, че в областта на литературата и изкуството се появяват, макар и не явно изразени, опити за излизане извън рамките, наложени от партията, а следователно от него. „Вождът“ вижда в това заплахата за единомислието, а това означава, макар и в перспектива, и за единовластието. Неговият духовен свят черпи сили от системата непоклатими постулати и не може да се примирява със свободомислието. Гонитбата, предприета против Зошченко и Ахматова, става сигнал за обща идеологическа чистка. Ленинград, който още не се е оправил след свръхчовешките теглила, стоварили се

върху него в годините на войната, е привързан към позорния стълб като идеен еретик. И то не без задна мисъл. По тоя начин Сталин предупреждава: щом няма прошка за героичния град на Ленин, то още по-малко ще бъде простено на всеки друг...

Във фонда на Жданов има едно голямо писмо на Вера Зошченко до Сталин.

„Уважаеми другарю Поскръбишев!

Много Ви моля да предадете писмото на др. Сталин да го прегледа или, ако това ще го умори, предайте му накратко съдържанието.

8.IX.47 г.

Със сърдечен поздрав

Вера Зошченко“

В писмото, особено в началото, има редове, задължителни за онова време, които днес се четат с горчивина: „Най-голямата радост в живота ми е мисълта, че на света съществувате Вие, и най-голямото ми желание е да съществувате колкото е възможно по-дълго.“ По-нататък жената на писателя пише: „Скъпи Йосиф Висарионович! Аз бях буквално потресена от постановлението на ВКП(б) за списанията «Звезда» и «Ленинград»... Как всичко това е могло да се случи, та нали всички обичаха Зошченко. Признаваха го (Горки, Тихонов, Шагинян, Кузнецов, Майски). За никакво бягство от Ленинград не можеше да става и дума... Той през цялата зима на 44 година пишеше книга за партизаните. За никаква клевета и злобно оплюване в неговите книги не може и дума да става“. Безстрашната жена фактически отхвърля всички хули и обвинения по адрес на мъжа си. Защищавайки писателя, изпада в изблик на откровеност и говори за неща, които е пазела в тайна: „Той страдаше от тежка форма на психопатия и неврастения... имаше странни мании. Много се боеше да не полудее като Гогол. Почна да се лекува със самоанализ и... като че ли се излекува. Болестта го дари с талант на сатирик и в това е нещастieto му. Но той не може да се подчинява на чужда воля, не може да пише по нечие нареждане.“^[11]

По всичко личи, че Сталин е прочел писмото, тъй като има подчертавания със същия молив, с който го е адресирал до Жданов. „Вождът“ не може да не е почувствал, че несъгласието с неговата оценка не е възглед само на съпругата на писателя. Странното в случая е, че по отношение на Зошченко и семейството му Сталин се е ограничил само с морален терор, без да прибегва до нещо по-страшно.

След като нанася на Ленинград идеологически удар, две години по-късно Сталин го допълва с жесток политически и репресивен удар, в който мнозина с основание виждат „репетиция“ за евентуални нови масови репресии. В средата на февруари 1949 г. „вождът“ изпраща в Ленинград Маленков, инструктирайки го предварително. Формално поводът е нарушаване на нормите на вътрешнопартийния живот по време на партийната конференция на Ленинградската партийна организация. Въпреки че областните ръководители Попкин, Бадаев, Капустин и Лазутин са получили в областния комитет на партията по няколко гласа „против“, председателят на комисията по преброяването Тихонов, когато съобщава резултатите от гласуването, заявява, че са избрани единодушно. Веднага един от членовете на преброителната комисия написва до Централния комитет анонимно писмо. И макар че Сталин още през 1934 г. прибегва до груба фалшификация на резултатите от гласуването на XVII конгрес, реакцията му е остра:

„Насъбраха се прекалено много опасни сигнали за дейността на ленинградското ръководство и не може да не се реагира. Идете, другарю Маленков, и добре разучете всичко. У другаря Берия има и други някои данни...“

„Добре, другарю Сталин, ще тръгна още днес с нощния влак.“

Ето какви са били „сигналите“. Когато поддържал секретаря на Централния комитет Кузнецов, областният комитет на партията не бил взел под внимание мнението на централните органи на партията. Факти? Организирането в Ленинград през януари 1948 г. на общоруски панаир за търговия на едро без специално решение на централните органи. Като прилежен възпитаник на Сталин Маленков нанизва една след друга „грешките“ на ленинградските ръководители на връвта за обвинения, изказвайки се на обединеното заседание на бюрото на Ленинградския областен комитет и градския комитет на партията. Занемялата зала слуша умърлушено Маленков, който все повече и повече се развихря и сипе все по-нови и по-нови обвинения. Случая с

панаира квалифицира като антипартийна групировка, като опълчване на Ленинградската партийна организация срещу Централния комитет. Но главното тепърва ще дойде. Спазвайки линията, набелязана в Москва, Маленков използва недотам сполучливите обяснения на Попков и формулира основното обвинение — опит за създаване на Руска комунистическа партия със съмнителни далечни цели. Всички разбират, че речта на Маленков предвещава лоши неща.

Комунистите в залата още не знаят, че предишният им секретар Кузнецов, станал наскоро секретар на Централния комитет, вече от една седмица е отстранен от работа. Естествено, след доклада на Маленков цялото ръководство на областта и града е освободено от заеманите постове. Но това е само началото. Зад всеки от заподозрените се провличат нишките на бързо изфабрикуваните „дела“. Идва ред на арестите. Веднага се намират и „шпиони“ като Капустин, и „рenegати“ от типа на Попков и „вдъхновители на антипартийния курс“ като Кузнецов.

През март 1949 г. още един ленинградчанин — Вознесенски — е изваден от състава на Политбюро. Истинският ръководител на икономиката в годините на Великата отечествена война, академикът, човекът с открит характер почва да става за Сталин прекалено опасен. Круглов, Абакумов и Гоглидзе, начело с Берия, скалпват буквално от нищо шумно „дело“. Започват разпити, чиято цел е на всяка цена да се изтръгнат признания за антипартийна и антидържавна дейност. Един от главните изпълнители на грандиозната провокация против Ленинградската партийна организация, Маленков, потрива радостно ръце — превърнал е указанието на Сталин в свършен факт. „Хубавичко“ разучи и оправя нещата. Още повече че и той, също като неговия най-близък приятел Берия, искрено ненавижда и Вознесенски, и Кузнецов. Ами нали и двамата ленинградчани са техни потенциални съперници в боричкането за лидерство в партията („вождът“ почна бързо да старее!). В страната отново, както и през 1937 г. се разгръща „лов на вещици“. Всички отново очакват със страх най-лошото, още повече като виждат, че бивши ленинградчани „се изземват“ от различни републики и области, където по различно време са изпращани на работа.

Какво е подтикнало Сталин да организира тази престъпна акция? Защо я замисля в навечерието на своята 70-а годишнина? Защо след

идеологическия удар върху Ленинград през август 1946 г. подир малко повече от две години нанася още един, по-страшен удар — репресивен? Всички мотиви за това престъпление са известни само на диктатора. Но като се анализират документите и материалите от онова време, запазени в редица архиви, може да се направи следното предположение:

Сталин не е прощавал на никого независимото поведение и „свободомислието“. И Вознесенски, и Кузнецов по-малко от другите са го възхвалявали както устно, така и писмено. Тяхната по-голяма независимост е държала постоянно Сталин нащрек. Известно време „вождът“ се е колебаел, не се е вслушвал в клеветите на Берия и Маленков. Известни са похвалните слова на Сталин по адрес на двамата ленинградчани, които, като се вземе предвид преклонната възраст на самодържеца, дават основания да бъдат възприемани и като възможни приемници на първия човек в партията и държавата. Ето това придворната клика от Сталиновото обкръжение няма никога да допусне. В тайните доклади до Сталин отново и отново се твърди, че в навечерието на войната Вознесенски не бил открил „врагове“ в Госплан (Държавния планов комитет — *б.пр.*), като по всяка вероятност ги е прикривал. Берия няколко пъти се оплаква, че Вознесенски, отговарящ за химическата и металургичната промишленост, като председател на Госплан явно намалява плановете на тези отрасли, а увеличава плана на горската промишленост, за която отговаря той. Сталин все още нищо не предприема. Но веднъж го учудва неприятно изказването на Вознесенски пред Политбюро, който изтъква доста убедителни аргументи против допълнителното облагане на колхозниците с нови данъци; не му се нрави и намерението на Кузнецов, завеждащ кадрите в Централния комитет, да вземе под по-строг контрол Министерството на вътрешните работи и държавната сигурност. Сталин научава и за изказванията на Кузнецов, че разследванията по делото „Киров“ не са разкрили истинските вдъхновители на престъплението.

За „вожда“ винаги е важно само едно: и най-ценните и нужни хора трябва да отговарят на главния критерий — пълна благонадеждност и преданост лично към него. За него тези вироглави ленинградчани не само са съмнителни, но и потенциални опоненти. Сталин помни например, че когато прочете ръкописа на Вознесенски,

върху който постави подписа си в знак на съгласие, му направиха силно впечатление интелектуалният размах и дълбочината на анализа на най-младия член на Политбюро.

Семин, работил при Вознесенски като началник на управление в Госплан, изтъква изключителната енергия и забележителната му подготовка в областта на плановото развитие на народното стопанство. При цялата строгост на дирижираната икономика председателят на Госплан се опитвал, където е имал възможност, да въвлече по-широко трудещите се в процеса на планирането, контрола и определянето на перспективите за развитие на всяко предприятие. Не знаел нито отпуски, нито почивни дни. След Бухарин той е може би вторият и навярно последният засега изтъкнат икономист в нашето върховно ръководство.

Въпреки че Сталин получава писмо от Вознесенски и някои други ленинградчани, преди да бъдат арестувани, а в него те твърдят, че са напълно невинни, „вождът“ почти не се двоуми. Наистина, отначало иска да назначи Вознесенски за директор на института „Маркс-Енгелс-Сталин“, но се отказва — нека цялата ленинградска „шайка“ да изпие до дъно „чашата на Йосиф“. Съдът заседава през септември 1950 г. и процедира в съответствие с указанията му. Осъдени са на разстрел Н. А. Вознесенски, А. А. Кузнецов, П. С. Попков, Я. Ф. Капустин и М. И. Родионов. Малко по-късно същият жребий очаква и много други ленинградчани — Г. Ф. Бадаев, И. С. Харитонов, П. И. Кубаткин, П. И. Левин, М. В. Басов, А. Д. Вербицки, Н. В. Соловьев, А. И. Бурлин, В. И. Иванов, М. Н. Никитин, В. П. Голкин, М. И. Сафонов, П. Е. Чурсин, А. Т. Бондаренко, всичко около двеста души.^[12]

На съда, заседавал в Дома на офицерите на „Литейний проспект“, присъстващите не чуват слова на покаяние от устата на Вознесенски и Кузнецов. Ония, които са били на процеса, знаят, че Алексей Александрович Кузнецов, когато му се дава последна дума, казва: „Аз бях болшевик и ще остана такъв; каквато и присъда да произнесете, историята ще ни оправдае.“

Върховният съд на СССР, председателстван от Волин, прекратява през април 1954 г. „ленинградското дело“ и изземва обвинението, предявено през септември 1950 г. В него се казва, че „Кузнецов, Попков, Вознесенски, Капустин, Лазутин, Родионов, Турко,

Закрежевска и Михеев (в документа не са поставени инициалите — б.а.) са признати за виновни: след като се обединили през 1938 г. в антисъветска група, са провеждали подривна дейност в партията, насочена към откъсване на Ленинградската партийна организация от ЦК на ВКП(б) с цел да я превърнат в опора за борба с партията и с нейния Централен комитет... С оглед на това са се опитвали да предизвикат недоволство сред комунистите от Ленинградската организация във връзка с мерките на ЦК на ВКП(б), като са разпространявали клеветнически твърдения, правели са изменнически изказвания... А също така са прахосвали държавни средства. Както се вижда от материалите по делото, на предварителното следствие и на съдебното заседание всички обвиняеми са признали напълно вината си.“^[13]

Как са били изтръгнати тези признания, съобщава на 24 януари 1954 г. Турко, тогава още затворник:

„Никакви престъпления не бях извършил, не се смятах за виновен и не се смятам. Дадох показанията си в резултат на системните побои, тъй като отричах да съм виновен. Следователят Путинцев започна системно да ме бие на разпитите. Биеше ме по главата, по лицето, биеше ме по краката. Веднъж така ме би, че от ухото ми потече кръв. След такъв бой следователят ме пращаше в кариера, заплашваше ме, че ще премахне жена ми и децата ми, а мене ще осъдят на 20 години лагер, ако не си призная... В резултат подписах всичко, което поиска следователят.“^[14]

Стари, изпитани методи, благословени от волята на диктатора. От този Сталинов пристъп на насилие загиват трима болшевици: братята Николай Алексеевич Вознесенски, член на Политбюро, и Александър Алексеевич Вознесенски, ректор на Ленинградския университет, и сестра им Мария Алексеевна Вознесенска — партиен работник. За това, че „делото“ им е било съшито с бели конци, свидетелства следният факт: главното обвинение срещу Вознесенска е било, че през 20-те години е споделяла възгледите на „работническата

опозиция“. Впрочем, основание за реабилитирането ѝ стават същите смешни изводи — „няма доказателства за това, че Вознесенска е споделяла възгледите на «работническата опозиция»“^[15]. Ами ако ги е споделяла, какво? Такова беше тогава правосъдието... Сталиново.

Всички са разстреляни в Ленинград. Семин твърди, че според някои сведения А. А. Вознесенски бил държан в затвора още три месеца след присъдата (може би „вождът“ се е двоумил — през цялата война са работели заедно в Държавния комитет по отбраната; никой не е направил толкова много за развитието на икономиката като неговия заместник). А през декември по нечия заповед, разказваше ми Сергей Илич, откарват Вознесенски леко облечен с камион за Москва. По пътя или е замръзнал, или са го застреляли...

След ленинградската разправа вълните на насието дълго още завличат хора в дълбините на неизвестността. Не само които са познавали осъдените, но и функционери от „органите“. Все пак понякога, по известни само на него причини, Сталин е проявявал „милост“. През октомври 1949 г. Круглов съобщава на диктатора:

„От 1943 г. генерал-лейтенант И. С. Шикторов е работил като началник на Управлението на вътрешните работи в Ленинградска област; от 1948 г. — в Свердловск. След арестуването на ленинградското ръководство Шикторов е върнат в Ленинград. Обаче, както ни се донася, «не очиства органите на Министерството на вътрешните работи от лица, които не внушават доверие». Шикторов е работел продължително време при старото вражеско ръководство на Ленинградска област.“^[16] Предлага се Шикторов да бъде отстранен и заменен от Филипов. Сталин се съгласява да бъде отстранен, но нарежда да му бъде намерена друга работа. Крайно рядък случай. Обикновено всякакви такива доклади с предложения са завършвали трагично, без никакви уговорки.

„Вождът“ не може да търпи жертвеникът му да е празен. Свикнал е с насието. Насърчават го безропотността на обречените, смиреното мълчание на партията и народа. Сигурно си е направил сметката: дори в най-високата точка на „чистките“ (в края на 30-те години) те са засегнали пряко само 3-4% от населението. Ами това нищо не е! Но затова пък колко послушна и управляема става човешката маса, очистена от заразата! В ония години не всички виждат, че нарастващата слава на „вожда“ се съпътства от конвулсиите

на неговото насилие. Трудно се обяснява този пристъп на насилие. Раните на страната бърже зарастват. Вътрешното положение се стабилизира. Няма никакви опозиционни прояви. Сплотяването на народа около политическото ръководство, олицетворявано от Сталин, е напълно реално. Международните отношения поне външно изглеждат здрави и трайни. Идеологическото влияние на партията няма съперник. И все пак въпреки тази спокойна обстановка Сталин, намиращ се на върха на славата си, продължава да прибегва до насилие. То избухва ту в някой регион, ту в една или друга социална група, ту в някое ведомство.

Прекарал четвърт век на върха на властта с помощта на насилието, Сталин не може вече да мине без него. Именно с това се обяснява специалното му внимание към органите на държавната сигурност и Министерството на вътрешните работи.

Берия, Круглов, Серов, Абакумов и други „дейци“ от тези ведомства редовно му докладват за положението в ГУЛаг (Главно управление на изправително-трудовете лагери), което е един от важните резервоари за безплатна работна ръка. Веднъж Маленков, влизайки при Сталин с поредния доклад, „принуждава“ диктатора да извърши „хуманен акт“. Слага пред генералисимуса справка, съставена от началника на ГУЛаг при Министерството на вътрешните работи на СССР Добринин. От нея става ясно, че в годината на седемдесетилетието на „вожда“ в лагерите и колониите има 503 375 жени.

„Трябва да се разгледа въпросът за освобождаването на ония, с които има деца под 7 години...“

Сталин дълго се вглежда в графите на справката и в края на краищата се съгласява с предложението на Маленков под влиянието на главния негов аргумент: за издръжка на децата в ГУЛаг се изразходват 166 милиона рубли годишно... Ето с какво се обяснява „хуманният акт“ на Сталин, който нарежда жените с деца до 7-годишна възраст да полагат принудителен труд в местата, където живеят. Но към тази категория според повелята му не може да бъдат причислявани жени, осъдени за контрареволуционна дейност.^[17]

Веднъж (през септември 1951 г.) намиращата се в СССР делегация на английските жени — твърде рядко събитие за онова време — се обръща към домакините с молба да им се разреши да

посетят някой женски лагер. Естествено, домакините се стъписват. Звънят в съответното управление в Министерството на вътрешните работи. Там, разбира се, не могат да дадат разрешение. Звънят понагоре — на заместник-министъра на държавната сигурност Серов. Той също няма думата по този въпрос. Стига се до министър Круглов. Същата картина. Отиват при Суслов. И той нищо не може да реши. Суслов — при Маленков. Едва след като разговаря със Сталин, членът на Политбюро подписва разрешението... Лагера, разбира се, подготвят, почистват, разтребват, инструктират всички. 70% от жените (които изглеждат по-зле) се извеждат на работа извън лагера. Английските гостенки се срещат с напълно „съзнателни гражданки“, които временно били тук. Делегацията дори записва впечатленията си в набързо изобретената книга за гости: „Направи ни голямо впечатление с каква непосредственост идваха жените при нас. Навсякъде е чисто. Смятаме, че това е ценен експеримент, който има успех.“^[18]

Понякога Маленков запознава „вожда“ и с неща, които обикновено крият от него, за да не се вълнува. Но Сталин никога не се е вълнувал. През септември 1949 г., когато приближава „големият юбилей“, след като са разгледани редица текущи въпроси, Маленков слага пред Сталин още един документ:

„До ЦК на ВКП (б), за другаря Маленков Г. М.

На 12 август в землището на совхоза «Сун Ятсен», Михайловски р-н, Приморски край, са открити труповете на убитите три деца на работничката в колхоза Дмитриенко: Михаил на 11 години, Павел на 9 години и Елена на 8 години.

Убийството е извършила майката Л. А. Дмитриенко, родена през 1917 г. Обяснила е, че убийството е извършено поради крайно тежките материални условия, в които се е оказала след осъждането през 1946 г. (по Закона от 7 авг. 1932 г.^[19]) на мъжа ѝ Д. Д. Дмитриенко, роден в 1912 г., и особено след като е уволнена от училището, където работела като учителка, и са я изселили от жилището ѝ. От април работела в колхоза. Администрацията не ѝ е оказала никаква материална помощ...

Човек просто не издържа, когато четете това донесение. То е апогей на мъките не само на семейството на Дмитриенко, но и на народите в нашето отечество. Как са реагирали Сталин и Маленков на безумната постъпка, извършена от изпадналата в крайно отчаяние майка, трудно е да се каже. Върху документа няма резолюция.

За разлика от всички държавни институции наказателните органи фактически никога не са подлежали на контрол. Именно Сталин ги поставя извън контрола на държавата, като осъществява еднолично ръководство. Може би само по време на войната е отделял повече време за армията, отколкото за НКВД. През останалото време НКВД е главният обект на вниманието му. Нещо повече, в края на 30-те години, веднага след войната и до смъртта си Сталин се занимава повече с въпросите на това ведомство, отколкото с партийните въпроси. За това свидетелства фондът „Преписка с другаря Сталин“. По-голямата част от документите са доклади, съобщения, телеграми, оперативни сборни сведения, отчети, донесения за проведените заседания на Особеното съвещание, за разкриване на нови лагери, за подготовката на кадри за тези органи и за много други неща, които се отнасят до работата на НКВД (МВР). Изглежда, Берия, Круглов, Абакумов и други са подписвали всеки ден по няколко документа, адресирани до Сталин. „Вождът“ ги е преглеждал всичките, но е удостоявал с резолюции само някои от тях: „Съгласен съм“, „Дообработете допълнително“, „Доложете за изпълнението“, „Накажете за назидание виновните за забавянето“, „Не дръжте либерали“ и т.н. За Сталин „органиите“ олицетворяват в огромна степен неговата власт, могъщество и воля. Той е **свикнал** с насието и с възможността да го използва като задължителен атрибут на своето единовластие. Не е никаква случайност, че след войната именно по негова инициатива наказателният апарат все повече се засилва, а за поддържането на народа и на „органиите“ в състояние на перманентна „мобилизираност и бдителност“ е нужно постоянно да се демонстрира наличието на „врагове“, „терористи“, „предатели“.

Каква е цената на Сталиновото единовластие? Какъв е броят на жертвите му? Колко души са загинали без вина по волята на тирана и

от създадената от него машина за репресии? Мисля, че абсолютно точен отговор никога няма да получим. Най-пълнен отговор би могла да даде създадената от Върховния съвет на СССР Комисия за допълнително изучаване на материалите, свързани с репресиите през 30-те, 40-те и началото на 50-те години. „Тайните“ на диктатурата на Сталин са станали исторически тайни. Правени са много оценки от различни изследователи, в които се посочва общият брой на загиналите съветски граждани в годините на култа към Сталин. Въз основа на много, макар и необобщаващи, но така да се каже, „междинни“ показатели, които успях да открия в архивите, съм съставил следната статистика: „Революцията“ в селото от 1929 до 1933 г. струва на нашето селячество 8,5–9 милиона репресирани земеделци. Репресиите от 1937 до 1938 г. засягат 4,5–5,5 милиона съветски граждани. Но и между тези две големи „вълни“ ведомството на Ягода-Ежов не остава без работа; арестувани са около един милион души. След войната, особено в края на 40-те години, дори като се вземе предвид, че през 1947 г. е отменено смъртното наказание, значително се увеличават лагерите и броят на заточените и изселените, които образуват третата „вълна“. В нея се оказват 5,5–6,5 милиона души. Някой може да възрази: затваряни са били не само политически, но и криминални престъпници... Вярно е. Но и до смъртта на Сталин, дори по данни на Берия, 25-30% от изпратените в лагери са осъдени „за контрареволуционна дейност“^[21]. Общо от 1929 до 1953 г. жертва на Сталиновите репресии са станали 19,5–22 милиона съветски граждани (без годините на войната). От тях не по-малко от една трета са осъдени на смърт или са загинали в лагерите и на заточение. Възможно е оценките ми да са прекалено предпазливи, но те се основават на документи. Допускам, че много неща не съм успял да науча.

Изглежда, това е най-страшното и чудовищно пиршество на насилието в историята на човечеството. Сталин винаги е бил верен на своето кредо, обявено от него в началото на диктаторството му: „Ние ще унищожаваме всеки такъв враг, дори и да е стар болшевик, ние ще унищожаваме целия му род, семейството му. Всеки, който със своите действия и мисли, да, и мисли, посяга върху единството на социалистическата държава, ще унищожаваме безпощадно.“ Думи на средновековен инквизитор. А нали те са се превръщали в насилие,

нали са се превърнали в цялостна програма! Ето че е прав Шилер: „Злото семе дава вреден плод!“

След войната обществото не само се „вцепенява“ в социалнополитически план, но и придобива някои нови мрачни черти от бюрократичен и полицейски характер. Сталин успява да съчетае несъчетаемото — по всякакъв начин да поддържа показан ентузиазъм, жертвоготовност на милиони съветски граждани, повярвали, че ей сегичка, много скоро, веднага, зад най-близкия превал ще се изкачат на лелеяните сияйни върхове и едновременно с това са живели с постоянна заплаха от индивидуален или масов терор. Но... хората **вярват** на Сталин. Нищо чудно, че дни преди ареста Вознесенски дописва последните глави от новата си книга „Политическата икономия и комунизмът“. Дори той, един от най-просветените в ръководството, допуска, че обществото, водено от Сталин, се приближава към „светлото бъдеще“. А между другото, в определението на военната колегия при Върховния съд на СССР Вознесенски, осъден по четири члена наведнъж (58–1 „а“, 58–7, 58–10, ал. 2, 58–11) е обвинен, че „съставя и издава вредни трудове“^[22]. Въпреки че академикът пише за комунизма, щом според „вожда“ е подозрителен, то и научното му творчество е „опасно“. Такава е логиката на диктатора, дал веднъж завинаги своя интерпретация на „идното комунистическо общество“.

Всички приемахме като нещо естествено главни двигатели занапред да станат силата, могъществото, безпощадността и вярата в единствения носител на истината. Разумът, човечността, верността към свободата и хуманизма, самата свобода се мержелееха нейде в мъглявото бъдеще. Нито в един учебник по философия, нито в една голяма монография не можеше да се намерят страници за демокрацията, за свободата и за правата на личността. Всичко се оказваше покрито с плесента на насието, на всепроникващата класова борба. Николай Бердяев, един от оригиналните руски мислители, изгонен през 1922 г. в чужбина, наблюдава с болка как силата като идея ерозира всички други ценности. Още през 1930 г. той пише: „В руския комунизъм в съответствие с руския душевен тип победиха не толкова научните елементи на марксизма, колкото месианските му елементи — идеята за пролетариата като освободител и организатор на човечеството, като носител на висшата истина и на

висшата справедливост. Но тази месианска идея е войнствена, агресивно-настъпателна и стремяща се към победа, идея, внушавана от надигащата се сила. Страдалческите, пасивно понасящите нещастията елементи на старото руско месианско съзнание тук съвсем не са изтъкнати. Месията пролетариат не е никакъв страдалец, не е жертва, а победил световен организатор, кондензатор на сила.“^[23]

Можем да се съгласим или да не се съгласим с изводите на руския философ, но наблюдението му за приоритета на силата, залагането само на силата, на която все повече се уповават Сталин и съмишлениците му, отразява вярно магистралната насока на избраното от тях социално развитие. Може би тази насока нямаше да бъде толкова вредоносна, ако Сталин по пътя си не беше разпънал на кръст основните човешки ценности, оставяйки ги да бъдат погубени от идеята за приоритета на силата. „Вождът“ винаги е бил верен на идеята, с тази особеност само, че в социален контекст тя се трансформира в перманентно насилие, което все пак има своите приливи и отливи. Всеки прилив се предхожда от пароксизъм, от пристъп на злоба у стареещия „вожд“.

[1] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.64, т.І, л.62. ↑

[2] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.201, л.265. ↑

[3] Пак там, ф.7523, оп.67, д.1, л.5. ↑

[4] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.265, т.ІІ, л. 384–385. ↑

[5] Справочник советского работника. Под общей редакцией А. Я. Вишинского. М., 1939. ↑

[6] Административное законодательство. Сб. важнейших постановлений. М., 1936, с.11. ↑

[7] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.201, л.268. ↑

[8] Пак там, л.276. ↑

[9] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.199, л.192. ↑

[10] Пак там, д.172, т.1, л. 85–92. ↑

[11] ЦПА ИМЛ, ф.71, оп.3, д.121, л. 122–132. ↑

[12] ЦГАОР, ф.7523, оп.107, д.261, л. 13–15. ↑

[13] ЦГАОР, ф.7523, оп.107, д.261, л.12. ↑

[14] Пак там, л. 13. ↑

[15] ЦГАОР, ф.7523, оп.107, д.261, л.28. ↑

[16] Пак там, ф.9401, оп.2, д.236, т.ІІІ, л. 268–269. ↑

[17] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.255, т.І, л.118-119. ↑

[18] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.319, л.192-198. ↑

[19] Постановление на ЦИК и СНК на СССР от 7 август 1932 г., според което за разхищаване на стоки в железопътния и водния транспорт, както и за разхищаване на колхозно имущество се прилага най-тежкото наказание — разстрел, или при «смекчаващи» обстоятелства — лишаване от свобода за срок не по-малко от 10 години. ↑

[20] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.257, т.ІІІ, л.388. ↑

[21] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.269, 199, л. 57–77, 366. ↑

[22] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.269, 199, л.30. ↑

[23] Бердяев, Н. Русская религиозная психология и коммунистический атеизм. Париж, 1931, с.31. ↑

СТАРЕЕЩИЯТ „ВОЖД“

Наближава 70-ата годишнина на Сталин. „Вождът“ знае каква суетня се е развихрила в Политбюро и в другите по-ниски етажи на властта. Но това вече слабо го интересува. Като че ли се е преситил на славата. Но не и на властта. Извиква Маленков и го предупреждава:

— Да не сте намислили пак да ме ощастливявате със „Звезда“!?

— Но, другарю Сталин, такъв юбилей... Народът няма да се съгласи...

— Оставете народа на мира... Нямам намерение да споря... Никакво своеволие! Разбрахте ли ме?

— Ясно ми е, другарю Сталин, но членовете на Политбюро смятат.

Сталин прекъсва Маленков, давайки му да разбере, че въпросът е приключен, и заповядва да му донесат сценария за неговото честване в Большой театър. А за „Звездата“ заговорва неслучайно.

След Парада на победата и приема в чест на командващите фронтове през юни 1945 г. група маршали се обръщат към Молотов и Маленков с предложение „изключителният принос на вожда“ да бъде отбелязан с най-високата награда на отечеството — званието „Герой на Съветския съюз“. За да предложат това, маршалите имат предвид, че във връзка с 60-ата му годишнина Сталин е получил званието „Герой на социалистическия труд“, а в годините на войната е награден с три ордена — с орден „Победа“ №3 (ордени №1 и №2 са връчени по-рано на маршал Жуков и на маршал Толбухин), с орден „Суворов“ 1 степен и с орден „Червено знаме“, при което с този орден е награден, както се отбелязва в указа, за „прослужени години в Червената армия“.

След разговора с членовете на Политбюро военачалниците за ден, ден и половина „обработват“ с колегите си въпроса и на 26 юни излизат наведнъж два указа на Президиума на Върховния съвет на СССР: за даване на маршала на Съветския съюз званието „Герой на Съветския съюз“ и за награждаването му с втори орден „Победа“. В същия ден, 26 юни 1945 г., със специален указ е учредено званието „Генералисимус на Съветския съюз“, а на другия ден, 27 юни, с него е удостоен Сталин. Този случай май че е единственият, когато не питат

„вожда“. На сутринта Сталин разгръща по навик преди закуската „Правда“ и побеснява. Без да се посъветват с него! Без да го питат! Та нали предупреждаваше Маленков... Подлизурковци, само знаят да клатят одобрително глава... Пристига в Кремъл, извиква веднага Молотов, Маленков, Берия, Калинин и Жданов и ги прави на бърз и коприва. Най-много се изплашват Калинин (ами нали в неговото „ведомство“ е станало своеволието) и Маленков, който не съумял да обуздае верноподаническите чувства на съратниците. Но Молотов, Берия и Жданов са наясно — гневът на „вожда“ е престорен, от кумова срама.

Сталин се е издигнал вече толкова високо в славата си, че тези награди, предназначени за простосмъртните, малко го занимават. Е да, за обикновения човек наградата има голямо значение. А за него тя има „обратно“ значение — поставя го в редиците на многото наградени... В края на краищата човек с такава власт може да се затрупа с награди и... тъкмо по този начин да се развенчае напълно! Това не разбра Брежнев. Впрочем, като че ли той не само това не разбираше...

Сталин не може да си спомни къде точно беше прочел, май в „Мислите“ на Наполеон, че на човек може да се връчи „копче“ {така пренебрежително говорел за ордена императорът в края на живота си), но това трябва да го иска за него животът. Нима тия хора, които в печата ги наричат негови „съратници“, не разбират, че за мярка на величието му не може вече да служат никакви си там орденски знаци! Сигурно тъкмо това неговите приближени не са могли да проумеят. Но те са знаели друго: на „вожда“ му са нужни нов импулс и повод за пропагандиране на скромността му, непридирчивостта и липсата на всякакво славолубие. Берия е доловил това по-добре от всички други. В статията си „Великият вдъхновител и организатор на победите на комунизма“ Сталиновото чудовище пише: „Гениалността на нашия вожд се съчетава с неговата естественост и скромност, с изключителното му обаяние, с непримиримостта му към враговете на комунизма, с отзывчивостта и с бащините грижи за хората. За него са свойствени пълната яснота на мислите, спокойното величие на характера, презрението и нетърпимостта му към празния шум и външния ефект.“^[1] Берия като че ли най-добре от всички е изучил нрава и намеренията на своя патрон. Той знае, че под скромност у другите Сталин разбира само покорност.

Обичащият да чете книги за пълководци диктатор би могъл да отговори като Александър Македонски, когато му предложили да участва в игрите: „Бих взел участие, ако заедно с мен бягат царе!“ Наивният „общосъюзен старейшина“ (Калинин), никога и никому невъзразяващ, изпълняващ добросъвестно ритуалната си роля, не долавя, че награди, които **могат** да получат и други, за него, за Сталин, не са вече награди. Хоканиците „вождът“ завършва с думите:

„Увъртайте го, както искате, ордена няма да приема... Чувате ли, няма да го приема!“

И дълго се дърпа. Два-три пъти съратниците се опитват да го склонят да се съгласи да му бъдат връчени наградите. За предумването на „вожда“ включват Поскръобишев и Власик. Всичко е напразно. Почти след пет години на една вечеря във вилата Сталин изведнъж сам заговорва за отдавнашните награди, още повече че на портретите и фотографиите „вождът на народите“ от години вече е показван с две звезди на герой и с два ордена „Победа“. Най-сетне на 28 април 1950 г., в навечерието на първомайските празници, Шверник връчва на Сталин наградите от 1945 г. плюс ордена „Ленин“, с който е удостоен по случай седемдесетгодишнината му. Шверник и Горкин подписват на 20 декември 1949 г. указ, в който се казва: „Във връзка със седемдесетия рожден ден на другаря Й. В. Сталин и като се взимат предвид изключителните му заслуги за укрепването и развитието на Съюза на съветските социалистически републики и строителството на комунизма в нашата страна... другарят Йосиф Висарионович Сталин се награждава с орден «Ленин».“^[2] Получавайки от ръцете на Шверник медала „Златна звезда“ и три ордена наведнъж, Сталин мрачно промърморва: „Глезите стареца... Но това здраве не дава...“

Зад тези думи прозират нови страхове, обзели го в навечерието на юбилея. Когато вечерта преди да тръгне за вилата си дава последни разпореждания на Поскръобишев, на Сталин изведнъж му се завива свят. Пред очите му започват да плуват оранжеви кръгове... Но той веднага се съвзема. За лакътя го държи здраво с две ръце изплашеният Поскръобишев:

— Другарю Сталин, разрешете, ще викна лекар... Сега не бива да пътувате... Трябва да дойдат лекарите.

— Не дигай врява.

Замайването бърже преминава. Сталин сядва за няколко минути. Пие чай. Усеща тъпа болка в тила. Но не позволява да се викнат лекарите. Той вече не вярва не толкова на тях, колкото на Берия, който се разпорежда по господарски в Четвърто главно управление на Министерството на здравеопазването... Дявол го знае какво е намислил... А и не иска да се разпространяват слухове за болестта му. Ето, ще иде сега във вилата и ще изпие билков чай, който отдавна му е препоръчал Поскръбишев. Винаги му е помагала тази отвара... И сега ще му помогне.

В Политбюро решават юбилеят на Сталин да бъде отпразнуван с размах. За председател на Комитета по организиране на подготовката и провеждането на празненствата е назначен Шверник. Скоро той получава писмо, подписано от Пономаренко, Абакумов, Парфьонов, Громико и Григорян, в което „стойността“ на юбилея се оценява на около 6,5 милиона рубли. След обработката на данните Шверник подписва следния документ:

„Утвърждава се сметката за разходите по приемането и обслужването на делегациите, пристигащи във връзка със 70-годишнината на др. Й. В. Сталин, и за организирането на изложба с подаръците, поднесени на др. Й. В. Сталин, на обща сума 5 623 255 руб., съгласно приложението...“^[3]

В състава на комитета влизат и много известни личности. Ето някои от тях: Г. Ф. Александров, М. Д. Багиров, С. М. Будьони, С. И. Вавилов, Я. Е. Калнберзин, О. В. Куусинен, А. Н. Поскръбишев, А. А. Фадеев, М. Ф. Шкирятов, Д. Д. Шостакович и, естествено, и членовете на Политбюро. Уточнено е кой и кога ще приема подаръците за „другаря Сталин“ — Шверник, Лисенко, Ангелина, Покришкин и други популярни личности. Одобряват се на най-високо равнище грижливо съставените списъци на поканените заедно с жените си на тържественото заседание, посветено на 70-ата годишнина на „вожда“.

Но се готви и приятен сюрприз. Обкръжението на Сталин възнамерява да бъде учреден орден „Сталин“. Готов е и проектът на указ на Президиума на Върховния съвет на СССР:

„Относно учредяването на орден «Сталин»

Президиумът на Върховния съвет на Съюза на ССР
постанови:

За ознаменуване на 70-ата годишнина от рождения ден на Йосиф Висарионович Сталин и като се взимат под внимание изключителните му заслуги пред съветския народ за създаването и укрепването на съветската държава, строителството на комунистическото общество в СССР и осигуряването на историческите победи на СССР във Великата отечествена война, да се учреди орден «Сталин»...

Председател на Президиума на Върховния съвет на СССР

Н. Шверник Секретар на Президиума на Върховния
съвет на СССР
А. Горкин

декември 1949 г.“

Приложени са проектът за статут на ордена, описанието му и проект на указ за учредяване на юбилеен медал „За ознаменуване 70-ата годишнина на Й. В. Сталин“. Опитните съчинители на указа са пресметнали, че стойността на медала ще бъде 7 рубли и 64 копейки, а за 1 милион медала ще са нужни 24 тона мед и 6 тона никел. Подготвен е също и указ за учредяване на международни сталински награди „За укрепване на мира между народите“.^[4]

На „вожда“ представят за разглеждане тринадесет скици на ордена, подготвени от художниците Москальов, Кузнецов и Дубасов. На една от скиците, повтаряща орден „Ленин“, вместо традиционния профил на Владимир Илич има силует на човек с мустаци. Ето и орден във вид на златно знаме; друг — във вид на старинен орденски знак с портрет, образ на „вожда“, обвит с червено знаме; силуетът му в елипса от класове; на златен фон в маршалска униформа... Фантазията не е много богата — злато, знаме, човек с мундир.^[5]

Всичко е готово, за да се появи в страната може би най-престижният орден. Но в последния момент „вождът“ се заинатява, макар да е дал вече предварителното си съгласие. След като разглежда макетите и скиците и след като прочита проектите за укази (а в това

време съратниците му напрегнато се взират в своя патрон, мислейки, може би, кой от тях пръв ще бъде удостоен с този орден), Сталин неочаквано казва:

— Утвърждавам само указа за международна награда. — Помълчава и добавя: — А такива ордени се учредяват само посмъртно...

Всички изразяват шумно несъгласието си. Но Сталин вдига ръка и успокоява обкръжението си:

— Всяко нещо с времето си...

Според мене диктаторът е стигнал до заключението, че ако прекрачи някаква граница, това може да има обратен ефект. На всяка крачка, навсякъде в страната е само той — фотографии в списанията и вестниците, десетки споменавания на името му, скулптури, барелефи, паметници, имена на булеварди и комбинати, на колхози и градове... Какво да се прибави в повече след смъртта му? Ясно, орден...

Между другото, никой от комисията по погребението му не си спомня за това Сталиново желание.

... В деня на юбилея, ставайки както обикновено в 11 часа сутринта, Сталин се чувстваше нормално. Вчерашният ден е преминал, без да се случи нещо особено. Но, виж, днес — днес ще бъде тежък ден. След честването в Политбюро му предстои цяла вечер да изслушва безкрайни панегирици и славословия в негова чест. Всички ще се надпреварват — кой ще намери нови епитети, кой ще хвърли повече светлина върху новите заслуги на „великия вожд“. Целия декември „Правда“ печата статии, рапорти, репортажи за подготовката на страната да отпразнува юбилея. С всеки изминал ден талазите от славословия растат. В Кремъл Сталин дълго прелиства вестниците, подробно преглежда купищата производствени рапорти за изпълнени обещания в чест на седемдесетата му годишнина. Доклади, доклади от всички републики, краища, области. Но като че ли не помалко възторжени са донесенията от безбройните организации на ГУЛАГ. Там също изпълняват обещания, преизпълняват ги и ликуват в очакване на амнистия. Е, вярно, докладват не затворниците, тъй наречените „зеки“, а длъжностните лица от Министерството на вътрешните работи от името на своите „питомци“.

Прелиствайки книгата в тихия си кабинет, Сталин няколко пъти вече си задава неволно въпроса: нима цялата тази коленопреклонна

любов е към него? Какво е това? Игра на историческа случайност? Фантастичен подарък на сляпата Фортуна? Или той наистина е рядко чудо? Като пропъжда тези сега вече съвсем ненужни мисли, Сталин тържествуващо стига до извода за собствената си личност — главното е, че духом е по-силен от всички. Никой не е способен така целенасочено да върви към набеязаното като него...

Преглеждайки вестниците, посветени почти изцяло на него, той вече няколко пъти се натъква и на неюбилейни материали, съвпаднали с рождения му ден. В България е възбуден процес срещу „държавния престъпник Трайчо Костов и съучастниците му“, а почти едновременно в СССР — процес срещу група бивши военнослужещи от японската армия, обвинени в подготовка за използване на бактериологично оръжие. Печатът е само отглас от неговата световна слава — Сталин знае, че в хиляди, стотици хиляди колективи (и не само в нашата страна) са били свикани и се свикват събрания, посветени на юбилея му.

Почти цял час преди да започне тържественото събрание, Большой театър е вече пълен. Грижливо подбраните и „пресети“ присъстващи са насядали в празнично украсения салон. Половин час преди началото пристига и Сталин. В стаята на президиума посрещнатият с аплодисменти генералисимус се ръкува дружески с Палмиро Толиати, Мао Дзъдун, Валтер Улбрихт, Юмжагийн Цеденбал, Йохан Копленг, Долорес Ибарури, Георге Георгиу Деж, Вълко Червенков, Широки, Матияш Ракоши, Франтишек Юзвяк, Ким Ду Бон, Анри Мартел, Вили Песи, съветски държавници.

Когато президиумът излиза на сцената, салонът дълго не може да се успокои. Бурните овации не стихват. Малко преди излизането Маленков показва на Сталин плана за разполагането на гостите в президиума, но Сталин внася веднага свои корекции. Не иска да седне в центъра. Знае се, че на конгреси, пленуми и съвещания често е сядал на втория ред, ползвайки се от случая да подчертае „скромността“ си. Но сега е невъзможно да постъпи така, нали е юбиляр! И „отмества“ мястото си значително по-вдясно от председателя, като посочва с молива, че вдясно от него трябва да седне Мао Дзъдун, а вляво — Хрушчов.

След кратката встъпителна реч на Шверник, прекъсвана многократно с бурни аплодисменти, щом от устата на оратора излети

името на „вожда“, започват поздравителните слова. Цялата вечер в салона се чува „геният“, „гениалният мислител и вожд“, „гениалният учител“, „гениалният пълководец“... Само Мао Дзъдун го нарича „голям“. Може би в това има вече някакъв таен смисъл? Много оратори се сменят. Изказват се пратениците на съюзните републики, на комунистически и работнически партии, представители на младежта и на творческите организации. Концентриран израз на „обичта на народите“. Към края на заседанието мнозина в президиума са вече уморени. На фотографиите и кадрите в кинопрегледа от оня отдавна отминал ден се вижда, че Берия, Ворошилов, Молотов и Микоян, явно уморени от непрекъснатите ставания на крака и ръкопляскания, мислят за нещо друго. Сигурно първият — за честолюбивите си планове, вторият — кога най-сетне отново ще спечели благоразположението на „вожда“, третият... Всеки от тях си има поводи за размисъл. На Сталин му е трудно вече да се съсредоточи и да вникне в лавината от славословия, продължили няколко часа. Ако познаваше диалозите на Платон, „вождът“ щеше сериозно да си въобрази, че е успял да осъществи вековната мечта на човечеството — да създаде „идеалната държава“, в която е отстранен главният разрушителен елемент — антагонизмът между богатството и бедността.^[6]

И наистина, в неговата държава няма нито бедни, нито просяци. В тия тържествени часове той не иска да отговори дори на себе си: а има ли нещастни? Има. Хиляди. Стотици хиляди. Ако бъдем по-точни — милиони. Сред тях не са малко доносниците, използвачите, разсипниците, валутните спекуланти, обикновените крадци и обирджии. Но може би повече от половината са ония, които само се бяха **сторили** опасни на триумфиращия диктатор и неговите „органи“.

Няколко дни преди тържественото събрание Сталин одобрява доклада на министъра на вътрешните работи Круглов за резултатите от поредното „Особено съвещание“, заседаващо почти всеки месец. Към доклада е приложен списък с имената на повече от сто души „членове на семейства на изменили на родината“. Всички са „осъдени на заточение в северните райони на Съюза на ССР“. Законът е суров, а той е длъжен да го спазва. Кой може да каже тогава, че Сталин е безпощаден? Защо на Запад и досега „измислят“ нови песни в духа на стария троцкистки мотив за неговата жестокост? Та нали не друг, а той съвсем наскоро е одобрил предложението на Круглов:

„В изправително-трудовете лагери и колонии на МВД има към днешна дата заедно с осъдените майки 14 170 деца на възраст до 4 години, а също и 7220 бременни жени. Броят на децата е повече от 3 пъти по-голям от **лимитите** (подчертано от авт.), установени в създадените към лагерите и колониите «детски ясли». И затова предлагам тези жени да бъдат освободени, като лишаването им от свобода се замени с трудововъзпитателна работа в мястото им за живеене...“^[7]

Слушайки безкрайните хвалебствени речи, Сталин се обляга от време на време назад — бремето на славата уморява „вожда“, но и от нея не иска и не може вече да се откаже. Генералисимусът видимо се оживява, когато го славят в стихотворна форма. Якуб Колас от името на белоруския народ прочита дългото си стихотворение, в което е „натикана“ цялата биография на Сталин.

Колко добре стана, че не се поддаде на изкушението да се съгласи с Маленков и с група писатели да бъдат публикувани ранните стихове на Джугашвили... Един вожд не бива да се поддава на моментни съблазни. Можел ли е да знае, че след 30 години друг, също генерален секретар, сам ще се удостои с Ленинска награда за литература, без да напише нито ред от „своите“ съчинения (става дума за Брежнев — б.пр.).

Бурни аплодисменти предизвикват стиховете на Твардовски, прочетени от автора. Сигурно на Сталин особено са му допаднали следните думи на поета:

*Нека пролет след пролет години безчет
листи след листи, цвят след цвят
се сипят над Вашите славни бели коси,
над дните Ви, най-ценни днес в целия сняг!*

Мисля, че Твардовски искрено е произнасял тия стихове. А те са израз на общото ни заслепление, вяра в идоли, не в идеали. Всички бяхме изпаднали в нещо като религиозен екстаз, хвалейки „вожда“. За нас той беше олицетворение на социализма. Вярата ни във „вожда“ е вяра и в идеалите, на които, както ни се струваше, той е живото

въплъщение. Степента на тези славословия беше равна на степента на унижението на народа.

Стръвната памет на „вожда“ поглъща в „компютърните“ си клетки думите на Мао Дзъдун: „вожд на работническата класа в целия свят“; на Палмиро Толиати: „обещаваме и занапред да бъдем верни на Вашето учение“; на Ким Ду Бон: „да живее великият Сталин — спасителят на корейския народ“; на Анри Мартел: „Вие — гениалният теоретик и великият революционер“; на Валтер Улбрихт: „чест и слава Вам, великия кормчия“; на Матиаш Ракоши: „унгарските работници и селяни наричат другаря Сталин «роден баща»“... Салонът се оживява, когато Вълко Червенков поднася благодарствено писмо, подписано от пет милиона (!) трудещи се в България — от почти цялото възрастно грамотно население на страната.

На другия ден седемдесетгодишният „вожд“, преди да тръгне за банкет, успява да прочете в Кремъл десетките телеграми от чуждестранни държавни дейци. Застаналият до него Поскръобишев внимателно следи как старческите ръце на „стопанина“ отместват настрани лист след лист. Като изчита всичко, Сталин става и на излизане от кабинета се обръща изведнъж към помощника си:

— Кой ти подшушна да пишеш за цитрусите!

Поскръобишев не очаква такъв въпрос, пообърква се, но бързо отговаря:

— Суслов и Маленков ме посъветваха. Чели са го в отдела за пропаганда; Михаил Андреевич го видял.

Сталин повече нищо не казва и тръгва към вратата. Нужни са му сили и за продължителния банкет с речите и с безкрайните тостове. А въпросът му към Поскръобишев е свързан с днешната голяма статия на помощника му в „Правда“ под заглавието „Любим баща и велик учител“. В едно от нейните подзаглавия се казва, че Сталин не само помогнал на мичуринците да разгромят вайсманизма-морганизма, но и показал как на практика трябва да се насаждат прогресивните научни методи. „Другарят Сталин, занимавайки се в продължение на много години с отглеждането и изучаването на цитрусовите растения в района на Черноморското крайбрежие“, се изявил като „учен новатор“. По-нататък Поскръобишев пише, че може „да се изброят и други примери за новаторската дейност на другаря Сталин в областта на селското стопанство. Известна е например решаващата роля на другаря

Сталин в насаждането на евкалиптовите дървета по крайбрежието на Черно море, в създаването на бостани в Подмосковието и в разпространяването на зимната пшеница“.

Изложбата на подаръците, която Сталин посещава късно през нощта, прави дълбоко впечатление. Тук има и експонати, подарени на Сталин по-рано, преди юбилея му. Минавайки от зала в зала, „вождът“ се спира пред морето от знамена, изпратени от републиките, областите и предприятията. Отива при едно-две и разгъва плата: „Още по-нагоре знамето на Ленин-Сталин! То ни носи победа!“, „За родината, за Сталин!“ По-нататък се редят около трийсет знамена от китайския и корейския народ. Подписите са твърде впечатляващи: „Самоуправлението на град Саншилин поднася подаръка си на спасителя на човечеството генералисимус Сталин“, „На светилника на пролетариата генералисимус Сталин!“, „Да живее спасителят на народите в света Сталин“, „Благодарим на великия Сталин за освобождаването ни от японско иго. От руското население на гр. Мулин“. А ето го и знамето на 26-а стрелкова Сталинова червенознаменна, носител на орден „Суворов“ дивизия... Море от позлатени скъпи памучни платове.

Стотици картини. Живопис, графика, акварел от Бродски, Василиев, Голяховски, Дени, Долгоруков, Кручина, Павлов, Соколов, Шестопалов и други известни майстори. Скулптури на Томски, Кьоних, Едунов. Плъзгайки поглед по безбройните ликове на човека с мустаци, Сталин не се чувства преместен в някакъв ирационален, преобърнат свят, а възприема това общо заслепение като признание за неговата гениалност.

„Вождът“ крачи бавно и спокойно покрай безбройните вази, албуми, ковчезета, статуетки и цял арсенал от оръжия — десетки пистолети, карабини, автомати... Преминава като пред строена войска част през изложбата от подаръци и без да бърза, а както подобава на един земен бог, понася стареещото си тяло към лимузината, за да се усамоти отново зад назъбените кремълски стени...

Целият декември вестниците и списанията са изпълнени с приветствия, юбилейни статии и верноподанически излияния. Тече потокът от унижения на великия народ. Сталин смята това за естествено. Да, май че Кауцки, отколешният критик на болшеvizма, се

оказва прав по отношение на Сталин като личност. Още през 1931 г., когато започва да се съзидва сградата на едновластието, той не без ирония задава въпроса: „Какво още му остава на Сталин да направи, за да стигне до бонапартизма? Вие да не мислите, че нещата ще придобият своята същност, преди Сталин да се короняса за цар?“^[8] Колкото по-внимателно се визира човек в онова, което беше, толкова по-дълбоко се убеждава, че за тоталната бюрокрация просто е нужен ако не император, то поне пръв консул. Бюрократичната система с формална демокрация като фасада не може да съществува без политическа фигура от категорията на деспотите.

За всичко направено от народа благодаряхме на Сталин, говорехме за „великото щастие“, което е донесъл на съветските хора, как ли не украсявахме всичките му „добродетели и благодеяния“. Дори императорите не са довеждали до такова унижение своя народ. Сталин не само не пресича пътя на това унижение, но го и подклажда. Стареещият „вожд“ олицетворява вече не социализма, а неговата голяма сянка. Разгледах толкова подробно честването на 70-ата годишнина на диктатора, защото в светлината на тази кулминация, на този апогей на цезарството особено нагледно изпъкват чертите на неговата историческа обреченост.

След юбилея Сталин започва да „капитулира“ още по-бързо. Високото кръвно налягане не го напуска денем и нощем. Но той не иска лекарите да го прегледат — просто не им вярва. Все още се вслушва в съветите и рецептите на академик Виноградов, но постепенно Берия му внушава, че „старецът е подозрителен“, и се опитва да прикрепи към „вожда“ нови лекари. Но Сталин вече не иска други ескулаповци. Когато научава обаче, че Виноградов е арестуван, от устата му излиза солидна ругатня, но не прави опит да се намеси. След отстраняването на академика престава да пуши. Иначе води същия нездравословен начин на живот — става късно, работи през нощта. Въпреки хипертонията продължава по стар сибирски навик да се пари в банята. На обяд, както винаги, си посръбва на малки глътки ароматно грузинско вино, избягва да взима лекарства. По съвет на Поскръобишев гълта понякога някакви хапчета, преди ядене изпива половин чаша преварена вода, в която предварително сипва няколко капки йод. Страхува се да повери себе си, своето здраве на лекарите. Не им се доверява, както не се доверява на никого.

Такава е съдбата на диктаторите. Да бъдат самотни, макар около тях винаги да се въртят много хора. Диктаторът сам се лишава от нормалните, обикновените човешки контакти; ласкателството, угодничеството, одобрителното кимане, умилкването, възхваляването от страна на обкръжението му само подчертават неговата самота сред тълпата. Славата, властта, могъществото така отчуждават Сталин от хората, че живеейки сред тях, той загубва способност за истински човешки отношения и чисти чувства. Някак си изведнъж връхлетялата го старост все по-често го кара да се връща в мислите си към миналото. На стари години това е най-достъпният разкош за всички. Без да се изключват и остарелите диктатори.

До голямата къща в Кунцево построяват за него още една, по-малка. В една от стаите иззиждат камина. Сталин се заседява за час, час и половина пред камината и наблюдава как се издигат и се срутват приказни замъци от разжарени въглени, как кървавочервените отблясъци от огъня в камината се отразяват върху конحوвете на меките му ботуши. По-рано Сталин рядко потъва в празни размисли. Сега все по-често го дърпа, влачи го миналото. Тия дни се разпореди да направят две увеличени снимки на Надежда Сергеевна — едната, в рамчица, поставиха в кабинета му на бюрото, другата окачиха на стената в спалнята му. Дали с това не признаваше собствената си вина? Косвена или пряка? Като знаем сега какво е вършел Сталин, едва ли е изпитвал разкаяние. Той просто е преживял може би още веднъж оная студена ноемврийска нощ, когато се случва непоправимото. В живота нищо не може да се върне, но човек може да се пренесе мислено в онова завинаги отишло си време. Диктаторът вече не може само да действа. Дошъл е часът и на спомените. Той е постигнал всичко, но усеща, че все повече се приближава до чертата, от която няма връщане назад. За никого. За вождовете също.

Да не би пък в края на живота си да е разбрал, че макар да е победил всички, той все пак е загубил играта? Може би го е плашела **историческата обреченост на личната му победа**? Може би сенките на хилядите загинали другари, приятели и съратници, които е изпратил на смърт, са докоснали дълбоко натиканите в душата му струни на съвестта? Какво е виждал, втренчвайки се със сълзящи от жарта очи в превръщащите се в пепел въглени? Като зная какво е писал, говорил и вършил, не мога да повярвам, че е бил способен да съжалява за нещо.

Потискала го е сигурно само безпощадността на времето, което е еднакво безмилостно и към палачите, и към жертвите, но с тази разлика, че едните то завинаги дамгосва с презрение, а другите, мъчениците, обгражда с вечната скръб на живите.

Като земен бог, огледал се наоколо в „седмия ден от сътворението“, можел е да каже, че е постигнал всичко — създал е могъща държава, научил е на послушание един велик народ, победил е всичките си врагове, сдобил се е с непресторената любов на милиони свои съграждани. Но защо не го напуска тъгата? Може би, че нищо не излезе от „световната революция“? Или се е убедил, че неговите дълги и кървави социални експерименти не можаха в края на краищата да противопоставят на частната инициатива нещо с по-голяма стойност? А може би е прозрял, че идеите му, основани върху насилието, са обречени на гибел? Не мисля така. Той просто се е боял от смъртта. Така както през целия си живот се е боял от покушения, заговори, диверсии. Боял се е, че след неговата смърт ще станат известни всичките му злодеяния. Страхувал се е за своето творение. Не е искал то да се промени. Хрущов си спомня, че в последните години от живота си Сталин често е казвал на своите съратници: „Какво ще правите без мене? Ще пропаднете като пеленачета!“ Тук той не се е излъгал. Неговият свят, неговата система, култът му на божество не издържаха дълго.

Стареещият „вожд“ се е страхувал. Поруменялото към края на живота му лице (очевидно от хипертонията), въпреки изключителното умение да му придава нужното изражение, не може да скрие в последните години от живота му дълбоката умора, зад която е надничал страхът. Когато създава психологическия портрет на баща си, дъщеря му пише, че към края на живота си се е чувствал опустошен, „забрави всякаква човешка привързаност, почна да го мъчи страхът, превърнал се през последните години от живота му в същинска мания за преследване — здравите му нерви в края на краищата започнаха да се късат. Но манията му не беше плод на болна фантазия — той знаеше и разбираше, че го ненавиждат, и знаеше защо...“^[9] Увереността му в особеното кавказко дълголетие все повече намалява след поредното виене на свят, когато нещо отвътре го кара да залита. Вече няколко пъти му се случва това.

По-рано почти никога не е помислял за децата си. Просто никак не му е било до тях. Всъщност, той дори не ги и познава. Със смъртта на Яков се изпарява нанякъде вечното му раздражение, когато чуваше името на големия си син. С Василий не можеше да разговаря спокойно. Не всички и не всичко казваха на бащата, но той усещаше, че неговият безволев син се крепи в службата само благодарение на презимето си и на високопоставени покровители, негови „приятели“, които засега се въртят около него. За генерал-лейтенанта измислиха и длъжност — „помощник-командващ военновъздушните сили на Московския военен окръг по строевата част“, а после го назначиха за изпълняващ длъжността командващ ВВС на окръга. През юни 1948 г. Булганин уговаря Сталин да назначи сина му на поста командващ ВВС на окръга. Сталин разбира, че „дърпат“ нагоре Василий, за да угодят на бащата, но само махва с ръка: „Правете, каквото искате!“ Ако беше самокритичен, сигурно щеше да си каже: от децата ми нищо не излезе. Но Сталин никога не се е изправял пред вътрешния си съд, никога не си е правил самокритика. Макар да приканва другите: „Самокритиката ни е нужна като въздуха, като водата... Щом нашата страна е страна на диктатурата на пролетариата, а диктатурата се ръководи от една партия, партията на комунистите, която не дели и не може да дели властта с други партии, то нима не е ясно, че ние сами трябва да разкриваме и да поправяме грешките си, ако искаме да вървим напред...“^[10]

А дъщерята! Ами тя съвсем се разхайтва. След като напуска поредния си мъж, баща ѝ се разпорежда да ѝ дадат жилище и фактически дига ръце от нея. От време на време го навестява: да послуша мърморенето на стареца, пък и да се поопаричи малко. Сталин, който е на пълна държавна издръжка, ѝ мушка в ръката пачка банкноти от депутатското си възнаграждение. През последния четвърт век не е похарчил нито рубла, не е влизал в нито един магазин, не знае как живеят хората със скромните си заплати и как едва-едва свързват двата края. За него парите отдавна нищо не означават. Затова пък многобройната прислуга, която се грижи за него, добре знае цената им.

Един ден, вече в началото на 50-те години, когато Светлана започва да се готви за аспирантура в Академията за обществени науки, Сталин се позаинтересувал от дисертацията ѝ. Долагат му, че темата ѝ е „Развитие на напредничавите традиции на руския реализъм в

съветския роман“. Сталин изхъмква, но нищо не казва. В автореферата към дисертацията, написан през 1954 г. (вече след смъртта на баща ѝ), претендентката за научна степен „Кандидат на филологическите науки“ С. Й. Алилуева казва, че за разясняването на проблема ѝ се наложило да се опре на редица становища на Сталин, изложени в „Икономически проблеми на социализма в СССР“. Издържаният в „правата вяра“, в духа на тогавашното време труд на Алилуева никак не подсказва за бъдещия остър поврат в светогледа на дъщерята на Сталин. Впрочем за дъщеря си той знае много по-малко, отколкото обикновените бащи.

Старите хора обичат внуците си. Отдават им цялата си обич, която не са успели да дадат докрай на децата си. Сталин не иска да вижда внуците си и половината от тях изобщо не познава. Човешките чувства, синовната, бащинската и дядовата обич са за него нещо чуждо. Диктаторът затова и става такъв, защото не само много придобива, но още по-много губи. Преди всичко от съкровищницата на общочовешките чувства. Изглежда, любовта към властта е затъмнила у него не само чувствата на баща и дядо, по и привързаността му към майка си. С. Алилуева си спомня, че майката на Сталин, неразглезена от вниманието на сина си и доживяла до гигантската му слава, на последната им среща му казала: „Жалко, че не стана свещеник!“

Трудно ми е да не се съглася с нея.

В залеза на живота си Сталин става още по-раздразнителен и нетърпелив. Обкръжението и дъщеря му си спомнят, че е имало случаи, когато запокитва телефонния апарат към стената и ругае най-просташки помощника или събеседника си. Нека да повтора: на стари години интелектът му се оказва напълно неспособен за проява и на най-обикновените човешки чувства. Ето още един откъс от книгата на дъщеря му „Само една година“. Тя правдиво отбелязва, че след като изпрати някого на смърт, веднага обръща гръб на нещастника и сякаш забравя за него. „На мнозина им се струва по-правдоподобно да си го представят физически като грубо чудовище, а той беше духовно, нравствено чудовище, което е много, много по-страшно...“^[11]

Какво го е дразнело? Най-вероятно неограничената му власт, на която се е наситил вече. Можел е всичко. Но и всичко е опитал. И заедно с това при пълната безропотност на изпълнителите се е убедил, че дори абсолютната власт е безсилна. Например колко постановления

и закони е одобрил, за да „ощастливи“ селяните, а ето че постоянно му докладват: добивите не се увеличават, спада продуктивността на животновъдството, много от колхозниците не си отработват минимума трудовни, роптаят, когато им орязват земята за лично ползване. Дали е разбирал, че властта му е безсилна в сравнение с обективните закони на битието? Трудно е да се каже. Това безсилие само го е дразнело. Може би се е дразнел и от това, че е започнал да разбира: историята съди не само победените, но и победителите? А дали старческото раздражение през последните му години не го е напусकало и защото все повече се е убеждавал в безполезността на усилията си да създаде нещо велико и вечно? Та нали искаше да остане завинаги велик! Цял живот се е клел във вярност към марксизма. Но дълбоко в себе си смята, че Маркс и Енгелс не са „очистили“ идеалите си от буржоазната, еснафската култура. Те прекалено често използват съмнителното понятие „хуманизъм“, „заземяват“ социалистическия идеал. А той внесе в марксизма готовност за революционно чудо, способност да се пожертва почти всичко днес в името на лъчезарното утре...

Диктаторът през целия си живот смята, че безбройните жертви са необходима, естествена, задължителна цена за вярност към Великата идея, за готовност максимално да се ускори реализирането ѝ. Сталин никога не си е давал сметка, че човекът, народните маси за него са **средство** за постигане на Великата цел, която в неговите очи изглежда съвсем другояче, не както са я виждали основоположниците на марксизма. Целите, идеята, идеалът за него са всичко. Но цели, крайно деформирани, изкривени от Сталиновото виждане. За постигането им е допустимо също всичко. За този безмозъчен революционен руски радикализъм още в началото на века известният мислител Сергей Булгаков пише: „Той прави исторически скок във въображението си и без да се интересува от прескочения път, втренчва погледа си само в светлата точка на самия край на историческия хоризонт. Този максимализъм проявява признаци на идейна екзалтация и самовнушение, сковава мисълта и поражда фанатизъм, **глух към гласа** на живота.“ Мисля, че Булгаков много вярно е схванал един от източниците на революционния, но в крайна сметка трагичен руски радикализъм, който на свой ред се е превърнал в един от източниците за пренебрегване на всичко в името на Великата идея. Сталин се оказва

последователен проводник на този максимализъм, превърнал се в престъпен под неговата диригентска пръчка. Колко мъдро и проникателно пише Булгаков: „Аз осъществявам своята идея и в нейно име освобождавам себе си от веригите на обичайния морал, аз си разрешавам правото да разполагам не само с имота, но и с живота и смъртта на другите, ако това е нужно за моята идея. У всеки максималист живее един такъв мъничък Наполеон на социализма или анархизма.“^[12]

Но у Сталин не живее „мъничък Наполеон“. У него живее един от по-големите цезари, за когото макиавелизмът отдавна е неразделна част от мисленето и действията му. Въпреки че при тогавашната обстановка не може да не е разбирал, че с узурпирането на правото върху „живота и смъртта на другите“ не е можел да осъществи много от онова, което е намислил. Страшно предчувствие пролазва вече в душата му. Опитва се да го преодолее, хвърляйки се по стар начин в бездънния кладенец на текущите въпроси. А те никак не са лесни нито в страната, нито извън нея. Върху много от международните събития от онова време проличава печатът и на неговото лично участие.

[1] Большевик, декември 1949, с.34. ↑

[2] Правда, 21 декември 1949. ↑

[3] ЦГАОР, ф.7523, оп.65, д.739, л. 1, 9, 12. ↑

[4] ЦГАОР, ф.7523, оп.63, д.218а, л.9. ↑

[5] Пак там, ф.7523, оп.65, 2186, л. 1–15. ↑

[6] Платон. Сочинения. Т.III. Ч.І. М., 1971, с.209. ↑

[7] ЦГАОР, СССР, ф.9401, оп.2, д.176, т.ІІ, л. 232–233. ↑

[8] Kautsky, K. Sozialdemokratie und Bolschewismus. — In: „Die Gesellschaft“ VIII 1931, Vol.I, S.101. ↑

[9] Алилуева, С. И. Только один год. Нью-Йорк. Принстон, 1968, с. 109–110. ↑

[10] Сталин, И.В. Соч. Т. 11, с.29. ↑

[11] Алилуева, С. 11. Только один год. Нью-Йорк. Принстон, 1968, с.110. ↑

[12] Героизм и подвижничество. — В: сб. „Вехи“, М., 1909, с. 39, 45. ↑

ЛЕДЕНИ ВЕТРОВЕ

Когато оглеждаме от хълма на изминалите десетилетия ония почти осем години след победата, които природата отпусна на Сталин, преди да го прибере в небитието, ще видим, че те в много отношения са необикновени. Вътре в страната отново цари пълна мобилизация на всички човешки сили за възстановяване могъществото на държавата.

В международен план през тези осем години все по-силно започват да духат студените ветрове. „Ние излязохме от тази война — заявява президентът на Съединените американски щати Хари Труман — като най-могъщата държава в света, най-могъщата в човешката история.“ Администрацията на САЩ, на страната, която единствена притежава най-страшното оръжие за масово унищожение, не може да не се поддаде на съблазната да извлече от това обстоятелство максимална изгода. Речта на Сталин през февруари 1946 г. на предизборно събрание — доста спокойна и дори миролюбива — Западът възприе едва ли не като предизвикателство. За мнозина отвъд океана това предизвикателство просто беше нужно. Фактически Съединените щати си поставиха за цел „да ръководят света“. Влязоха в употреба и по-силни изрази, като „необходимо е светът да бъде преустроен по образ и подобие на Съединените щати“.

През нощта на 6 март 1946 г., когато Сталин се кани да се прибира във вилата си в кабинета влиза с бърза крачка Поскръобишев и предава на генералисимуса току-що полученото шифровано съобщение. Сталин започва да чете. Посолството във Вашингтон съобщава: във Фултън в присъствието на Труман (президентът е от щата Мисури) Чърчил е произнесъл необичайна реч. Изказването на бившия премиер е крайно войнствено. Сталин, който четири пъти се е срещал с Чърчил и на когото той никога не е имал доверие, но е ценял енциклопедичния му ум, остава поразен от остротата на изразите му. Макар че в началото на речта си Чърчил казва добри думи за него: „Аз най-искрено се възхищавам и отдавам дължимото на героичния руски народ и на моя боен другар маршал Сталин.“ По-нататък Чърчил предупреждава, че над западните демокрации е надвиснала „червена опасност“. Но, слава богу, Съединените щати се намират сега „на

върха на световното могъщество“, което дава надежда за защита от „замислите на личности с лоши намерения и от агресивния дух на силни нации“. Чърчил съобщава на света, че „от Шчечин на Балтика до Триест на Адриатика над европейския континент се е спуснала желязна завеса“. Тук бившият премиер е близко до истината. Веднага след войната Сталин предприема редица енергични крачки, насочени към прекратяване на всякакви контакти със Запада и с останалия свят. Действително е спусната завеса — „желязна“ или „идеологическа“, кой както я разбира. Единият от членовете на „голямата тройка“ винаги се е страхувал от влиянието на „гнилите демокрации“. Дълги години в СССР можеше да се знае за Запада само това, което смятаха за нужно и достатъчно хора от типа на Суслов. Информационната пропаст между двата свята оцетяваше интелектите, разхлабваше силно връзките между световните култури. Ние обеднявахме духом...

Но в речта си Чърчил не спира дотук и предупреждава, че „далече от руските граници... петата колона на комунистите работи... по своята същност тя е нарастваща заплаха за християнската цивилизация“. Тук прочутият англичанин преувеличава. Дори е в плен на шпиономанията и кампанията за „лов на вещици“. Гостът на явно споделящия изказаните мисли американски президент призовава да се защитават навсякъде в света „великите принципи на свободата и човешките права, които са общо историческо наследство на англоезичния свят“.

Оставил настрана шифрованото съобщение, Сталин дълго и с немигащи очи се вглежда през прозореца в мрака на мартенската нощ. Боязливо приближаващата се пролет бързо и стръвно е скована от слабия, но непредалия се още мраз. Речта на Чърчил е и сигнал, и предизвикателство. После „вождът“ отива до бюрото си и позвънява на Молотов, който още не си е тръгнал. Обикновено членовете на Политбюро следят кога ще си отиде Сталин и чак тогава си тръгват.

Когато Молотов идва, разговорът между двамата „архитекти“ на външната политика на страната продължава още най-малко един час. Те не знаят, че речта на Чърчил е подготвена след получаването на една „дълга телеграма“ на американския шарже д’афер в Москва, изпратена до Вашингтон, в която той тълкува изопачено февруарската реч на Сталин. Джон Кенън твърди, че съветските ръководители смятали третата световна война за „неизбежна.“^[1] И живелите в

постоянна борба съветски ръководители възприемат това открито предизвикателство на Запада като естествено развитие на нещата. Нито Чърчил, нито Труман, нито Сталин не са могли да се издигнат до разбирането, че са безполезни всякакви опити за построяване на „нов ред“, основан върху страха от взаимно унищожаване. Те са продукт на своето време. Положението на Сталин е трудно. Притежатели на атомната бомба, Съединените американски щати са неизмеримо по-силни от Съветския съюз. Съединените щати произвеждат 4 пъти повече машини и съоръжения, 7 пъти повече транспортни средства. Селскостопанското им производство е нараснало с 36%.

Всичко това много силно контрастира с положението в Съветския съюз. Хиляди населени места са в развалини. 1946 г. се очертава като изключително неплодородна. Почти цялата западна част на страната се гърчи в огъня на партизанска война. Той прилича на тлеещия огън в торфените находища, където под външния дим в глъбините на пластове само чака да глътне малко въздух, за да опожари жадно всичко наоколо. В съветската история това засега е една малко осветлена тема. След изгонването на германските войски въоръжени отряди, главно в Западна Украйна и в Прибалтика, особено в Литва, продължават да се борят против съветската власт. Сталин няколко пъти дава указания на Берия да ликвидира „бандитизма във възможно най-кратък срок“, но още не предполага, че това ще се проточи почти цели пет години след края на войната, особено в западните райони на Украйна. През март, тъкмо когато Чърчил произнася речта си във Фултън, министърът на вътрешните работи на Съветския съюз Круглов ще докладва за резултатите от тази борба. Ето извадки от този обстоен документ, адресиран до Сталин:

„До другаря Сталин Й. В.

12 април 1946 г.

През март 1946 г. в западните райони на Украйна са ликвидирани 8360 бандити (убити, пленени, предали се доброволно), взети са 8 минохвъргачки, 20 картечници, 712 картечни пистолета, 2002 карабини, 600 пистолета, 1766 ръчни бомби, 4 печатарски машини, 33 пишещи машини... Заловени са подрайонният отговорник на ОУН

(Обединение на украинските националисти — б.пр.) Ф. И. Федорук, подрайонният референт на СБ (белоруски съюз — б.р.) В. Г. Чорни, подрайонният референт Г. И. Горин, зам.-районният предводител И. И. Варваричев, шефът на връзките в областната мрежа на ОУН Л. И. Кравчук. Загинали са над 200 души от партийния актив, съветския актив, офицери и войници от Министерството на вътрешните работи (МВР), Министерството на държавната сигурност (МДС) и Червената армия.

Литовска ССРСР. Унищожени бандити 145, предали се доброволно — 75, задържани — 1500 души. Взети картечници — 44, карабини — 289, пистолети — 122, ръчни бомби — 182, размножителни апарати — 12. Ликвидирани са бандитските групи на А. Йодепукис, И. Норейкис и редица други. През месеца са отбелязани 122 бандитски прояви. Загинали от актива и бойци от МВР, МДС и Червената армия 215 души.“^[2]

По-нататък се съобщава за въоръжени сблъсъци в Белоруската, Латвийската и Естонската република. Като подписва резолюцията на доклада, Сталин казва на Берия и Круглов, че е много недоволен от неефикасните действия на редовните части и наказателните батальони.

Навсякъде трудности, а сега и това открито предизвикателство на Запада. В Организацията на обединените нации Съветският съюз е в дълбока изолация. Добре че има право на „вето“ в Съвета за сигурност. Сталин чувства, че започва тежка и неравна борба. Но той и не мисли да отстъпва. Ще превърне страната в крепост. Провъзгласената антикомунистическа доктрина „Труман“ според него е направила невъзможно приемането и на плана „Маршал“. На Съветския съюз е крайно нужна икономическа помощ и тя може да бъде получена по този план, но с цената на фактически контрол върху съветската икономика. На Парижкото съвещание (27 юни — 2 юли 1947 г.) чрез Молотов Сталин казва „Не“. Изглежда, „вождът“ е отгатнал целта на този план, защото по-късно Труман пише чистосърдечно в спомените си: „С концепцията си Маршал преследваше целта да бъде освободена Европа от опасността от заробване, което готви за нея руският

комунизъм.“^[3] Започва дългата „студена война“. Френският политолог Лили Маркон, с която имах случай да се срещна в Москва, с пълно основание пише в книгата си „Студената война“, че от 1946 г. нататък почти цяло десетилетие продължава „ескалацията, чиято навита спирала на напрежение неудържимо се развива като сгромолясаща се надолу лавина, подчинявайки се на вътрешната си логика, непризнаваща здравия разум“^[4]. А тази логика се изразява в това, че Сталин вижда изход само в ликвидирането на ядрения монопол на САЩ. До 1952 г. с цената на колосални усилия в Съветския съюз е почти удвоено производството на стомана, въглища и цимент в сравнение с довоенното му равнище, увеличено е рязко производството на нефт и електроенергия. Сталин не престава да твърди, че абсолютният приоритет на тежката промишленост е „постоянен закон“ в развитието на социализма. Свръхусилията в тежката индустрия и в науката създават предпоставки за скок и в ядрената област. Както стана дума, Сталин възлага на Берия да наблюдава свръхсекретните работи и всяка седмица да му докладва докъде са стигнали нещата.

Заработва старата добра школа. Още преди войната идеите на А. Ф. Йофе, И. В. Курчатов, Г. Н. Флеров, Л. Д. Ландау и И. Е. Там дават възможност да се пристъпи към създаването на първия уранов реактор. После работата е спряна. И едва през 1942 г. тя се разгръща широко под ръководството на Курчатов. Сталин бърза, бърза, бърза... Заповядал е да не се желят средства, но да се форсира реализирането на програмата. Във фонда на Сталин са запазени редица документи и доклади, напомнящи за драматичната „ядрена надпревара“. По-точно — догонване на откъсналия се напред съперник. Ето едно такова донесение:

„По поръчение на Специалния комитет при Министерския съвет на СССР в първата десетдневка на октомври проверихме на място строителството на специалните обекти на Курчатов и Кикоин...“^[5] По-нататък се казва, че са взети мерки за ускоряване на това строителство; броят на работещите непосредствено на обектите е доведен до 37 хиляди. Подписали документа — Круглов, Первухин, Курчатов.

Почти едновременно С. Круглов и А. Завенягин докладват на Берия и Сталин, че за форсиране на работите по продуктите на атомното разпадане са привлечени допълнително специалистите

затворници, осъдени на 10 и повече години С. А. Вознесенски, Н. В. Тимофеев-Росовски, С. Р. Царапкин, Я. М. Фишман, Б. В. Кириян, И. Ф. Попов, А. С. Ткачов, А. А. Горюнов, И. Я. Башилов и други.^[6]

През декември 1946 г. съветските учени осъществяват първата верижна реакция, на другата година пускат първия ядрен реактор, което дава основание на Молотов през ноември 1947 г. да заяви, че тайната на атомната бомба вече е разкрита. През лятото на 1949 г. се извършва опит със съветска атомна бомба, а през 1953 г. — с термоядрено устройство. Цялата дейност на Сталин е подчинена на увеличаването на икономическата и отбранителната мощ на страната. Сега диктаторът може да поддържа величието си само с величие и мощ на държавата. Значителна част от Главното управление на изправително-трудовете лагери (ГУЛАГ) се занимава с отбранителни работи, често пъти министрите започват правителствените поръчки с „обичайната“ първа крачка — обръщат се към Берия.

„До другаря Берия Л. П.

С оглед на изключителната необходимост от създаване на научноизследователска база на Изток моля указанията Ви до министъра на вътрешните работи др. Круглов за откриване в района на филиала на Централния аерохидродинамичен институт (ЦАГИ) на лагери от затворници, взети от сибирските лагери, в количество 1000 души.

23 юли 1946 г.

М. Хруничов“^[7]

Или още по-цинично:

„До другаря Берия Л. П.

За разгръщане на строителството моля да бъде организиран още един лагер за 5 хиляди души и да се отпуснат 30 000 метра брезент за ушиване на палатки и 50 тона бодлив тел.

22 март 1947 г.

Колко ниско е паднала нравствеността, колко свръхцинична е станала социалната политика, колко обезценен е човешкият живот! Съдбата и животът на „зековете“ се свързват само с „количеството“ им, с бодливия тел и с брезента над главите им! Мисля, че тази лаконична и страшна с изключителния си цинизъм докладна записка може да послужи като трагично и дълбоко отражение на пропастта, в която се е свлякъл сталинизмът. Според мен на потомците са нужни не само мартиролози — безкрайни списъци на невинно загинали, — но и документи, които разголят докрай престъпленията на сталинизма. Този документ е апогей на антинравствеността.

След малко повече от четиридесет години от появата на този документ имах случай да поговоря с Александър Николаевич Задемидко, бивш министър на строителството на предприятия от горивната промишленост. Показах му документа (такива документи са подписвали в голямо количество почти всички министри) с дата 22 март 1947 г.:

— Как се отнасяте сега към тази записка, адресирана до Берия?

— Времето беше такова... Строяхме социализма с помощта на огромна армия от затворници. Днес всичко това, разбира се, ми се струва диващина...

Помълча и ми разказа за един от елементите на „технологията“ на насилието в строителството.

„Веднъж през нощта, около два часа, мен и заместника ми ни извикаха при Берия. Очите му проблясваха зловещо зад стъклата на пенснето му, когато той тихичко попита:

— Защо не докладвате за предаването на обекта? (В един комбинат строяхме специален цех.)

— Не сме завършили монтажа на устройството...

— Кой не го е завършил? — И без да дочака отговора: — Извикайте директора на комбината — кресна той на помощника си.

След около три-четири минути от другия край на жицата в Донбас някой се обади. Без да слуша, Берия извика в микрофона на слушалката:

— Здравейте. Говори Берия. Защо задачата не е изпълнена в срока? Още утре до 8 часа сутринта монтажът да завърши. Лека нощ!

Може да си представите колко «лека» е била нощта за този директор и за целия комбинат! Берия веднага нареди на помощника си:

— Извикайте началника на управлението!

— Слушам, другарю Берия!

— Заповядах на директора на комбината (Берия каза името му, днес вече не си го спомням, допълни Задемидко) до 8 часа сутринта да завърши монтажа на устройството. Не се ли справи, ще иде в подземиято. Довиждане!

Ние с моя заместник знаехме за тези методи на «работа» на Берия, но когато слушахме неговите спокойни и кратки, дори делови разпореждания, мравки лазеха по гърбовете ни.

Александър Николаевич пак помълча и рече тихичко:

— Времето беше такава...“

Въпреки ниската ефективност на принудителния труд Сталин вярва, че широкото използване на затворници в отбранителните работи е не само евтин начин за увеличаване на военната работна сила, но и проверен път за „превъзпитаване“ на стотици хиляди „врагове“ и „предатели“. Отдавна вече Сталин е свикнал да гледа на тях като на „бивши“ хора.

Но каквото и мнение да имаме за Сталин, налага ни се да констатираме, че с безпощадната си воля, с цената на неимоверните усилия на съветските хора, на огромни материални и човешки жертви той, както изглеждаше тогава, постигна невъзможен скок. Атомният монопол на Съединените щати е ликвидиран. Сложено е началото на стратегическия паритет. Интелектът на Сталин, както и на опонентите му отвъд океана, не е бил приспособен за ново политическо мислене. Той мисли само в двуцветната плоскост на „черното“ и „червеното“, на постоянната борба, на съперничеството и дори, отстъпвайки по повечето параметри на главния си противник, гледа оптимистично на крайния изход от противопоставянето.

За да увеличи шансовете си в тази борба, смята за необходимо да подпомага по всякакъв начин зараждащото се движение на широките маси за мир и предотвратяване на войната, да активизира антиимпериалистическите прояви на всички отряди на международното работническо и комунистическо движение. След

дълги обсъждания с Молотов и Жданов Сталин решава да предприеме една крачка, която, както е могло да се предвиди, ще бъде посрещната на Запад крайно негативно. Сметнал е за необходимо в условията на изострилата се борба между двете системи да създаде орган за координиране на дейността на комунистическите партии. В европейските столици и отвъд океана преценяват тази крачка като официално приемане на предизвикателството за „студена война“.

Сталин не е забравил колко дълго е мислил навремето, преди да разпусне Коминтерна след неговото 24-годишно съществуване. Подсказваха му да направи тази крачка още в самото начало на войната, но тогава беше достатъчно мъдър, за да разбере, че това ще се сметне за капитулиране пред фашизма и съюзниците. Сталин избира много удобен момент — пролетта на 1943 г., когато в актива си прибавя Сталинград. Изцяло завладян от войната, съветският лидер се е надявал, че това ще бъде оценено по съответен начин от Съединените щати и Англия и ще ги подтикне да ускорят откриването на втори фронт. Не е било възможно да не види, че Коминтернът отдавна вече говори само на „съветски“ език и се е превърнал в негов личен рупор и инструмент. След дълъг размисъл „вождът“ идва до извода, че разпускането на Коминтерна ще му даде повече плюсове, отколкото минуси. Но всичко това е вече в миналото. И сега отново — международен комунистически център! От какво се е ръководел Сталин? Какви са били съображенията му?

Когато се заражда Комунистическият интернационал, вождовете му са вярвали в близката световна революция. Особено Ленин, Троцки и Зиновиев. Но когато революционният порой се уталожва и оголва здравите основи на стария свят, излиза наяве и голямата жизненост на този свят. Става ясно, че в условията на относително стабилизиране на капитализма на Коминтерна ще бъде отредена твърде ограничена роля, подчинена на страната, в която се намира. Ръководенето му от един център дискредитира сериозно комунистическото движение, давайки възможност на всичките му врагове и критици постоянно и не без основания да говорят за „ръката на Москва“. Но сега, в обстановката на „студена война“, Сталин съзнава, че дуполюсността на света и образуването на два лагера отново поставят на дневен ред въпросите за взаимодействието между комунистическите партии. Заедно с това той

разбира, че пълно връщане към старото, макар и по форма, не трябва и не е възможно да се прави.

По инициатива на полските комунисти, поддържана от Сталин, от 22 до 27 септември в град Шклярска Поремба (Полша) се свиква съвещание на представителите на девет европейски комунистически партии. Малко преди съвещанието Жданов, на когото Сталин възлага да представя ВКП(б), изпраща на „вожда“ шифровано съобщение, в което докладва за предварителните замисли на работната група. Уведомява го, че събралите се са се споразумели за следното:

„Предвижда се работата на съвещанието да започне с информативни доклади от всички комунистически партии, участващи в съвещанието. След това да се изработи дневен ред. Ние ще предложим следните въпроси:

1) за международното положение — ще се изкажем ние;

2) за координиране на дейността на партиите — ще предложим доклад да изнесат полските другари. В резултат трябва да бъде създаден координационен център с резиденция във Варшава. Мисля, че особено трябва да се наблегне върху доброволните начала в това отношение.

Моля за указания.

А. Жданов“^[9]

Сталин одобрява. В резултат от размяната на мнения четири години след разпускането на Коминтерна се създава Информационно бюро на комунистическите и работническите партии (Информбюро). На Запад веднага го наричат Коминформ. В шифровано съобщение на Жданов до Сталин се излагат докладите на представителите на партиите, дошли на съвещанието. Най-активно и позитивно, по думите на Жданов, се държали югославяните, които не са могли да знаят, че през ноември 1949 г. новият орган ще приеме резолюция със заглавие „Югославската партия е под властта на убийци и шпиони“. Една интересна подробност. По съдържание, насоченост и конструктивност Жданов оценява най-високо два доклада: на Е. Кардел — представител на СКЮ (Съюза на комунистите в Югославия) и на Р. Слански —

секретар на ЦК на КПЧ (Комунистическата партия на Чехословакия).

[10] И отново ирония на съдбата: след по-малко от година Жданов ще жигоса Кардел като „империалистически шпионин“, а след няколко години Слански ще загуби главата си в резултат на срамен процес, който ще протече по сценарий на Берия.

В доклада на Жданов „За международното положение“, одобрен от Сталин, е формулиран тезис, който за дълги години ще стане едва ли не централен в съветската пропаганда — „светът е разделен на два противоположни лагера“. По всяка вероятност това е отговорът на антикомунистическата доктрина „Труман“. В доклада има оценка на плана „Маршал“ — „програма за заробване на Европа“. Жданов отново оценява крайно критично ролята на социалдемократическите партии, без да пести оскърбителни епитети по техен адрес. В грешките си Сталин е упорит през целия си живот; и до края на дните си запазва своята дълбока неприязън и недоверие към социалдемократите, което в крайна сметка непрекъснато отслабва не само прогресивните сили, но и широко разгърнатата се борба за мир.

На съвещанието в Шклярска Поремба е решено следващата среща да се проведе в Белград. Но за съжаление там тя никога не се провежда.

Югославските народи имат голям дял в разгрома на фашизма. Първият договор за дружба, взаимна помощ и следвоенно сътрудничество със страните, тръгнали по пътя на социалистическото развитие в Източна Европа, който подписа Съветският съюз, е договорът с Югославия, сключен през април 1945 г. по време на посещението на Тито в Москва. Сталин няколко пъти се среща с него и води твърде дружески разговори. В резултат от състоялите се преговори е решено да се предадат на Югославската народна армия (ЮНА) бойна техника и въоръжение за 12 стрелкови и две авиационни дивизии, танкови и артилерийски бригади.^[11] По всичко изглежда, че приятелските отношения могат да се развиват само по възходяща линия. В ЮНА работи голяма група съветски военни специалисти, в СССР се учат хиляди югославски военнослужещи. Тясно е сътрудничеството и между ВКП(б) и СКЮ, и отведнъж — конфликт. И то какъв!

Редица текущи въпроси (подготовката на българо-югославски договор за дружба, изпращането на югославски авиополк в Албания,

изявлението на Димитров на пресконференцията за принципната възможност да бъде създадена в бъдеще федерация или конфедерация на европейските народнодемократични държави), по които не са били поискани съвети от Москва, предизвикват гневната реакция на Сталин. Славата, властта, могъществото му замъгляват разума. Не само в своята къща, но и сред съюзниците си се смята за диктатор и следователно може да се разпорежда като в собствено имение. Корените на конфликта се крият дълбоко в политическия цинизъм на единовластието.

Сталин предлага да се проведе съветско-българско-югославска среща, осъществена на 10 февруари 1948 г. в Москва. Делегациите възглавяват Сталин, Димитров и Кардел. От Съветския съюз в съвещанието участват няколко членове на Политбюро — Молотов, Маленков, Жданов, Сулов. В състава на българската делегация фигурират известни дейци — Т. Костов и В. Коларов, югославската е представена от М. Джилас и В. Бокарич. Още в самото начало Сталин раздражено изразява недоволството си от различията по външнополитическите въпроси. Той квалифицира някои стъпки на България и Югославия като „особена външнополитическа линия“. На възраженията на българите и югославяните, че няма основания за упреци, че инкриминираните им обвинения носят частен характер, Сталин изведнъж прави неочаквано предложение за създаване на федерация между България и Югославия. Свикнал пожеланията му в собствената му страна да се възприемат винаги като **решение**, Сталин изведнъж усеща ясно, че се натъква на вътрешна съпротива. И Димитров, и Кардел, без да отхвърлят по принцип възможността за федерация, отговарят, че още не са узрели условията за федерация. Кардел заявява, че не може да даде по-определен отговор преди решението на политическото ръководство на страната.

Сталин, който е свикнал да се разпорежда по всички въпроси било като председател на Държавния комитет по отбраната, било като върховен главнокомандващ, може би за пръв път от много години среща съпротива от... комунисти. Това е нечувано! Такова нещо той ни най-малко не е очаквал! Пристъпът на глухата му злоба търси изход.

А когато научава, че в Белград са решили да не бързат със създаването на федерация и че разглеждат този въпрос само в историческа перспектива, направо побеснява.

Милован Джилас, описвайки срещата на югославската и българската делегация със Сталин, си спомня:

„На Димитров след неговото изказване «вождът» подхвърли:

— Глупости! Изсилихте се като комсомолец. Искате да учудите света, сякаш сте все още секретар на Коминтерна. Вие и югославяните не съобщавате нищо за вашите работи, научаваме за всичко от улицата — поставяте ни пред свършени факти!

На Кардел Сталин всъщност не му и даде дори да се изкаже, прекъсваше го не по-малко злобно, макар и по-малко оскърбително, отколкото Димитров:

— Глупости! Различия има, и то дълбоки! Какво ще кажете относно Албания? Вие нас изобщо не ни информирахте за вкарването на войски в Албания!

Кардел възрази, че за това е имало съгласие на албанското правителство.

Сталин се развика:

— Това би могло да доведе до сериозни международни усложнения... Вие изобщо не се съветвате. Това у вас не са грешки, а принцип, да, принцип!

... Тръгнахме си след три-четири дни — откараха ни на разсъмване на Внуковското летище и ни натикаха в самолета без никакви почести...“^[12]

Тази среща малко прилича на диалог. Сталин веднага иска да постави събеседниците си на мястото им като републиканските секретари в своята страна.

Единовластието лишава човека от елементарна самокритичност. Самосъзнанието на личността, което според Хегел я осветява сякаш отвътре и може в съюз със съвестта да ѝ бъде съдия, у Сталин не е способно дори да предизвика и най-малкото съмнение в собствената неправота. Той е свикнал да се страхуват от него, безропотно да му се подчиняват и във всичко да се съгласяват с него. И в този случай е бил

уверен, че неговите думи-заповеди ще бъдат непременно приети. А отведнъж — отпор!

Следват импулсивни санкции — отзоваване на съветските военни съветници от Югославия, остро писмо на Сталин и Молотов до югославското ръководство. Тито подготвя добре претеглен отговор, одобрен от ЦК на СКЮ. Той отхвърля обвинението в недружелюбни действия и в троцкизъм. В него се казва: „Колкото и всеки от нас да обича страната на социализма СССР, той не може в никакъв случай по-малко да обича своята страна, която също строи социализъм...“ През май идва отговор от Москва в 25 страници. Сталин, който е известен със самообладанието си и със способността си да се сдържа, действа спонтанно, без да анализира реалната ситуация. Гласът на амбицията заглушава гласа на разума, а „органиите“ бързо събират по инициатива на Берия множество „факти“, потвърждаващи „отдръпването“, „предателството“ на Тито и на цялото югославско ръководство. Сталин още не е разбрал, че това е първото чувствително следвоенно поражение.

Ескалацията на мерките е стремителна. Сталин решава да включи в конфликта Информбюро. В Белград се получават две послания от Москва с покана на заседанието на Информбюро в Букурещ да участва и югославска делегация. Югославяните отговарят любезно, но твърдо с отказ, преценявайки това като намеса във вътрешните им работи, но същевременно изразяват готовност за нормализиране на отношенията.

Сталин решава заседанието на Информбюро да се състои без „обвиняемите“. Това означава вече скъсване на отношенията. В навечерието, на 15 юни 1948 г., Сталин разглежда проект за доклада на Жданов в Букурещ, озаглавен „За положението в Комунистическата партия на Югославия“. В придружителната записка Жданов пише: „... текстът на доклада е разгледан от мен, Маленков и Суслов“. По решение на Сталин и тримата заминават за Букурещ. Сталин внася собственоръчно редица поправки. В доклада си Жданов има такива формулировки: „Цялата отговорност за създаването на сега положението носят Тито, Кардел, Джилас и Ранкович. Методите им са от арсенала на троцкизма. Политиката им в града и селото е неправилна. В една комунистическа партия е нетърпим такъв позорен, чисто турски терористичен режим. С този режим трябва да се свърши (курс.авт.).“

Комунистическата партия на Югославия ще съумее да изпълни тази почетна задача...“^[13]

Както казва Хрушчов пред XX конгрес на партията, загубилият чувство за реалност Сталин дори заявил:

„Достатъчно е да си мръдна малкото пръстче и няма да има повече Тито. Ще падне.“

А е бил насърчен и от съобщението на Жданов от Букурещ: разговорите с Костов, Червенков, Толиати, Дюкло, Ракоши, Георгиу-Деж и други ръководни дейци показват, че всички „без изключение заемат непримирима позиция спрямо югославяните“^[14]. Великодържавният натиск, представян като пролетарски интернационализъм, се осъществява явно в угода на разгневения диктатор. Сталин не се задоволява само с денонсиране на договора за дружба, отзоваване на посланика и прекратяване на икономическите връзки. В кулминация на конфликта се превръща позорната резолюция „Югославската комунистическа партия е под властта на убийци и шпиони“, приета на съвещанието на Информбюро, състояло се в Букурещ през ноември 1949 г. Този път над текста на резолюцията „здравата се е потрудил“ Суслов, който по това време е вече секретар на Централния комитет. Какво ли няма в нея! Сравняване на югославските ръководители с хитлеристите, обвинение в шпионаж, във влизане в един блок с империализма, в кулашко превъплъщение и т.н. Специфичните особености във вътрешнополитическото развитие на Югославия, отделни стъпки, различаващи се от Сталиновите схеми, както и предприетите в отговор някои твърди мерки на югославското ръководство по време на разгорещилата се борба, се квалифицират като действия на „слуги на империализма“, „ликвидиране на народнодемократичния строй в Югославия“. Днес дори е трудно да си представим колко далече са отвели ВКП(б) и другите комунистически и работнически партии амбициозността и великодържавието на Сталин. Върху цялата тази история лежи печатът на невъобразимите вреди, нанасяни от единоначалието.

Сега това принадлежи на историята. В „отлъчването“ на Югославия от социализма, предприето от Сталин, в опитите да се прилагат диктаторски методи спрямо суверенни страни и партии проличава почеркът му от 1929–1933 г., както и от периода 1937–1939 г. Хрушчов, макар и „обременен“ от близостта си със Сталин, ни дава

да разберем, че все пак е по-добре шансът на съвестта да се използва късно, отколкото никога. Отиването му в Белград в края на май — началото на юни 1955 г. е едно от стъпалата, по които той се изкачи мъжествено на трибуната на XX конгрес на партията.

Ония няколко години, които съдбата отрежда на Сталин след края на Втората световна война, за „вожда“ са бурни, както и целият му живот след победата на Октомври. Грижите му сега се простират по-далече от границите на собствената му държава. В социалистическите страни, които с леката ръка на Жданов започват да се наричат „лагер“, възникват проблеми след проблеми. Всяка страна е получила възможност да върви по пътя на социалистическото строителство съобразно с принципите и особеностите, отговарящи на нейните национални традиции, на историческия ѝ опит и на конкретната ситуация. Заедно с това намесата на Сталин, изискването му да се придържат към един модел, насаждането на бюрократични и догматични щампи в политическата структура и в общественото съзнание нанасят голяма вреда на общото дело. Особено когато се правят опити да се прилагат Сталиновите методи за ликвидиране на другомислещите. Сталин, който никога не е разбирал задълбочено икономиката, фактически спомага за механично пренасяне на съветския опит в страни с различни равнища на икономическо развитие, тръгнали по пътя към социализма. Погрешността на такива стъпки отдавна е очевидна.

Има основания да се предполага, че преди смъртта си той по всяка вероятност е започнал да се убеждава в неефикасността на „единния център“. Тъкмо „югославското поражение“ на „вожда“ го е накарало сигурно повече от всичко друго да преразгледа някои неща в арсенала си от догми. За това говори постепенното загубване на интерес у него към Информбюро. След „югославската афера“ се свикват още едно-две съвещания, а после Информбюро прекратява тихомълком съществуването си. Насаждането на командни методи в международното комунистическо движение явно се оказва неуместно.

В мрачните години на „студената война“ наред с образуването на социалистически лагер Сталин е могъл да преценява като значителни положителни фактори може би само две събития: създаването на Китайската народна република и на мощно международно движение за запазване на мира и предотвратяване на нова световна война. Краят на

40-те и началото на 50-те години са крайно тревожни. Понякога на човек му се струва, че политическите лидери са загубили разсъдъка си. Дори папата от Ватикана провъзгласява, че всеки католик, който оказва съдействие на комунистите, ще бъде отлъчен от църквата. Навсякъде се развихря „ловът на вещици“. Трудно бе да се повярва, че само след три-четири години държавите победителки ще застанат пред прага на нова война, този път помежду си. Заслепена от своята мощ, Америка не може да се примири, че се надига още един колос. В Пентагона готвят планове за ядрени бомбардировки над Съветския съюз. В тези условия Сталин продължава да води предпазлива политика, като раздува военните мускули на страната и в същото време внимава да не провокира бившия си съюзник. Вярно, не казва като Мао, че атомната бомба е „книжен тигър“, но многократно дава да се разбере, че и в една възможна война решаваща роля ще играят народните маси. Наистина, има един момент, когато на хоризонта мъждука тънка ивица светлина, обещаваща, както изглежда, отслабване на ледените ветрове. На 1 февруари 1949 г. европейският директор на агенция „Интернешънъл нюз сървиз“ Кингсбъри Смит изпраща на Сталин от Париж следната телеграма: „Официалният представител на Белия дом Чарлз Рос заяви днес, че президентът Труман би се радвал, ако има възможност да се съвещава с Вас във Вашингтон. Ще бъдете ли Вие, Ваше превъзходителство, готов да отидете във Вашингтон за тази цел? Ако не, къде тогава бихте били готов да се срещнете с президента?“

На другия ден Сталин отговаря:

„Благодаря на президента Труман за поканата му да го посетя във Вашингтон. Отиването ми във Вашингтон е отдавнашно мое желание, за което навремето съм говорил на президента Рузвелт в Ялта и на президента Труман в Потсдам. За съжаление, сега съм лишен от възможността да осъществя това свое желание, тъй като лекарите решително възразяват против всякакво продължително пътуване по море или по въздуха.“^[15] Сталин предлага за място на тази среща Москва, Ленинград, Калининград, Одеса, Ялта, Полша или Чехословакия, тъй като е сигурен, че Труман непременно ще се откаже от срещата. Просто няма за какво да разговарят. Президентът е предполагал, че в Америка ще има по-големи шансове да накара Съветския съюз да казва това, което той иска да чуе. Но мисля, че с течение на времето Труман се е убедил в безплодието на тези надежди.

На Сталин и през ум не му е минавало да се поддаде на диктат. Не без причина уводната статия на „Правда“ от 26 юни 1949 г. е озаглавена „Труман се запревъзнася“...

И отведнъж в този притихнал и уплашен свят, където се чуват само тропот на войнишки ботуши и дрънкане на оръжие, прозвучават неочаквано първите, макар и слаби гласове, приканващи към разум. През 1948 г. във Вроцлав се събират пацифисти от двата „лагера“, където „първа цигулка засвирват“ дейци от световната култура. Следващата стъпка на тази прогледнала по-рано от другата част на човечеството е свикването на световен конгрес на привържениците на мира в Париж.

Отначало Сталин поглежда скептично на това „интелигентско движение“, но после изведнъж усеща, че в него има големи неизползвани възможности. Той вижда, че при обстоятелствата, когато притежаващата атомно оръжие Америка е на практика неуязвима, войната поставя социалистическия лагер в крайно неизгодно положение. И затова е нужно да се използва максимално световното обществено мнение против силите, които искат да разрешат основното противоречие на епохата по ядрен път. През 1950 г. привържениците на мира предприемат най-грандиозната си акция — организират кампания за събиране на подписи под Стокхолмското възвание за мир. След по-малко от година членовете на комитета по организиране на акцията обявяват, че против войната са се подписали повече от 500 милиона души! Сталин и официалната съветска пропаганда изразяват своята поддръжка на идеята за мирно съвместно съществуване. Понякога ми се струва, че Стокхолмската кампания е изворът, началото на формирането на планетарно съзнание у човечеството, чиято същност е признаването на приоритетите на общочовешките ценности. Сега сме по-близо до тази цел, но колко важно е било да бъдат направени първите крачки!

Когато през април 1949 г. в Париж в зала Плейе се открива Световният конгрес на привържениците на мира, събрал около две хиляди делегати от всички краища на света, Сталин следи напрегнато хода му като политическо събитие от първостепенна важност. Той и Молотов сами определят състава на съветската делегация: А. А. Фадеев, И. Г. Еренбург, В. Л. Василевски, А. Е. Корнейчук, М. Турсунзаде, В. П. Волгин, П. Н. Федосеев, Л. Т. Космодемьянска, А. Л.

Маресиев. Сталин не може да не е изпитвал дълбоко вълнение (ако е бил способен на това), когато на 21 април „Правда“ съобщава, че американският певец Пол Робсън, завършвайки изказването си, запява от трибуната на руски арията от операта на И. И. Дзержински „Тихият Дон“, започваща с думите „От края и до края“. Възможно ли е било Сталин да не е усещал, че започва ерата на действителното народно влияние върху въпросите на мира и войната?

В тази свада на световите, когато ледените ветрове, които бяха замразили разума на политици и генерали, можеха всеки момент да съборят бариерата, отделяща мира от войната, Сталин получава огромна поддръжка от победилата китайска революция. Революцията в Китай значително променя съотношението на силите в света и структурата им.

Двадесетгодишната борба на китайския народ за социално и национално освобождение завършва триумфално на 1 октомври 1949 г. с провъзгласяването на Китайската народна република. На 5 октомври по указание на Сталин „Правда“ публикува уводната си статия „Историческа победа на китайския народ“, а с нея и четири портрета — на Мао Дзъдун и с малко по-малки размери на Чжу Дъ, Лю Шаоци и Чжоу Енлай. В статията се цитират думите на лидера на китайската революция: „Ако не съществуваше Съветският съюз, ако не беше победата в антифашистката Втора световна война, ако — което е особено важно за нас — японският империализъм не беше разгромен, ако в Европа не се бяха появили страните с нова демокрация... то натискът на международните реакционни сили, не ще и дума, щеше да бъде много по-силен, отколкото днес. Нима можехме да победим при такива обстоятелства? Разбира се, не.“ Така пише Мао Дзъдун в статията си „За диктатурата на народната демокрация“. Посочва се, че „се сбъдва гениалното предвиждане на другаря Сталин, направено още през 1925 г., че силите на революционното движение в Китай са неимоверни. Те още не са се изявили както трябва. Те тепърва ще се изявяват в бъдеще. Управниците на Изтока и Запада, които не виждат тези сили и не се съобразяват с тях в достатъчна степен, ще пострадат от това“.

Сталин следи извънредно внимателно събитията в Китай. Когато му съобщават, че в Пекин е пристигнал новият американски посланик Хърли и е заявил, че Америка ще оказва пълна поддръжка на Чан

Кайшъ, на Сталин много неща стават ясни. Той разбира, че ако в Китай надделее влиянието на Съединените щати, положението на Съветския съюз ще стане още по-тежко. Първоначално Сталин не може да проумее борбата между Мао и Чан Кайшъ, дори предполага, че въстанието на милионите гладни маси няма никакво отношение към социалистическото или демократичното движение. Когато научава за преговорите по вътрешни въпроси между Чан Кайшъ и Мао Дзъдун, състояли се през октомври 1945 г. в Чунцин, Сталин се убеждава, че позицията на комунистите е по-реалистична и прогресивна.^[16]

Навремето Сталин е писал доста за Китай. В събраните му съчинения са публикувани около десетина работи за китайската революция. От политическа гледна точка някои от тях са извънредно примитивни. Той твърди например, че „революционизирането на Изтока трябва да даде решителен тласък към изостряне на революционната криза на Запад. Атакуван от две страни — и откъм тила, и откъм фронта, — империализмът ще трябва да признае, че е обречен на гибел“^[17]. Характерно е, че Сталин, изказвайки някои правилни твърдения за китайската революция, прибъгва често към политическо менторство: „китайските комунисти са длъжни (тук и по-долу курс. на авт.) да обърнат особено внимание върху работата в армията, длъжни са да се заемат най-отблизо с изучаване на военното дело... Китайската комунистическа партия е длъжна да участва в бъдещата революционна власт в Китай“^[18] и т.н. Заслужава да си спомним, че позицията на Сталин по „китайския въпрос“ е била яростно критикувана от Троцки. В предварителните бележки във връзка с изказването си пред VIII пленум на Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал през май 1927 г. изпадналият в немилост лидер пише: „Тезисите на др. Сталин може да се задържат само дотогава, докато партията е лишена от възможността да чуе критикуването им, а партийният печат под ръководството на Бухарин, вместо да публикува действителните ни възгледи, ни приписва собствените си измислици... Изцяло погрешните тезиси на Сталин са обявени фактически за неприкосновени.“^[19] Троцки също не е бил във всичко прав, но е доловил неувереността и некомпетентността на Сталин по въпросите на Изтока, които в онова далечно време лидерите се опитвали да прикрият с революционни фрази с „универсално“ значение. Но с течение на времето Сталин ще разбере много неща от

йероглифните плетеници на социалния живот във великата китайска страна. По всяка вероятност особената увереност в победата на комунистите се появява у Сталин не в резултат на военните им успехи, а когато през 1945 г. Чан Кайшъ произнася реч, от която проличава, че той е с намерение да запази антидемократичния режим.^[20]

След края на Втората световна война Сталин прави доста, за да помогне на китайската революция — на Народоосвободителната армия на Китай (НОАК) е предадено голямо количество различно въоръжение и бойна техника, оказана е и друга помощ. От втората половина на 1947 г. вятърът на победата започва да надува платната на НОАК и в края на краищата Чан Кайшъ е принуден да бяга в Тайван. След победата на китайската революция отношенията се развиват в най-различни насоки. Тяхна кулминация е отправената покана до Мао Дзъдун да посети Москва във връзка с отпразнуването на 70-ата годишнина на Сталин.

Сталин чака с голяма доза недоверие срещата си с вождя на китайския народ. Макар по-рано да е говорил и писал много за Китай и за китайската революция, всъщност той не знае неговата история и култура, не се е запознал с много от особеностите на националната психология на китайския народ, не му е съвсем ясно какъв човек е Мао Дзъдун. Мао пристига в Москва на 16 декември 1949 г. Сталин се среща няколко пъти с него. Повечето от разговорите им не са протоколирани и поради това за изясняване на същността, съдържанието и насочеността им голямо значение имат спомените на Федоренко, известен съветски специалист по китайска култура (тогава преводач).

Трябва да предпологаме, че и за Мао всичко е било необикновено — той никога не е излизал от Китай, не е участвал в работата на органите на Коминтерна, имал е слаби контакти с представители на другите комунистически партии. Дори може да се каже, че тези двама души, сядаци няколко пъти на масата за преговори един срещу друг, са мислели различно; имали са различна скала на ценностите, били са представители на различни цивилизации. Макар да не са извънземни, все пак са много различни като лидери по социална нагласа и по култура. Марксизмът твърде слабо ги свързва. Мао е имал възможност да се позове на човека от Чан-цю (от класическото произведение на Конфуций „Пролет и есен“), а Сталин, който знае много цитати от

класиците на марксизма, сега предпочита да повтаря себе си. В едно отношение у тях има нещо много общо: и двамата са прагматици.

Сталин с любопитство и усърдно скривано недоверие се вглежда в събеседника си. А той, отклонявайки се внезапно от разговора върху конкретните злободневни въпроси, въвежда съветския вожд в приказния и тайнствен свят на китайските притчи. Мао разказва за „Юй-гун, който преместил планините“. В древността живеел в Северен Китай старец на име Юй-гун (Глупавият дядо) от северните планини. Пътя от къщата му към южните земи преграждали две големи планини. Юй-гун решил да срине заедно със синовете си тези планини с мотика. Друг един старец на име Чжи-соу (Мъдрият старец) ги видял, разсмял се и казал: „С глупости се занимавате: къде ти ще сринете двете толкова големи планини!“ Юй-гун му отговорил: „Аз ще умра — ще останат децата ми, децата ще умрат — ще останат внуците и тъй ще се сменят поколение след поколение в безкрайна редица. Тези планини са високи, но вече по-високи не могат да станат; колкото сринем, с толкова ще се снишават; защо да не ни е по силите да ги сринем?“ И Юй-гун, без ни най-малко да се двоуми, продължил ден след ден да срива планините. Това разчувствало бога и той пратил на земята светиите си, които вдигнали и отнесли тези планини.^[21] Сталин слуша речовития разказвач на китайски народни приказки, изпълнени с дълбок философски смисъл. Сега пак две планини тегнат върху китайския народ — империалистическата и феодалната. Китайската комунистическа партия отдавна е решила да срине тези планини. Тя също ще „разчувства“ бога, чието име е китайски народ. Съветският вожд се съгласява с китайския вожд и в унисон с Мао казва, че заедно не само две планини ще сринем. Както си спомня Федоренко, разговорите са били продължителни и напълно спокойни. Без да бързат, събеседниците опитват от време на време вкусно приготвените ястия, пийват по глътка отбрано вино и сякаш за да се намират на работа, си разменят по някоя дума по разни въпроси — международни, икономически, идеологически, военни. По време на тия дълги нощни гощавки се обсъждат и принципните положения на подготвяния договор за дружба, съюз и взаимна помощ. Една вечер, спомня си Федоренко, Мао разказа някаква случка от историята на борбата с гоминдановците. Оказали се в обкръжение, бойците не се предават и изпълняват призива на командира си: „Не се спирайте пред

трудностите, не се бойте от изпитанията, гледайте на смъртта като на възвръщане.“ Сталин дълго се опитваше да си изясни смисъла на „възвръщането“. Мао му обясняваше търпеливо, че в дадения случай йероглифът „възвръщане“ означава презрение към смъртта като форма на връщане към първичното им състояние, тоест по всяка вероятност бойците нямало да изчезнат като материя. Проницателен като събеседник и внимателен като слушател, Сталин обърна внимание не само на безстрашието, но и на мъдростта на командира.^[22]

Така са разговаряли двамата лидери на двете огромни страни. Срещата им е оценена като наистина историческа, ознаменуваща много големи промени върху глобалната шахматна дъска на световната политика. У Сталин предубеждението бавно се стопява; той дълго време не се доверява на Мао Дзъдун. Изглежда, изиграла е своята роля получената информация за Мао: недружелюбно отношение към китайските кадри, учили се в Москва, демонстративна безучастност на китайския лидер по време на критичните ситуации край Москва и Сталинград в годините на войната и други подобни факти.

Но постепенно, с все по-голямото сближаване между Китай и СССР, с активизирането на американската позиция на Пекин и ролята му в корейската война отношението на Сталин към китайския вожд се изменя. Мисля, че и съветският лидер е създал у Мао твърде сложно впечатление. Но едно е несъмнено: държавническата мъдрост и величавото спокойствие, които Сталин добре умее да демонстрира, както и абсолютната му самоувереност са затвърдили в съзнанието на китайския ръководител представите за силата и целенасочеността на съветската партия и държава. Подписването на договора на 14 февруари 1950 г. отслабва опасното въздействие на ветровете, раздухвани от „студената война“. Кулминацията на напрежението съвпада тъкмо с годината, когато двата велики народа поемат пътя на дружбата. Мисля, че приемниците на Сталин (както и самият Мао) навремето са направили много по-малко от възможното, за да запазят ония добри отношения, които бяха започнали да се създават през 50-те години. Една от причините е специфичното, а понякога и направо негативно отношение на Мао спрямо разобличаването на култа към личността, към XX конгрес на КПСС и към всичко, свързано с тях. Крепкото ръкостискане на двамата гиганти, погледнато исторически,

не продължава дълго. Сега, слава богу, двете страни отново си стискат здраво ръцете. Искане ми се този път да е за дълго.

Студени ветрове духат не само откъм Запад, но и откъм Изток. Дислокацията на американските и съветските войски в Корея веднага след войната предопределя създаването на различни политически структури в северната и в южната половина на полуострова. След като на 10 май 1948 г. след изборите в Южна Корея са създадени законодателни и изпълнителни органи, на 25 август същата година се произвеждат избори и в Северна Корея. Образуват се фактически две държави, които изкуствено разделят корейската нация. След изтеглянето на съветските войски от Северна Корея същото правят и американците. Всяка от страните смята, че по-голямата част от населението на полуострова поддържа нейното правителство. За съжаление други съветски, китайски и корейски документи освен ония, които се публикуват тогава във вестниците, не са известни на обществеността. Но е ясно, че конфликтът започва поради стремежа на всяка от страните да разпространи господството си над цялата корейска територия. Имах възможността да установя от редица косвени източници, че Сталин се е отнасял твърде предпазливо към изострянето на ситуацията на полуострова. Още от самото начало е правел всичко възможно, за да избегне пряката конфронтация. По този въпрос Мао е бил настроен решително. По време на няколкото срещи на Сталин с Мао Дзъдун през декември 1949 и февруари 1950 г. в Москва те са обсъждали проблемите на Корейския полуостров. Сталин е разбирал, че американците са се отдалечили от Потсдамските споразумения за Корея толкова много, че не е възможно да бъде създадена безболезнено единна държава. Освен това се е отнасял подозрително и към американската идея за опекунство над Корея, както и към „свободните“ избори. Защото в Южна Корея, където се намират американските войски, живее значително по-многобройно население. Линията по 38-ия паралел е определена през 1945 г. като временна демаркационна линия между американските и съветските войски без каквато и да е политическа обосновка. По-късно, когато тя става държавна граница, излиза наяве географската ѝ несправедливост, тъй като сериозно ощетява северняците.

Махалото на войната силно се люшва няколко пъти. Високото напрежение по демаркационната линия непрекъснато расте. В

началото на бойните действия, които започват на 25 юни 1950 г., войските на КНДР нанасят силен удар, после овладяват Сеул и излизат на река Нактонган. За американците това е силен удар. През септември американските войски, сдобили се с поддръжката на Съвета за сигурност при ООН (съветският представител не участва в гласуването и не може да използва правото на „вето“), организират голям десант в Инчон и контранастъпление от пусанския плацдарм. Ударът е толкова силен, че американските и южнокорейските войски, без да спрат на 38-ия паралел, завземат Пхенян, а към края на октомври окупираат значителна част от Корейската народнодемократична република. Обратно, сега се създава ситуация, при която изглежда, че американците са постигнали своето. Още повече защото на редица места американските войски стигат до границата с Китайската народна република. Според наличните данни Сталин е бил принуден да се съгласи с предложението на Мао Дзъдун китайците да окажат непосредствена помощ на КНДР, макар че това е водело до увеличаване на опасността от ескалация на войната. Американците се заслоняват зад синия флаг на ООН, а китайците прибягват към „доброволчество“.

Нужно е да се отбележи, че корейският конфликт е укрепил доверието на Сталин към Мао, а следователно и отношенията между СССР и КНР като цяло. Когато към 30 китайски дивизии тръгват напред, обстановката отново рязко се изменя. Китайските и севернокорейските войски не само освобождават територията северно от 38-ия паралел, но се и придвижват на 100 километра по на юг. Към средата на лятото на 1951 г. моралният дух на американските войски и военният престиж на Съединените щати значително падат. Сталин усеща, че е настъпил най-отговорният и опасен момент. Американците може да не се примирят с поражението си и да използват последния си, ядрения аргумент. След 1945 г. може би тогава се е появила най-очевидната заплаха от трета световна война. Американският генерал Макартър настоява Манджурия да бъде бомбардирана. Труман дава да се разбере, че не е изключено да бъде използвано ядрено оръжие. Духват не студени ветрове, а полярни урагани. Вече нито Сталин, нито Мао могат да допуснат, че американците ще понесат поражение. Настъпват две дълги години на преговори, по време на които ожесточените боеве на Корейския полуостров не стихват.

Американската авиация господства във въздуха, а на земята господстват китайските „доброволци“. При създалата се ситуация Сталин разбира, че и двете страни нямат друг изход, освен да тръгнат към компромис. И не се е излъгал в това. Но окончателно споразумение се постига няколко месеца след смъртта му, през юли 1953 г.

Анализирайки ролята на Сталин в корейската война, роля силно камуфлирана в много отношения, дойдох до един важен извод, който на пръв поглед не изглежда пряко свързан с конкретните национални интереси на воюващите страни. По мое мнение войната в Корея показва за пръв път, че в съвременния свят, все още разделен на блокове, при критични сблъсъци на интересите на Запада и Изтока е неизбежна ситуация „пат“. До първия пат двете страни стигат именно в Корея, до втория — по време на карибската криза. Но за втори път мъдростта успя да победи. А дали Сталин е успял да осъзнае корейските уроци — трудно е да се каже. Ясно е само, че в Америка май по-късно осъзнават това. Напалмът, заплашването с ядрена бомбардировка, издръжката на войски на много хиляди километри от собствената територия, многогодишното непризнаване на Китай, авантюрата във Виетнам показват, че залагането само на силата изживява времето си. Съветският съюз ще почувства това, и то болезнено, много по-късно, заради Афганистан. След корейската война светът видя, че Америка не е всесилна. В корейския конфликт Сталин е бил по-предвидлив. След югославския студен „душ“ той се връща към традиционната си предпазливост. Може би го е научило на нещо поражението му в схватката с Тито, когато, без много да му мисли, натрупа куп грешки, чиято цена не е лесно да се установи и днес?

Апогеят на култа, който съвпада със седемдесетата годишнина на „вожда“, беше достигнат по своеобразен начин благодарение на великата победа от 1945 г., върху вълните на личната слава и апологията на насието. Консервирането на системата беше съпроводено от ледени ветрове както в отечеството ни, така и отвъд границите му.

[1] Kennan. Memoirs (1925–1950). N.Y., 1969, p. 583–598. ↑

[2] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.135, т.II, л. 287–296. ↑

- [3] Truman, П. Mémoires, t.II. L'Année des décisions. Paris, 1955, p.117. ↑
- [4] Marcon, L. La Guerre froide: l'engrenage. Paris. Editions complexe, 1987, p.193. ↑
- [5] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.151, т.VIII, л. 90–112. ↑
- [6] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.176, т.II, л. 235–254. ↑
- [7] Пак там, д.149, т.VI, л.35. ↑
- [8] Пак там, д.176, т.II, л.360. ↑
- [9] ЦПА ИМЛ, ф.77, оп.5, д.54, л. 14–15. ↑
- [10] ЦПА ИМЛ, ф.77, оп.3, д.92, л. 47, 55. ↑
- [11] Белградская операция. М., 1964, с.85. ↑
- [12] Джилас, М. Разговоры со Сталиным. Нью-Йорк, 1962, с 169–176. ↑
- [13] ЦПА ИМЛ, ф.77, оп.3, д.105, л. 1–8. ↑
- [14] ЦПА, ИМЛ, ф.77, оп.3, д.106, л. 5–7, 17–19. ↑
- [15] Правда, 3 февраля 1949. ↑
- [16] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.2223, л.291. ↑
- [17] Сталин, И. В. Соч. Т. 7, с.231. ↑
- [18] Сталин, И. В. Соч. Т. 8, с. 363, 364, 367. ↑
- [19] ЦПА ИМЛ, ф.325, оп.1, д.155, л.3а. ↑
- [20] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.2223, л.301. ↑
- [21] Мао Цзэ-дун. Избранные произведения. Т.IV. М., 1953, с.580. ↑
- [22] Правда, 23 октября 1988. ↑

ГЛАВА ВТОРА СЯНКАТА НА ЦЕЗАР

*Не биваше Цезар да си устройва триумф
над нещастията на отечеството...*

Плутарх

Когато прелиствах сборник от документи за Отечествена война през 1812 г., дълго не можах да откъсна очи от едно писмо на Михаил Иларионович Кутузов до жена му:

„Август 19-и 1812. Пристанището край Гжатск.

Аз, слава богу, съм здрав, моя съпруго, и храня много надежди. Духът в армията е необикновен, добри генерали има твърде много. Вярно, време няма, моя съпруго. Боже, благослови децата.

Верен съпруг Михайло (Голенищчев) Кутузов“

Възхитителен лаконизъм, изпълнен с дълбок смисъл, сила и благородство. Само хора с нравствено величие пишат такива писма. Сталин никога не го е имал. За него човешките отношения се ограничават в рамките на класовата борба и политиката.

В обширния многотомен фонд „Кореспонденция с другаря Сталин“ няма такова писмо. На „вожда“ докладват. Той реагира. Често пъти устно. Понякога просто адресира донесенията и съобщенията до Берия, Молотов, Маленков, Вознесенски, Хрушчов и неколцина още. В неговата „Кореспонденция“ няма нещо такова, което би могло да бъде отнесено към епистоларния жанр. Той не е способен да напише, макар и кратичка, но вълнуваща бележчица до свой приятел или молител. Резолюциите му са сухи, еднообразни — „Съгласен“, „Несъгласен“. Запазени са всичко на всичко само няколко писма на Сталин, които, с

изключение на едно-две до дъщеря му, са лишени напълно от човешкото у човека. Огромното количество документи, минаващи всеки ден през него, той преглежда бързо и ги изпраща на изпълнителите за решаване на конкретните въпроси или казва на Поскръбишев какво да направи. В следвоенните резолюции няма и сянка от съмнения, размишления и колебания. Ако е имал, излагал ги е устно. „Железният“ човек иска да остане такъв и в историята.

Сталин, който слага епизодично някакви загадъчни знаци в черната си тетрадка, много пъти се връща към мисълта вместо „Кратката биография“ да бъде създаден голям, монументален труд за него. Това личи от указанието му за „инвентаризиране“ на архивите, от отделни, изказвани на глас размисли в присъствието на Жданов, Булганин и Поскръбишев, от нееднократните му разговори с Александров, Митин и Поспелов (създателите на официалната му биография) по въпросите на партийната историография, от тълкуванията за „ролята на Лениновите ученици“. Той често се връща към миналото. От година на година мислите му все по-натрапливо го отнасят към началото на века, към борбите след революцията, към имената и ликовете на ония, с чиято съдба той самият се е разпореждал. Понякога му напомнят за миналото и роднините на бившите му съратници. След редовния си доклад за извършеното Берия слага от време на време на бюрото му списъци с имената на роднини на известни партийни дейци, разстреляни като „народни врагове“ или осъдени на безпросветен мрак в някой концентрационен лагер, които се обръщат с писма лично към „вожда“. Очите на Сталин пробягват по списъците и обикновено мълчаливо, без дума да отрони, „вождът“ ги връща. На Берия всичко е ясно, той прибира книгата в папката и напуска кабинета. „Нека си носят кръста“ — мисли си диктаторът. Никак няма да го радва перспективата да се завърнат в Москва, Ленинград и в други градове стотици, хиляди жени, деца, племенници и внуци на негови другари по партия. А и колко нови грижи за властите, за „органите“! Не, нека да си останат там, където са.

Все пак пита понякога за някои:

„И какво иска? И тя ли моли за освобождаване?“ — поглежда той с упрек Берия. А той изважда чевръсто от папката препечатаното на

пишеща машина писмо на човека, чието име е заинтересувало „вожда“.

Последния път писмото беше от роднина на Феликс Едмундович Дзержински — Ядвига Йосифовна, живееща в Москва на улица „Потаповска“. Молителката се застъпваше за майка си Ядвига Генриховна Дзержинска, осъдена от „Особеното съвещание“ и намираща се вече много години в лагерите край Караганда. Дъщерята пише: „... мама е много болна, страда от туберкулоза на белите дробове, скорбут и бруцелоза. Състоянието ѝ е много тежко“^[1].

Сталин се пренася мислено в ония далечни години, когато по заръка на Ленин пътуваше заедно с Дзержински към Източния фронт, към Вятка и към Петроград за организиране на отпор против Юденич... Боже мой, колко отдавна беше всичко това! И лицето на Дзержински отдавна вече се е изтрило в паметта му. Но защо такива хора имат съмнителни роднини, деца и внуци? И после, какво общо има тук някоя си Ядвига Генриховна? Не, нека с тия въпроси се занимава Берия.

На Сталин му липсва и най-елементарното човешко състрадание. Но като че ли най-страшното е, че „вождът“ **никога** нито е можел, нито е искал, макар и мислено, да се постави на мястото на жертвата, на човека, чиято съдба зависи от неговата воля. Студенината — тази най-страшна болест на човешката душа — завинаги е „вледенила“ у него всякакво човешко чувство. Вглеждайки се в поредния списък, диктаторът се учудва: колко много са живите още измежду ония, които отдавна трябваше да изчезнат от лицето на земята!

„Тази също ли моли за някого?“ — разговаряйки сякаш със себе си, измърморва тихичко Сталин и тиква пръста си под името Радек.

„Не за себе си моли, дъщерята на Радек“ — пояснява Берия.

„Аз, София Карловна Радек, родена в 1919 г., Ви пиша това писмо и Ви моля да ми обърнете внимание...“ Сталин си спомня, че никой май не е писал така възторжено за него като Радек. Добро перо имаше той... Например колко хубаво се беше изказал за него като вожд: „В годините на Октомврийската революция виждахме Сталин не само в щаба на революцията, но по-често на предната бойна линия. Когато Москва е заплашена от примката на глада, той намира хляб; когато обръчът от враждебни сили се затяга застрашително около Царицин, той организира там отпор; когато опасност заплашва

Петроград, той проверява там бастионите. Той вижда революцията не по съобщенията, той я гледа право в лицето, той вижда нейните недосегаемо извисили се полети, вижда и дъното ѝ. И така, очи в очи с нея, завършва окончателното развитие на Сталин като вожд на революцията.“^[2]

Тогава Сталин много хареса тия негови думи. А после го постави на подсъдимата скамейка заедно с Пятаков главно защото го подозираше в трайни симпатии към Троцки. Та нали му бяха доложили, че е писал на изселения в Алма Ата „изтъкнат вожд“! Както и Троцки на него!^[3] Макар че Радек се силеше после да си върне отново доверието му. Сталин дори беше видял писмото от Троцки, беше му го донесъл Блюмкин, а той тогава го предаде на Ягода, без да го разпечатва... Стигаше му само да види, че изгнаникът е писал писмо не на някого си, а на Радек... Не, троцкист беше Радек и троцкист си остана. Все пак, когато утвърждаваше проекта за присъда, представен му от Улрих, замени наказанието на Радек с лагер, вместо да бъде разстрелян. По-късно му казаха, че скоро след това Радек е умрял...

Та, какво пише сега дъщерята на Радек?

„Баща ми Карл Бернхардович Радек беше осъден на 30 януари 1937 г. като народен враг на 10 години тъмничен затвор. След половин година с решение на «Особеното съвещание» аз и моята майка Р. М. Радек бяхме изселени за пет години в гр. Астрахан. В Астрахан майка ми беше арестувана и беше изпратена за 8 години в темниковските лагери, където и почина... През ноември 1941 г. ме изселиха от Астрахан с предписание «Има право да живее само в Казахстан». Излишно е да описвам всички страдания, които трябваше да изпитам. Срокът на изселването ми изтече през юни 1942 г... Нали аз също съм човек. Ако съм дъщеря на народен враг, нима това означава, че и аз съм враг? Когато през 1936 г. арестуваха баща ми, бях на 17 години и ето че от 17-годишна нося позорното петно на «враг». Имам образование, но в Челкар няма работа по специалността ми. И до ден-днешен нямам паспорт. Началникът на НКВД в гр. Челкар др. Иванов не дава никакъв отговор на моето питане. Помогнете ми да изкупя вината на баща си!“^[4]

„Ето, тъй трябва да се говори!“ — помисли си Сталин. Не са отишли напразно изселванията и заточаванията. Така и трябва да бъде:

всички тия „сродници“ трябва да стоят там, докато разберат, че те също са виновни. А после нека изкупуват вината си! Но това е работа на човека, който не сваля сега от него мъничките си очички...

Такива писма го връщат в миналото. Както и днешната статия в „Правда“ — „Забележителен большевишки документ“, — посветена на поредната годишнина от изказването му пред февруарско-мартенския пленум на ЦК на ВКП(б) от 1937 г. Изглежда, Н. Михайлов, който е подписал статията, е отбелязал вярно — продължава разсъжденията си Сталин, — че тогава бях „мобилизирал партията и съветския народ за пълното унищожаване на агентурата на чуждите империалистически разузнавания. А това доведе до по-нататъшното укрепване на съветската държава“. Но от върха на изминалите години той иска да вижда не сенките на отишлите си завинаги някогашни негови съратници, а онова, което е създал.

Под неговото ръководство за по-малко от три десетилетия възникна могъща държава, с която са принудени сега да се съобразяват всички в света. Нима не е така? Но защо между резултата и процеса се пораждаат тъй често несъответствия, противоречия? Защо има толкова много недоволни? Защо нито едно голямо дело не помръдва, ако той не даде команда? Защо не намаляват враговете, изменниците, предателите? Ето, само преди няколко дни му се наложи да удовлетвори молбата на министъра на вътрешните работи: „Численият състав на специалните лагери е определен сега на 180 хиляди души. Министерството на вътрешните работи моли за разрешение капацитетът на специалните лагери да бъде увеличен със 70 хиляди души и да нарасне на 250 хиляди.“^[5] Нали там трябва да бъдат изпращани **специалните** врагове, които не искат да се разоръжат? Значи броят им расте? А Берия пък казва, че исканията на министерствата да получат работна сила от състава на специалния контингент са толкова големи, че въпреки увеличаването на контингента тези техни молби не могат да бъдат удовлетворени. Колко милиони хора минаха през лагерите, а броят на подозрителните не намалява! Ето, на Запад твърдят, че обществото, което той създаде, било „тоталитарно“. Пишат, че той бил „бащата“ на ново явление в обществения живот и в политиката и му дават името „сталинизъм“. Ами и той самият кажи-речи смята, че е дошло времето да се говори за „марксизъм-ленинизъм-сталинизъм“, но засега това изобщо няма да

свърши работа. Ще му дойде времето. А враговете... Враговете затова са и врагове, за да хулят всичко, което той е създал с цената на целия си живот. Троцки, Хилфердинг, Розенберг и Абрамович твърдяха, че сталинизмът бил „измяна спрямо болшеvizма“. А Карл Кауцки малко преди смъртта си измъти откритието, че в Русия „се появиха още по-силни и жестоки стопани, а пред пролетариата израснаха по пътя му към социализма още по-големи спънки в сравнение с ония, които съществуват в развитите капиталистически страни с вкоренена демокрация“^[6]. Какво друго може да се очаква от такива хора? Та те и Ленин не пощадиха!

Предполагам, че такива мисли са спохождали Сталин. През целия си живот той е вярвал само в борбата. И в новите „измишльотини“ на буржоазните апологети чува само отглас от тази вечна борба — страха и злобата им. Ето и „Правда“, която посвети неотдавна на последните издания на британската и американската енциклопедия голяма статия под наслов „Енциклопедии на мракобесието и реакцията“, съвсем правилно пише, че в казаното „за социализма и комунизма клеветнически се твърди, че при комунизма не се полагат грижи за щастието на хората“^[7]. Та какво ли друго още могат да пишат? Това са същите ония драскачи, които, бог знае защо, пишат и за сталинизма, възмуцава се „вождът“. Той не знае, че в страната, в която е смятан за земен бог, ще дойде време, когато хората също ще си зададат въпроса: що е сталинизм и каква е същността му?

[1] ЦГАОР, ф.9401, оп.1, д.2180, л. 120–121. ↑

[2] Радек, К. Портреты и памфлеты. Книга II. М., 1934, с.19. ↑

[3] ЦПА ИМЛ, ф.326, оп.1, д.113, л.72. ↑

[4] ЦГАОР, ф.9401, оп.1, д.2180, л.50-51. ↑

[5] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.269, т.I, л.169-170. ↑

[6] Kautsky, K. Die Aussichten des Sozialismus in Soviet Russland. — In: Die Gesellschaft, vol. II, S. 437–438. ↑

[7] Правда, 18 ноември 1948. ↑

АНОМАЛИЯ В ИСТОРИЯТА

Няма да скрия, че когато започнах да събирам материали за тази книга, ми се струваше, че всичко, създадено от народа, е едно, а Сталин с неговите престъпления — друго. Така историята веднага ставаше по-проста, по-разбираема, по-достъпна. Но с навлизането ми в миналото — разглеждането на многобройните архивни дела, разговорите ми с участници и очевидци на тогавашни събития и размислите ми върху постигнатото — все повече се уверявах, че всичко е значително по-сложно. Примамливо е да бъде осъден не само Сталин, но и обкръжението му с цялата могъща бюрократична наслойка, или, както Кауцки я нарича, „новата класа“. И това до голяма степен ще е правилно. Но пък до голяма степен ще бъде и неправилно. Ние забравяме понякога, че Сталин и всичко свързано с него е израснало върху почвата на марксизма. Сталин не се „прехвърля“ в болшевишката партия от друга партия, не е извършил, буквално погледнато, държавен преврат, както говорят сега някои. Той създава Сталинов социализъм. И през цялото време се кълне в Маркс, Енгелс и Ленин, позовава се на тях, цитира ги. Приглася му цялата партия.

Ленин пише с поразителна проникателност, че ценното в теорията на Маркс е нейната критичност и революционност. „И последното това качество е наистина присъщо на **марксизма** всецяло и безусловно, защото тази теория непосредствено поставя за своя задача **да разкрие** всички форми на антагонизъм и експлоатация в съвременното общество, да проследи еволюцията им, да докаже преходния им характер...“^[1] Да, именно **преходен** характер. Кой знае защо, много марксисти решиха, че това се отнася само за експлоататорското общества. С помощта на партията Сталин все повече се отдалечава от Лениновата концепция. Когато най-светлите умове в партията разбират това, вече е късно. Бюрократичната система има тази особеност, че много бързо се формира и е страшно издръжлива и жилава.

Една от главните злини на социалистическото развитие дойде именно от грешката ни, че възпявайки диалектиката на думи, ние често само „кокетничехме“ с нея, абсолютизирайки заедно с това много

изводи и формули на научния социализъм. А нали самите основоположници на марксизма предпазваха от такава грешка. В едно от своите писма до Енгелс Маркс поддържа становището, че политическата икономия може да се превърне в истинска наука „само ако вместо противоречащи една на друга догми се разглеждат противоречащи един на друг факти и действителните противоречия, които са скрита подкладка за тези догми“^[2].

В навечерието на Октомври, когато Ленин се крие от копоите на Временното правителство, той написва забележителни редове за развитието на бъдещия комунизъм: „**Той произхожда** от капитализма, развива се исторически от капитализма, резултат е от действията на такава обществена сила, която **е родена** от капитализма. У Маркс няма и сянка от опити да съчинява утопии, безцелно да гадае за онова, което е невъзможно да се знае предварително.“^[3] Защо повтарям тези известни истини? Причината е, че след смъртта на Ленин на тях бързо се обръща гръб. Започва се **избирателното** използване на марксизма и най-главното — няма творчество.

Нито Маркс, нито Енгелс са могли да предвидят не само подробностите, но и едрите „панели“ в конструкцията на бъдещата сграда. Но още от самото начало много от догмите в миналото се приемат просто на вяра. През 20-те години „вождовете“ често казват „Работническата класа не може да греши“, „Партията не може да греши“, а ето че грешаха... В началото за тези грешки се опитват да говорят мнозина. Често тези, които грешат, не са малко. През ноември 1917 г. Горки публикува в „Новая жизнь“ статията „На вниманието на работниците“, в която пише:

„Владимир Ленин въвежда в Русия социалистическия строй по метода на Нечаев — «с пълна пара през блатото»...

Като накараха пролетариата да се съгласи с унищожаването на свободата на печата, Ленин и слепите му поддръжници узакониха за враговете на демокрацията правото да запушват устата на другите, заплашвайки с глад и погроми всички, които не са съгласни с деспотизма на Ленин и Троцки; тези «вождове» оправдават деспотичната власт, против която така мъчително дълго се бореха всички най-съзнателни сили на страната.“^[4] За съжаление предупреждението за опасността от „деспотична власт“ не е било чуто нито тогава, нито по-късно.

Всички ние сме съгласни, че в теорията на научния социализъм Сталин нищо не е „измислил“, не е мръднал нито на крачка в позитивен смисъл. Опира се на марксистки схеми, много от тях с полувековна давност, без диалектичното, творческото им осмисляне. По същината, по характера на прилагането и реализирането на тези схеми принципни възражения възникват у малцина. Сталин се придържа към „буквата“ на марксизма. Например, когато иска да смаже Бухарин през април 1929 г. на пленума на ЦК на ВКП(б), той заявява:

„Ленинизмът несъмнено е за здрав съюз с основните маси на селячеството, за съюз със средните селяни, но не за всякакъв съюз, а за такъв съюз със средните селяни, който осигурява **ръководната роля на работническата класа, заздравява диктатурата на пролетариата и улеснява унищожаването на класите.**“ (И по-нататък, цитирайки Ленин) „Какво значи да ръководим селячеството? Това значи, първо, да следваме линия за унищожаване на класите, а не на дребния производител. Ако се отклоним от тази линия, най-съществената и основната, тогава бихме престанали да бъдем социалисти...“^[5]

Както виждаме, по форма Сталин се придържа към „буквата“. Поддържат го. Той смачква ония, които се осмеляват да се отклоняват от „буквата“. Но „затвърдявайки“ социализма, Сталин превръща разсъжденията, полемиката и предположенията на класиците в догма, а после преиначава и тази догма в угода на цезаризма. Ето защо не е грешка да се каже, че сталинизмът е израсъл върху марксистка почва, но се е подхранвал с изопачени постулати и изводи на марксизма. От това не следва, че марксизмът е виновен за сталинизма. Като концепция за светогледа и методологията при осмислянето на философските, икономическите и социално-политическите схващания за обществото, природата и мисленето марксизмът не е отговорен за начина на интерпретирането му. Марксизмът не е сборник от рецепти, не е готварска книга. Не е и план за политически действия. Но Сталин разбира марксизма именно така.

Когато през януари 1933 г. обобщава резултатите от първата петилетка и говори за резултатите „в областта на борбата с остатъците от враждебните класи“, Сталин интерпретира един от марксистките тезиси така: „Някои другари разбраха тезиса за унищожаването на класите, създаването на безкласово общество и отмирането на

държавата като оправдание за леността и благодушието си, оправдание на контрареволуционната теория за затихване на класовата борба и отслабване на държавната власт. Не ще и дума, че такива хора не могат да имат нещо общо с нашата партия. Унищожаването на класите се постига не по пътя на гасенето на класовата борба, а по пътя на разпалването ѝ.“^[6] Безапелационното, механичното и примитивно разбиране на марксистките идеи е предвестник на бъдещите нови злощастия. Но тях Сталин ще представи за победа и ще ги накичи с марксистко знаме. След като канонизира за фундаментална тази изкълчена постановка на марксизма за класовата борба, Сталин идва до онзи модел на социални отношения, който ние днес решително осъждаме. Но не бива да се премълчава и фактът, че още в един по-раншен етап, много преди Сталин, в пропагандирането на марксизма възниква тенденцията да се абсолютизира доста от онова, което е изречено от великите мислители. Сталин е един от тях, които наследяват и упорито развиват тази тенденция.

Всичко казано дотук в никакъв случай няма за цел да „оправдае“ едно или друго у Сталин или в сталинизма. В никакъв случай. Но появилите се през последните години многобройни публикации често свързват всички деформации, всички грешки и престъпления само с един човек. Ако беше така, ние отдавна вече да сме се освободили от сталинизма. Но Сталин умря, а сталинизмът е още жив. Струва ми се, че в исторически план сталинизмът е станал една от възможностите (крайно негативна) за реализиране на изложените в марксистката доктрина идеи. Вековният стремеж на хората към свобода, щастие, равенство и справедливост е изразен извънредно привлекателно в теорията на марксизма. Последователите му често са на мнение, че самият опит да се **интерпретират творчески** постулатите на марксизма е вече ерес, отстъпничество, ревизионизъм. Постепенно се създава такава обстановка, в която всеки различен от наложилия се вече в марксизма възглед започва да се смята за дълбоко враждебен. И се стига до етапа, когато марксизмът придобива в известна степен характер на политическа доктрина, която полага усилия не толкова да се приспособи към променящите се условия, колкото да приспособи условията към своите изводи. Ленин и до последните си дни (а за това говорят особено красноречиво тъкмо последните му работи) се стреми да насочи мисълта и делата на болшевиките към **действителността**,

към сложните реалности на битието, към кълбото от противоречия, умножаващи се все повече в огромната селска страна. Трагедията на руската революция е в това, че достигналото високо интелектуално равнище обкръжение на Ленин е било на едно стъпало по-ниско от интелекта на гения. Затова именно тенденцията към канонизиране и догматизиране на марксизма се засилва значително след смъртта на Ленин. По силата на обстоятелствата, за които стана дума по-рано, на кормилото на партията и държавата се оказва човек, склонен повече от другите към механично следване на марксистката доктрина.

Сталинизмът използва максимално увлечението на руските революционери по радикализма — в името на идеята е оправдано да бъде пожертвано всичко — историята, културата, традициите, животът на хората. Фетишизирането на вкаменилия се идеал се превръща в крайна сметка в пренебрежително отношение към потребностите на конкретните хора в конкретното време. Руският радикализъм намята тогата на революционния романтизъм, отричащ еснафското благополучие и буржоазната култура. Сталин става изразител на тези възгледи — в името на възтържествуването на идеята е позволено всичко! И никой никога не възразява, че това е дълбоко антихуманна мисъл, социален грях пред народа. Тук може да се открие някаква прилика например между Сталин и Троцки. Диктаторът свързва активното развитие на своята страна с „победата на социализма във всички страни“. Намирацията се в съвсем друго положение Троцки, смъртен враг на главния си опонент, възвестява: „За социализъм! За световна революция! Против Сталин“!^[7] Въпреки явно противоположните позиции на двамата „изтъкнати вождове“ в политическо отношение техният радикализъм е роден на руска почва от преклонението им пред идеята във вреда на действителността. Той отхвърля историческото равновесие, баланса на идеите, закономерностите на реалния живот. Главното е „да се изпревари“, „да се събори“, „да се разруши“, „да се сломи“, „да се пречупи“, „да се разобличи“, „да се притисне“... Революционният радикализъм, върху който паразитства Сталин, създава с методична очевидност нова псевдокултура. А главното място в нея е отредено на идеите. Мисля, че без това пояснение анализът на сталинизма като аномалия в историята ще бъде непълен.

Изглежда, ще трябва да си припомним един от аспектите на борбата, съпровождала революционното развитие в навечерието на Октомври и по-късно. Нямам никакво намерение да оневинявам меншевиките, които, макар и да се представят за работническа партия, носят в значителна степен печата на дребнобуржоазния реформизъм. Но не бива да отминаваме слепешком обстоятелството, че с голяма настойчивост те се обявяват против догматичните, крайните, доктринерските забележки, дехуманизиращи и „обезсилващи“ отвътре марксизма. В последна сметка меншевизмът се оказва безплоден в политически смисъл и това Ленин блестящо доказва. Но меншевишката критика по адрес на Сталин помага да бъдат по-добре разбрани някои страни на сталинизма.

Лидерите на меншевишката емиграция (Мартов, Абрамович, Дан, Николаевски, Долин, Шварц, Югов) дълго време се опитват да водят, образно казано, борба на два фронта: да защитават идеалите на революцията в Русия и едновременно с това да критикуват израждането ѝ. До 1965 г. меншевиките имат и свой печатен орган — „Социалистический вестник“. Най-влиятелни в ръководството (а то се нарича „Задгранична делегация“) са били все повече симпатизиращият на СССР Ф. И. Дан, умрял в 1947 г., и придържаният се непоколебимо към антисъветските си възгледи Р. А. Абрамович, починал през 1963 г. След смъртта на Ленин острите критики от страна на стопяващите се бързо групички от меншевики се насочват против „антидемократичните методи на Сталин“. Обречени да живеят далече от родината си, най-проницателните сред емигрантите виждат ясно, че Сталин се е откъснал от Ленин. Одобрявайки например новата икономическа политика (НЕП), меншевиките изказват следната интересна мисъл: новата линия в икономиката трябва да бъде съпътствана от сериозно обновяване и в политиката, тогава бонапартистките тенденции в СССР може да не се развият.^[8] Корените на порасналите цезарски тенденции меншевиките виждат в обстоятелството, че партията на болшевиките, имаща „работнически произход“, се превръща все повече в оръдие на малка групичка хора. Според меншевиките засилващата се роля на една личност заплашва партията с израждане. Абрамович например смята, че само партия, допускаща плурализъм, може да бъде гарант за развитието на демокрацията. Не може да не се съгласим с тези трезви разсъждения.

Как меншевиките оценяват Сталин? В спектъра от възможности за негативното развитие в СССР, казват те, изпъкват две: контрареволуция и лъжереволуция. Осъзнавайки това или не, меншевишките лидери смятат, че Сталин е тръгнал по втория път. По тяхно мнение същността на сталинизма се състои в отричане на традициите, които са основа на социалдемокрацията. Но след революцията меншевизмът не се проявява като единна политическа и идеологическа сила. Влиянието му все повече се стопява. С течение на времето Дан, дълги години безспорен лидер на меншевизма, се отдалечава от него и започва да издава списание „Новый мир“. Надявал се е, че след победата над фашизма Съветският съюз ще може да се върне към истинския социализъм. В забележителната си книга за произхода на болшевизма, написана малко преди смъртта му, Дан пронизително отбелязва, че причината за трагедията на Русия е Сталин, който се е оказал неспособен да свърже социализма с демокрацията. Ето го „позорното петно на сталинизма“! Но Дан изказва и оптимистичната мисъл, че болшевизмът не започва и не свършва със Сталин. Социализмът е достоен за свободата и той ще я даде на хората.^[9] Доизживявайки дните си в задния двор на руската история, тези хора, познаващи лично Ленин, изпитали непосредствено революцията в Русия, опознали съперниците си — болшевиките, техните сполуки и несполуки, — са успявали понякога (макар и като странични наблюдатели) да оценяват трезво сталинизма. При историческия анализ някои техни мисли и оценки заслужават сериозно внимание.

Всички многобройни „опозиционни“ движения, „фракции“, „уклони“, появили се след победата на Великата октомврийска социалистическа революция, при все че са носели често нещо много съмнително и погрешно, били са все пак една от диалекти-ческите форми за изява на социалните алтернативи. Не е чудно твърденията ми да се възприемат отново като ерес от ортодоксално мислещите, но ми се струва, че ликвидирането на **революционния** плурализъм е обеднило историческото обновяване на обществото. Според мене меншевиките интернационалисти с техните лидери Мартов, Ермански, Астров и други не са били врагове на революцията. Това се отнася и за левите есери, оформили се като партия в края на 1917 г. Не се ли крие в пренебрегването им една от причините за появата на бъдещите

монолитни догматични и цезарски наслойки, признаващи само едно мнение, една воля, една-единствена истина? Колко много идеи за демокрация, за нова икономическа политика, за селячеството, за търговията, за държавното и партийното строителство се оказват нереализирани в резултат от строгата привързаност на партийното мнозинство към ортодоксалната линия! Цялата пъстрота на реалния живот се натиква в черно-белия екран на заучените схеми. А нали в началото нещата сякаш са вървели към революционен плурализъм? Ето извадка от протокол № 23 на заседание на Съвета на народните комисари от 9 декември 1917 г.:

„Председателства Вл. Илич Ленин. Присъстват: Троцки, Луиачарски, Елизаров, Глебов, Расколников, Менжински, Урицки, Сталин, Бонч-Бруевич, Боголепов.

Изслушаха: въпроса за влизането на с.р. (есерите) в министерствата (така е в текста, макар да става дума за народните комисариати — б.а.).

Постановиха: Да се предложи на с.р. да влязат в състава на правителството при следните условия:

а) в дейността си народните комисари ще провеждат общата политика на Съвета на народните комисари;

б) за народен комисар на правосъдието се назначава Щейнберг. Декретът за съда не подлежи на отмяна;

в) за народен комисар по градското и местното самоуправление се назначава Трутовски. В дейността си той ще провежда принципа на пълновластието както в центъра, така и по места;

г) др.др. Алгасов и Михайлов (Карелин) влизат в Съвета на народните комисари като министри без портфейл. На практика ще работят като членове на колегията по вътрешните работи...“

За народни комисари са назначени и есерите Прошян, Колегаев и Измайлов. Преминава се после към следващите въпроси, а в това време Свердлов води преговори с левите есери. Вече през нощта като единадесета точка в протокола на заседанието на Съвета на народните комисари е записано:

„Да се публикува следното: през нощта на 9-и срещу 10-и декември е постигнато пълно съгласие за състава на правителството между болшевиките и левите есери. В състава на правителството влизат седем с.р.“^[10] Под протокола личат подписите на Вл. Улянов

(Ленин) и Н. Горбунов. Следователно тогава на всички е било ясно, че и болшевиките, и левите есери вървят по пътя на революцията. Самите преобразования са се нуждаели на практика от социалистически плурализъм. Но едва-що възникнал, той скоро е безжалостно ликвидиран.

Сталин се оказва подходящ за такъв силов, едностранчив път на развитие. Знаем, че е имало и други варианти, но не е имало никаква по-упорита борба, която би дала реални шансове и за друго развитие на нещата. Не са малко например доста привлекателните идеи на Бухарин, макар и по-късно да е бил принуден да изостави много от тях — не по своя воля, разбира се. Това в никакъв случай не означава, че Сталин и сталинизмът са били предварително „програмирани“. Сталинизмът се ражда в условията на догматизирането, абсолютизирането на редица изводи на марксизма, направени още в средата на XIX век, и при пълна липса на други революционни алтернативи. Унищожаването на социалистическия плурализъм е начало на монопола върху социалната истина и политическата власт. Превръщането на съюзниците или на конструктивните опоненти във врагове довежда постепенно до замяната на революционната демокрация с тотален бюрократизъм. Отначало нетърпимостта към идейния плурализъм се възприема като революционна „добродетел“, но с течение на времето тя започва в решителна степен да спъва творческото осмисляне на строителството на новия свят.

Преди партията да вземе властта, това не е било свързано с големи социални опасности. Когато обаче тя става управляваща, материализирането на канонизираните марксистки постановки се обръща в напаст. На същата основа Сталин отива още по-далече — извращава много от принципите на научния социализъм, а това довежда в много области до социално израждане. Следователно, нека още веднъж да повтора: **сталинизмът** е извратена теория и практика на социализма, боготворяща силата и насилието като универсални средства за реализиране на политически и социални цели. Сталинизмът е едностранчив поглед върху света, одобряващ използването на всякакви крайни средства за постигане на поставените цели, които се оказват в края на краищата деформирани. Сталинизмът поражда дълбоки противоречия между икономическата база и политическата надстройка, между народа и бюрокрацията, между

истинската култура и нейните сурогати, между социалистическите идеали и реализирането им. Сталинизмът е отражение не само на процесите, деформиращи народовластието, но и на израждането му в особена разновидност на цезаризма, за което говорих вече. Някаква аномалия в историята на социализма.

Изглежда, всяка революция без изключение е заплашена от свой „термидор“. Той може да се изрази в различни форми — реставрация на стария режим, частична деформация, постепенно израждане. Сталинизмът е **израждане** и извращаване на народовластието и превръщането му в диктатура на една „господстваща личност“.

Това извращаване на теорията и практиката се проявява в най-пълната си форма в **отчуждението**. По-рано смятахме, че отчуждаването е възможно само в капиталистическото общество. Мисля, че това не е така. В „Икономическо-философски ръкописи от 1844 година“ Маркс посочва такива страни, характеризиращи отчуждението: загуба на правото за разпореждане със собствената дейност; отчуждаване на продуктите труда от производителя; отчуждаване от отговарящите на достойнството на човека условия за съществуване; отчуждаване един от друг; личността загубва собственото си социално значение.^[11] По своята същност и сталинизмът означава отчуждаване на човека от властта, от участие в управлението на държавата, производството и другите обществени процеси. С други думи, сталинизмът е преди всичко диктаторска форма на отчуждаване на хората на труда от правото им да се разпореждат със себе си да участват в държавното управление. Ако за капиталистическото общество отчуждаването, както смятат основоположниците на марксизма, е нещо естествено, за социализма, който извършва революция именно за да бъдат ликвидирани много форми на отчуждаването, то се приема за аномалия.

Консолидирането на сталинизма като явление преминава през няколко степени. Първата е „мълчанието“ на Лениновото обкръжение по отношение на „Завещанието“. Сигурно тогава за първи път Сталин е почувствал, че за него Олимп не е мираж, а реалност. Втората степен е свързана с периода между 1925 и 1929 г.: стабилизирането на капитализма на Запад след отслабване на революционните сътресения съвпада със зараждането на бюрократичните структури и отстраняването на Троцки — основния съперник на Сталин. Следва

друга степен — колективизацията и ликвидирането на умерената линия в Централния комитет. Сталинизмът вече прибегва към масово насилие, окончателно слага кръст над всякакви други възможни алтернативи за развитие. През 1934 г., на XVII конгрес, меките ботуши на Сталин пристъпват вече към трона, на който ще бъде „коронясан“ като единствен вожд. По-нататък сталинизмът само набира якост в бетонираната си ортодоксалност. Единствено войната разхлабва донякъде въжето около врата на народа поради смъртоносната опасност не само за сталинизма, но и за Сталин.

Сталинизмът не е в състояние да допусне кардинални, реформи. Ето защо политическата система, социалните отношения и самата мисъл постепенно спират развитието си. Още веднъж ще подчертая: *Сталинизмът е специфична форма на отчуждаване: на трудовия човек от властта*, която е овладяна благодарение на революцията, с всички съпътстващи това явление тежки последици в политическата, икономическата, социалната и духовната сфера.

Когато даваме определение на сталинизма, може би ще трябва да назовем редица характеризиращи го черти. Една от тях е **безалтернативността** на развитие. След революцията целият широк спектър от революционни „рецепти“ безмилостно се орязва. Често пъти изборът между две или няколко алтернативи се прави не от самия живот, а от кабинетните стратегии. В това отношение Сталин е ненадминат специалист. Той винаги знае какво е добро и какво е лошо, къде се върши революция и къде контрареволюция. Методологичният му ключ за избор на алтернативи е прост: всичко, което не съвпада с неговите възгледи, принципи и цели, съвсем естествено е да бъде обявено за антиленинско, контрареволюционно, враждебно. С течение на времето това правило се издига на държавно равнище. Решавайки въпросите, Сталин обикновено не обръща сериозно внимание на алтернативните идеи или варианти, освен на тези, които самият той предлага. Веднъж избраният от него стил на директивно управление може само да се усъвършенства, но в никакъв случай да се преразглежда или сменя. Мисля, че онова, което ние влагаме днес в понятието плурализъм, просто би го накарало да побеснее, би го нарекъл направо чиста измяна спрямо делото на революцията. Всичко, което върши Сталин, се възприема като обективна закономерност. В тази схема се вписват дори теоретичните възгледи. Например, когато в

списание „Пролетарская революция“ е поместена статията на Слуцки „Болшевиките за германската социалдемокрация в периода на кризата ѝ преди войната“, Сталин направо избухва и пише гневна статия.^[12] Редакцията на списанието е искала само да хвърли светлина върху историята на взаимоотношенията на болшевиките с II интернационал, взаимоотношенията на комунистическите партии със социалдемократията. Въпрос, който не е загубил своята актуалност и днес. Но в този факт Сталин вижда опит „да се преразгледат“ възгледите на болшевиките по отношение на центризма, на опортюнизма изобщо. Верен на своя стил, той лепи по пътя си етикети върху имената на Роза Люксембург, Волосевич и някои други и си служи широко с такива „аргументи“ като „брътвежи“, „изтъркани и еснафски епитети“, „идиотщина“, „троцкистки контрабандисти“. Дори плахият опит да се видят и някои отделни алтернативи е веднага пресечен.

Когато Сталин оцелява на поста генерален секретар и след XIII конгрес на партията, той бързо изгражда свой собствен възглед върху властта: никакви алтернативи! Нито политически, нито обществени, нито личностни. Особено личностни! И в края на краищата се справя не само с Троцки, но и с цялото Лениново обкръжение. Когато след войната Берия започва да шушне на Сталин, че след неговата смърт Кузнецов ще претендира за поста генерален секретар, а Вознесенски за длъжността председател на Министерския съвет, реакцията е недвусмислена. Разсъдлив както винаги, Сталин разбира, че реална алтернатива за неговото място може да бъде намерена в лицето на Политбюро и на Централния комитет като колективно ядро на партията. По пътя на политическите манипулации, интриги и орязване на Централния комитет той го превръща в послушен съвет от съгласяващи се за всичко с него, който започва да събира все по-рядко и по-рядко. От името на Централния комитет работи неговият апарат — партийната канцелария от бюрократи. И докато самодържецът е жив, всякакви алтернативи на властта му ще бъдат изключени.

В крайна сметка сталинизмът започва да олицетворява отрицание на всичко, което не съответства на представите на „вожда“. В безалтернативността на идеите, на политическите и социалните концепции е скрит един от най-дълбоководните извори на сегашното ни тежко състояние. Сталинизмът не е само духовна или социална

болест. Той е антипод на общочовешките ценности, разцвет на авторитаризма. Като отстранява от живота на обществото всякакви алтернативи, Сталин не се заблуждава. Той прави това напълно съзнателно. „Вождът“ разбира, че алтернативните идеи или концепции могат незабавно да поставят въпроса за отстраняването му от заеманите постове.

Сталинизмът се превръща в своеобразна **извънцърковна** религия... В него може и трябва само да се вярва, с него човек трябва само да се съгласява, да коментира одобрително постулатите, провъзгласени от „вожда“. А с оглед на това изискване задължително е и на партията да се гледа като на свещен, монашески орден, където господства един-единствен върховен магистър. Колкото и документи да прерових, от 30-те години нататък не можах да открия никакви следи от публично несъгласие със Сталиновите догми. За укрепване на единомислието още през 1927 г. Централният изпълнителен комитет на СССР приема Сборник от закони, в чиято първа глава е поместен придобилият печална слава член 58-и с неговите осемнадесет „модификации“.^[13] Няма съмнение, че държавата трябва да защитава интересите си. Но когато другомислието се окачествява на практика като „антисъветска пропаганда или агитация“ и се наказва най-сурово, верността — на думи или на дело — спрямо идеологията на сталинизма става, както изглежда, единственият начин за приспособяване и оцеляване, макар често и това да не помага, ако мечът на беззаконието е вече вдигнат над главата на набелязаната жертва. Всички са длъжни безпрекословно да вярват в Сталиновата теория, в неговите призови, изводи и оценки. Манипулирането на общественото съзнание довежда до това, че милиони хора вярват на всичко, което казва „вождът“, или трябва да си дават вид, че вярват. А той твърде често не казва истината за действителността.

Например в доклада си „За резултатите от първата петилетка“ пред обединения пленум на ЦК и ЦКК на партията, състоял се на 7 януари 1933 г., той по много показатели представя желаното за действителност. Когато твърди, че в селското стопанство петилетката е изпълнена за четири години, не споменава нито дума за страхотния глад, покосил живота на милиони хора, свежда преизпълнението на плана само до създаването на повече от 200 хиляди колхоза и 5 хиляди совхоза (в това отношение „преизпълнението“ е наистина тройно!).

Твърди, че „партията е постигнала разгром на кулачеството като класа, макар то да не е все още доунищожено“^[14]. И всички вярват, че така трябва, че това е върховна истина в марксизма! В действителност това е кощунство.

Оттогава сталинизмът започва да разрешава само **„революция отгоре“**, да разглежда всички реформи само като плод на „върховното политическо ръководство“. Появява се огромна пропаст между истинската социална активност и имитирането на активност. Активността изцяло се организира: какви възгласи да се скандират на общосъюзния форум на комсомола и на профсъюзите; какъв „почин“ и къде да се обявява; кой и каква реч да държи на предизборното събрание; какви и колко портрети трябва да има в колоната на манифестиращите; колко „доброволци“ да се изпратят от района за „ударното строителство“, кога и за какво да се рапортува — всичко това се решава „горе“... Хората свикват постепенно с мисълта, че за тях има кой да се грижи. Те само са длъжни да „одобряват“, да „приветстват“, да „поддържат“. Разбира се, при много процеси очевидно винаги ще бъдат нужни елементи на организираност, но те трябва да вървят ръка за ръка с гражданската активност, със социалната отговорност, с неподправената инициатива, със способността за творческа обществена дейност.

Организаторите на рапортите започват да смятат за нещо съвсем нормално и затворниците да докладват на „вожда“ за успехите си. Например на 3 януари 1952 г. министърът на вътрешните работи Круглов съобщава на Сталин, че „изправително-трудовете лагери от горската промишленост на Министерството на вътрешните работи на СССР са изпълнили задачите на правителството по добива, обработката и доставянето на дървен материал за нуждите на народното стопанство“. Министърът информира „вожда“ и за добива на цветни и редки метали (като прилага „рапортите на тружениците“ от предприятията към затворите). Дори ГУЛАГ редовно докладва за „високия политически и трудов подем“. Сталинизмът организира всичко, всичко предвижда, и то само **отгоре**.

Не бива да се отмине и обстоятелството, че на сталинизма като явление са свойствени неписаните „закони“ на личната диктатура. На пръв поглед те са прости, не пораждат затруднения, но Сталин следи с изключително внимание как се изпълняват. Преди всичко нито едно

принципно решение на партийните, държавните и обществените органи не може да бъде взето без него. Например дори за лозунгите, които трябвало да мобилизират писателите, е бил питан „вождът“. На 2 януари 1936 г. Шчербаков му изпраща писмо, в което се казва:

„Вече 15 месеца работя по съвместителство като секретар на Управителния съвет на Съюза на писателите. Принуден съм в интерес на работата да Ви безпокоя, да моля за помощ и указания. Нови добри творби са създали Корнейчук, Светлов, Левин, Яновски, Леонов, Авдеенко. Заговориха и «мълчалите» стари майстори Файко, Тихонов, Бабел, Олеша. Появиха се нови имена: Орлов, Крон, Твардовски. Но, общо взето, изоставането в литературата не е ликвидирано. Не спомага в това отношение и критиката. Един от писателите (Виноградов) след грубата критика подхвърля, че щял да се самоубие. А в отговор критикът Ермилов заявява: «Такива нека да се тровят, няма да ми е жал.»

Ето това е положението в литературата. Тя има нужда сега от боен, конкретен лозунг, който би мобилизирал писателите. Помогнете, другарю Сталин, да бъде издигнат такъв лозунг.

А. Шчербаков“^[15]

Към категорията „закони“ на диктатурата се отнасят и главните елементи на опората на диктатора. След като прегледах архива, фонда от документи и кореспонденцията на Сталин, се убедих, че от средата на 30-те години основното си внимание той насочва към НКВД, НКГБ и армията. И то значително повече, отколкото към Централния комитет; там постепенно започва да се разпорежда за всичко Маленков, в съответствие, разбира се, с указанията на „вожда“. В личния фонд и в кореспонденцията най-много са документите, изпратени от Сталин до Берия, Абакумов, Круглов, Меркулов, Серов и други ръководители на ведомства, на които се е опирал, които поддържал и насърчавал. В архива му са запазени много докладни

записки на Берия, въз основа на които са били награждавани с бойни ордени работещи в ГУЛАГ. Например:

„Държавен комитет по отбраната
до другаря Сталин Й. В.
20 дек. 1944 г.

През периода на Отечествена война военизираната охрана на изправително-трудовете лагери и колонии на НКВД се справяха успешно със задачите по изолирането и пазенето на затворниците в лагерите и колонии на НКВД. Моля да бъдат наградени с ордени и медали на Съюза на СССР работниците от охраната на ГУЛАГ към НКВД на СССР, особено проявилите се в работата си...“^[16]

По-нататък следват стотици имена на „особено проявили се в работата си“, представени за награждаване с бойните ордени „Червено знаме“, „Отечествена война“ I и II степен, „Червена звезда“ и с други бойни награди.

Сталин щедро награждава с високи чинове вътрешната си опора. Не само Берия, който става Маршал на Съветския съюз, е удостоен с високи военни звания. На 7 юли 1945 г. Сталин поддържа предложението за Берия и подписва постановление на СНК на СССР, с което наведнъж седем (!) ръководни служители в НКВД и НКГБ получават званието генерал-полковник: В. С. Абакумов, С. Н. Круглов, И. А. Серов, Б. З. Кобулов, В. В. Чернишов, С. А. Гоглидзе, К. А. Павлов.^[17] Генерали от армията, отличили се по фронтовете на Великата отечествена война, нито веднъж не са били удостоявани с такава „масирана“ любов от страна на председателя на Държавния комитет по отбраната.

Един от неписаните „законали“ на диктатурата е и поддържането на постоянно напрежение в горните етажи на апарата. Епизодично, но доста редовно, Сталин отстранява ту един, ту друг ръководител от централен или регионален мащаб, още повече че е улеснен от възможността винаги да намира достатъчно поводи за това: планът не е изпълнен, не е разобличена навреме „върлуващата в областта шайка

от вредители“, снизходително отношение към „долнопробните произведения на културата“ допуснал е „груба политическа грешка“ в книгата, в статията си и т.н. Никой не може да бъде сигурен, че утре или малка по-късно държавната ръка няма да свали от високия му пост народния комисар, първия секретар на областен комитет, маршала, ръководителя на еди-кое си ведомство. И затова мнозина работят с пълно самоотдаване и в постоянно напрежение, поглеждайки непрекъснато нагоре и тъпчейки безпощадно подчинените.

Сталин смята, че властта винаги трябва да внушава не само уважение, но и страх. Като пълновластен диктатор той въвежда неофициални „правила за поведение“ и сред съратниците си. Те например нямат право да се събират без разрешение (двама, трима, а още повече няколко души) у когото и да е от тях, било в кабинета, в жилището или във вилата му. Това буди подозрения и не се одобрява. Изключение се прави само за Берия, който е близък с Маленков и често пътува в една кола с него до вилата или обратно. Всички заедно могат да се събират само при Сталин (разбира се, ако ги е поканил). Това изглежда странно донякъде, но „вождът“ не обича дългите часове на самота по време на работа. Често вика Молотов, Берия, Каганович, Маленков и Жданов, а те в повечето случаи остават при него с часове. Темата за разговор, а много пъти и на монолога, винаги определя стопанинът. По всичко изглежда, че мислейки на глас, не е разчитал на никакви предложения или възражения с изключение може би от страна на Молотов и Вознесенски, но непременно се е нуждаел от раболепна поддръжка, единодушно съгласие и одобрение, изразяване на възхищение от идеите на „другаря Сталин“. За него обкръжението му е своеобразен „апаратен антураж“, психологичен допинг, с който е свикнал като с някакъв обред, ритуал за вземането на решение.

Като форма на ръководство и управление сталинизмът се опира преди всичко на многобройните доклади и справки, които се съставят от различни хора и организации по заръка на „вожда“. Най-много справки са подготвяни, разбира се, в НКВД и НКГБ.

Така например наскоро след войната Сталин проявява интерес към Академията на науките. Берия му долага, че президентът на академията често боледува, ефективността на изследванията му не била висока, а си струва да се погледнат и други академици. Сталин иска справка с кратки характеристики на учените. Не след дълго тя е

на бюрото му. Интересното е, че справка е изготвена не в президиума на академията или в партийния комитет, а в едно от управленията на НКГБ... Ето извадки от характеристиките на някои академици, като в редица случаи нарочно не посочвам имената:

„Академик Б. — голям специалист в областта на черната металургия. Малко общува с колегите си поради голямата ревнивост на жена му.

Академик Вавилов С. И. — физик. В разцвета на силите си. Брат на Вавилов Н. И. — генетик, арестуван през 1940 г. за вредителство в селското стопанство, осъден на 15 години, умрял в Саратовския затвор.

Академик В. — има авторитет само сред математиците. Неженен, употребява алкохол в значителни дози.

Академик Волгин В. П. — вицепрезидент. За Волгин има над 20 показания (Стецки и др.), че е троцкист. Не е награждаван досега и не е лауреат на Сталинска премия.

Академик Н. — директор на института за полезни изкопаеми; по данни на агентурата ръководи слабо института, често боледува.

Академик З. — по показания на враговете на народа е участник в антисъветска организация. При издирването на залежи от руди е извършил вредителска работа. Обръща голямо внимание на личното си благополучие.

Академик Лисенко Т. Д. — безпартиен, директор на института по генетика. Президент на Академията на селскостопанските науки, два пъти лауреат на Сталинска премия. (По-нататък следват думи, с които не може да не се съглася. — б.а.) Академик Лисенко не се ползва с авторитет, включително и на президента Комаров. Всички смятат, че заради него е арестуван Вавилов Н. И.“^[18]

Списъкът е дълъг. Ето по такива справки от ведомството на Берия Сталин решава сериозни въпроси. Подобни „документи“ са определящи при взимането на всякакви решения. Може да се види колко надалече се е простирала властта на обикнатите от Сталин ведомства, те са давали оценка за компетентност дори на академици.

По всяка вероятност Сталиновото обкръжение и в мислите си дори не е подлагало на съмнение целесъобразността на решенията на „вожда“. Основната мисъл при „научното“ коментиране, на трудовете и изводите на диктатора е да се докаже, че Сталин е гениален мислител, теоретик и практик, че той по-добре от всеки друг осмисля

същинските потребности на общественото развитие и че всичките му действия са прояви на историческите закони. Стига се до твърдението, че самата епоха е „повикала“ Сталин, че той и само той изразява възжеланията на трудещите се, потребностите на целия обществен прогрес. Молотов направо пише: „Ако след Ленин съветският народ решаваше победоносно своите вътрешни и външни стратегически и тактически задачи и направи държавата си толкова силна и заедно с това толкова духовно близка до трудещите се в целия свят, то за това извънредно голяма историческа заслуга има преди всичко великият вожд на нашата партия — другарят Сталин...“

В сталинизма като извратена теория и практика на социализма явно прозират такива мотиви като автоматичната работа на историята в полза на социализма, предвечната справедливост на всичките му крачки, предопределеността на победата на комунистическите идеали. Сталин отделя много голямо внимание на отричането на капиталистическия начин на производство и на експлоатацията, на ликвидирането на класите и на всички партии освен болшевишката, на всякакви възгледи освен марксистките, а заедно с това и на всички съратници на Ленин и на потенциалните опоненти. Да, без отричане на остарялото в живота не може да се върви напред. Но значи ли това, че само по този път може да се стигне до въплъщаването на идеалите на марксизма? Достатъчни ли са индустриализацията, не говоря вече за колективизацията, ликвидирането на кулаците и придобиването на всеобща грамотност, за да кажем: ето го социализма, към който вървахме.

Бинарното мислене на Сталин, признаващо само белите и черните цветове в безкрайно богатата гама на действителността, изпуска от обсега си нещо извънредно важно, главното, основата на основите — **човека**. Сталинизмът му отрежда ролята на сечиво, на средство, а не на цел. Дежурните фрази за съветския човек, който „започна по-добре да живее, започна по-весело да живее“, не бяха в състояние да скрият истинското положение, което ние, обръщайки се назад, виждаме в миналото — индивидуалността се потиска, абсолютизира се колективизмът за сметка на хармоничното развитие на личността, доминира концепцията за **силово възпитание** на „новия човек“.

В никакъв случай не подлагам на съмнение нечуваната себеотдайност на съветския човек, поразителната му вяра в тържеството на социалистическите идеали, привързаността му към ценностите, олицетворяващи в теорията новия свят, но не можем да премълчим, че в историческия процес Сталин отрежда на народа ролята на обект за въздействие на неговите идеи, на волята и указанията му. Сталинизмът свежда народните маси до гигантски механизъм за реализиране на замислите на „вожда“. Приема се за нормално над цели части от този жив и безкрайно сложен организъм да се извършват позорни и жестоки екзекуции, да се изпращат на смърт или на продължителна изолация в безбройните Сталинови лагери хиляди и милиони измежду най-добрите представители на народа. Ползващият се с печална слава ГУЛАГ се превръща в страшен символ в живота на страната и народа, когото Сталин никога не пита какво мисли, какво иска, как се отнася към едно или друго негово „историческо“ решение. „От името“ на народа му докладват ония, на които най-много се доверява — хранениците на Берия. Само десет години след смъртта на Дзержински създаденото от него е вече неузнаваемо: изпълзяло е над държавата и над партията. А това означава дълбоко израждане на властта. Всичко плава във водите на Сталиновата концепция, според която главните функции на държавата наред с другото изпълняват „наказателните органи и разузнаването, необходими за залавяне и наказване на шпионите, убийците и вредителите, изпращани в нашата страна от чуждото разузнаване“.

Сталинизмът довежда до абсурд господството на политиката над икономиката, на държавата над обществото. В него е дълбоко вкоренена командно-бюрократичната система. В такава ситуация (Сталин осъзнава това по-рано от другите Ленинови съратници) оня, който се докопа до върха, става господар на обществото. Именно **господар**, а не член на обществото. Колкото до икономиката, тя се развива не в съответствие със своите, иманентно присъщи закони, а в съответствие с политическите директиви. Такава система е жизнено необходима на обширната и всесилна бюрократична прослойка във всички етажи на обществото и във всичките му сфери. Възниква своеобразен „политически абсолютизъм“, при който волевото решение на лидера ни най-малко не се съобразява с икономическата целесъобразност, с материалните възможности, с навременността на

едни или други технически и стопански проекти. Достатъчно е да си припомним строителството на сталинската Байкало-Амурска железопътна линия, на тунела от континента до Сахалин (под пролива), на магистралата от Северен Урал до Енисей, започнати без нужната икономическа обосновка, негласно, а после спрени. Доведеният до абсурд политически абсолютизъм прави невъзможна дори козметичната критика на което и да е политическо решение, включително в стопанската, техническата, научната или аграрната област. Политиката се превръща в някакъв загадъчен всемогъщ сфинкс, който заплашва да съдъвче всекиго, изказал, макар и косвено, съмнение в правотата ѝ. Сталинизмът е абсолютна диктатура на политиката над икономиката, над социалния и духовния живот, над културата. Сталинизмът е преминаване от диктатура на пролетариата към диктатура на една партия, а след това — към диктатура на една личност. При диктатурата на „господстващата личност“ всички инструкции на държавата и обществото играят ролята само на **апарат** на властта на тази личност.

Бих искал да отговоря веднага на критиците, които ще видят в моите разсъждения неразбиране на ролята на политиката в живота на обществото. Разбира се, аз не съм против политиката, аз съм против **абсолютизирането** ѝ. Политиката винаги ще играе огромна роля, само с нейна помощ може да се регулират отношенията между класите, нациите и другите социални групи, да се стигне до народовластие. Но естествената, истинската роля на политиката се проявява само когато в основата ѝ са заложени непреходни демократични ценности, способни не само да регулират хармонично отношенията между обществените групи, но и тясно да взаимодействат с икономическия и духовния живот на страната.

Сталинизмът е болест на незрелия социализъм. Тя не е задължителна и фатална. Но заедно с това много неща са свързани не само с грешките на партията от субективен характер, с грешките на нейните ръководители и с недоразвитата докрай теория, но и с обективните обстоятелства. Сталинизмът не доведе до пълно израждане на обществото, не успя в крайна сметка да деформира напълно социалистическите идеали и ценности. Вярата в социализма беше разклатена, но не изцяло подкопана. Има нещо парадоксално в тази вяра: хората вярват, че трудностите, репресиите и лишенията са

исторически откуп, за да достигнат в **бъдеще** обетованата земя. Тази идея внедряват настойчиво в съзнанието на народа хората с високи постове, като се почне от Троцки. С тази свещена вяра Сталин спекулира по престъпен начин, дълги години той съзнателно я използва за стабилизиране на едновластието. Едно от най-големите престъпления на сталинизма е, че Сталин се осмелява да отъждествява себе си със социализма и за съжаление успява да заблуди огромната част от народа. Сталинизмът забулва обществото с покривалото на бюрократизма и догматизма, а то се сваля мъчително дълго и трудно. Вредата — особено политическата, социалната, културната и моралната, — нанесена от сталинизма на обществото, е огромна. Брежневщината и много други дълбоки пороци в съвременния живот водят далечното си начало от сталинизма. Нанесените от него рани дълго и мъчително ще зарастват.

Най-вулгарната, всекидневната проява на сталинизма намира израз в **сталинщината**, в политическата тирания на една личност, която се проявява преди всичко в **двойствеността** между мисли и дела, между теория и практика. Раздвояването на съзнанието, когато хората говорят едно, но виждат и правят друго, е най-разпространената ѝ форма. Известната американска журналистка Ана-Луиза Стронг, която още през 1956 г. написа книгата „Ерата на Сталин“, отбелязва, че тази двойственост проличава тъкмо по време на триумфалното възкачване на Сталин. „Сталиновата конституция — пише Стронг — е нарушена още когато е писана... Конституцията на СССР е нарушена от автора ѝ — от Сталин.“^[19] Той говори за права на гражданите, а потъпква правата им. Сталин е циничен прагматик. В речта си пред I общосъюзен конгрес на колхозниците ударници на 19 февруари 1933 г. той говори с патос как „ще направи всички колхозници заможни“. И предлага проста рецепта (тя дълги години се използва и след това): „Ако се трудим честно, ако се трудим за себе си, ако се трудим за своите колхозни, ние за някакви си 2–3 години ще издигнем всички колхозници, и бившите бедняци, и бившите средняци, до равнището на заможните, до положението на ония, които разполагат с изобилие от продукти и водят напълно културен живот.“^[20] А как се отнася към въпроса, кои наистина знаят „да се трудят за себе си“, да се трудят самопожертвователно? Всички те, без каквото и да е диференциране, без приобщаване към кооперацията, без „прикачване“ към новите

процеси в селото са обречени на „ликвидиране“. Месец по-рано, изказвайки се на обединения пленум на ЦК и ЦКК на ВКП(б), Сталин рисува ситуацията така: „Кулаците са сразени, но още не са доунищожени. Нещо повече — скоро няма да бъдат доунищожени, ако комунистите се прозяват благодушно и нехаят, смятайки, че кулаците сами ще влязат в гроба...“^[21]

Циничен прагматизъм: ликвидират се „заможните“ и същевременно се подканят да стават „заможни“. Двойственост, която се е превърнала в черта на светогледа. „Вождът“ често говори едно, предназначено за „широка употреба“, а прави друго. Обича да говори за „културен и весел“ живот и подлага на варварски терор цели слоеве от обществото. Сталинщината постепенно, но трайно насажда в съветската действителност еднообразното мислене, тъпацината, формализма, канцеларщината, пасивността, подозрителността, нетърпимостта. Най-печалното е, че много от тези злини не са само декор, външни прояви на апарата, главният инструмент на Сталин да държи властта в ръцете си, а стават част от облика на мнозина, тяхно светоусещане. Тия пороци са живи и днес.

Сталинизмът дава субективно изопачен отговор на въпросите, които историята поставя пред първата страна на социализма след смъртта на Ленин. Основани върху силата, командата, еднопосочното мислене, безапелационното тълкуване на историческите дадености, теорията и практиката на сталинизма спъват реализирането и възтържествуването на социалистическите идеали. Най-страшният недъг на сталинизма е, че не човекът като личност е в центъра на стремежите на обществото, а държавата като машина, която възвеличава само един човек. В Сталиновите „преобразования“ изчезва хуманната същност на ленинизма. Мястото на човека се заема от безличния апарат. Това отдавна е било забелязано. Преминалият на позициите на антисъветизма бивш комунист Виктор Серж пише в книгата си „Съдбата на една революция. СССР 1917-1936“, че Сталин е създал държава, „за която човекът нищо не значи“^[22]. Днес виждаме, че такива твърдения, които по-рано ни се струваха еретични, са близки до истината. В книгата си „Сталин“ Борис Суварин отбелязва, че вече „пет години след смъртта на Ленин Сталиновата концепция за социализма по своята същност е загубила вече много поради бързото бюрократизиране на партията, държавата и всички институции“^[23].

Тези хора са познавали сталинизма отвътре. Неприемането на сталинизма ги довежда до диаметрално противоположни на социализма позиции. Но отделни техни разсъждения, анализиращи сталинизма като феномен, не са лишени от проникателност.

Сталин и сталинизмът приемат като нещо естествено култа към упражняваното от държавата насилие. Но още Хегел отбелязва, че „съдбата разполага с по-голяма сфера на действие, отколкото наказанието...“^[24]. Впрочем Сталин никога не е успял да разбере Хегел. „Вождът“ никога не е можел и да помисли, че сталинизмът ще се окаже след време в канавката на историята.

-
- [1] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.1, с.340. ↑
 - [2] Маркс, К. и Фр. Енгелс. Съч. Т. 32, с.145. ↑
 - [3] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.33, с.85. ↑
 - [4] ЦПА ИМЛ, ф.125, оп.2, д.II, л.15. ↑
 - [5] Сталин, И. В. Вопросы ленинизма. Изд. 2-е, М., 1952, с.250. ↑
 - [6] Сталин, И. В. Вопросы ленинизма. Изд. 2-е. М., 1952, с.429. ↑
 - [7] ЦГА при ГАУ СССР, ср. 1199, оп.1, д.134, л.8. ↑
 - [8] Социалистический вестник, 17 Января 1925. ↑
 - [9] Dan, T. The Origin of Bolchevism. N. Y., 1964, p. 400–440. ↑
 - [10] ЦГАОР, ф.130, оп.1, д.3, л. 32–33. ↑
 - [11] Вж. Маркс, К. Капитал. — Философия и современность. М., 1968, с. 467–468. ↑
 - [12] Пролетарская революция, 1931, №6 (113). ↑
 - [13] Уголовный кодекс (кодексы РСФСР). М., 1938, с. 26–32. ↑
 - [14] Сталин, И. В. Вопросы ленинизма..., с.416. ↑
 - [15] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.337, т.I, л.1-4. ↑
 - [16] ЦГАОР, ф.3101, оп.2, д.68, т.V, л.193. ↑
 - [17] Пак там, ф.9401, оп.2, д.97, т.VI, л.276. ↑
 - [18] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.97, т.VI, л. 283–292. ↑
 - [19] Стронг, А.-Л. Эра Сталина. М., 1957, с.59. ↑
 - [20] Сталин, И. В. Вопросы ленинизма..., с.456. ↑
 - [21] Пак там, с.442. ↑
 - [22] Serge, V. Destin d'une revolution. URSS 1917–1936. Paris, 1937, p.323. ↑
 - [23] Souvarin, B. Stalin. Paris, 1977, p. 422–499. ↑

[24] Гегель. Философия религии. В 2-х томах. Т.1. М., 1975, с.127.

↑

МУМИИТЕ НА ДОГМАТИЗМА

Способен възпитаник на духовното училище, а после и на семинарията Йосиф Джугашвили по-бързо от другите усвоява постулатите на догматичното богословие. Като всяко знание богословието, въпреки създалата се у нас представа, носи доста полезна информация — историческа, социална и нравствена. Джугашвили обаче харесва в богословието самата „опакровка“ на знанията, систематизирането им, дори съществуващата в него известна хармония. Сигурно не е вярвал кой знае колко в съдържанието на много от догмите, те често са му се стрували наивни, но заедно с това е съзирал в тях и нещо, което прехвърля мост към светския живот. Това нещо е взаимната връзка между знанията и вярата.

В писанията на Климент Александрийски, Кирил Ерусалимски, Григорий Ниски и други богослови, чиито книги чете навремето младият семинарист, него най-вече го занимава идеята: няма вяра без знание, както и знание без вяра. Формулата за взаимната връзка между вярата и знанията изпъква в съзнанието му обикновено в следния вид: вярата предхожда знанието, знанието идва след вярата. Той помни думите на учителя по богословие: „Всеки човек е по природа догматик, тъй като **вярва** във възможността да открие истината дотогава, докато се убеди в безполезността на усилията си. Защото истината се съдържа именно във вярата“ — обобщава наставникът му.

На бъдещия „вожд“, кой знае защо, най-много му допадат богословските съчинения на Хомяков и книгата на Силвестър, ректора на Киевската духовна академия, „Опитът от православно догматично богословие (с историческо излагане на догмите)“, където се твърди, че в Светото писание има истини, които църквата трябва да признава **навсякъде и всякога**.

Всичко това е останало нейде далече-далече назад, преди многото превратности в живота му. „Символите на вярата“ някак си незабелязано са се разтворили във всекидневието на светския живот и Джугашвили-Сталин още преди революцията надали би могъл да каже нещо смислено за богоосъзнаването, за притчите Соломонови, за откровението на Йоан Богослов или за посланието на Юда. Всичко

това е отнесено неумолимо от времето и понякога не му се вярва, че е можело да стане свещеник. Но все пак нещо неуловимо остава в неговото съзнание. Сталин винаги е смятал, че съществуват доктрини, които имат значение на неоспорими истини. Може би и ние също вярваме и дори сме убедени в това. Но след като става такъв, какъвто е, той проявява склонност да абсолютизира тези истини, особено ако са негово „откритие“. Много се съмнявам, че е вярвал във всичко, което е твърдял. Но пък другите са вярвали на думите му. Днес ние знаем това съвсем точно.

За догматизма в Сталиновото мислене стана вече дума. Но догматизмът ме интересува като една от опорите на сталинизма, като най-важния му атрибут, оказал се способен да отведе обществознанието, а после и обществото в теоретична и духовна безизходица. Сталин притежава огромна способност да умъртвява едни или други положения на марксизма и да ги превръща в мумии на вкаменената и изопачена истина. В това отношение той е ненадминат майстор.

Например той пропагандира навсякъде, където може, своето разбиране за „окончателната победа на социализма“. Като използва Лениновите идеи относно наличието на всичко необходимо за построяването на социализма в нашата страна, в труда си „Към въпросите на ленинизма“ Сталин цитира няколко пъти „модификации“ на своите определения. И най-накрая стига до основната си дефиниция: „Окончателната победа на социализма е пълна гаранция, че са невъзможни всякакви опити за интервенция, а следователно и за реставрация, защото всеки що-годе сериозен опит за реставрация може да бъде направен само при сериозна поддръжка отвън, само при поддръжка от международния капитал.“^[1] За да покаже абсолютната правда на собствената си формула и че е очистена от всякакви грешки, той демонстрира колко невярно разбират този въпрос опонентите му. За целта цитира Зиновиев: „Под окончателна победа на социализма трябва да се разбира най-малко: 1) унищожаване на класите и следователно 2) премахване на диктатурата на една класа, в дадения случай диктатурата на пролетариата... За да си изясним още по-точно как е у нас в СССР през 1925 г., трябва да се разграничат две неща: 1) осигурена възможност да се строи социализъм — такава възможност да се строи социализъм напълно е допустима, разбира се,

да се създаде и в рамките на една отделна страна и 2) окончателно построяване и укрепване на социализма, тоест осъществяване на социалистическия строй, на социалистическото общество.“^[2]

Всички по-нататъшни разсъждения на Сталин са посветени на усилията му да докаже, че Зиновиев не вярва достатъчно и е капитулант. Схоластиците биха могли да му завидят за майсторството да издирва слабите места, които са в разрез с неговата единствено правоверна теория. Навремето средновековният геолог Тома Аквински е виждал един от главните проблеми на познанието в това, дали дейността господня се извършва на основата на свободната божия воля или в основата на тази дейност е разумът господен, на който е подчинена и волята божия. Схоластиците са можели десетки години да спорят кое стои по-високо: вътрешната „светлина“ на разума или „светлината на благодатта божия“ и на „Светото писание“. Сталин не се впуска в изясняване на такива „дреболии“; той търси всички, които не вярват в построяването на социализма. Но тъй като никой не се опълчва против създаването му и не възразява по принцип против тази възможност, за генералния секретар особена важност придобиват отсенките, нюансите, тънкостите. И тук именно проявява цялото си остроумие и същевременно догматизма си. Заострянето на вниманието върху греховете на опозиционерите — Сталин е забелязал това — винаги прави силно впечатление на слушателите и читателите. В дадения случай той така и постъпва:

„Строителство на слуки, без перспектива, строителство на социализъм, без да е възможно да се построи социалистическо общество — такава е позицията на Зиновиев. Ами че това е гавра с въпроса, а не разрешаване на въпроса!“

Читателят трябва да знае, че Зиновиев е изказвал само съмнения, от които впрочем скоро се освобождава. Той прекалено тясно е свързвал съдбата на руската революция с международната обстановка. Това е разбираемо — бил е председател на Изпълнителния комитет на Комунистическия интернационал.

„Капитулиране пред капиталистическите елементи в нашето стопанство — сипва още масло в огъня Сталин — ето накъде води вътрешната логика в аргументацията на Зиновиев.“

Но нищо подобно не казва и дори не е и помислял да каже Григорий Евсеевич. Той само говори за вероятността като за нещо

възможно и за нейната противоположност. Сталин обаче отива още по-далече:

„Не е трябвало да се взема властта през октомври 1917 г. — ето до какъв извод стига вътрешната логика в аргументацията на Зиновиев“ — заключава той.

Партията критикува „новата опозиция“ за редица погрешни изводи, но това не е давало основание Сталин да постави Зиновиев (а заедно с него и съидейниците му) от другата страна на политическата барикада. Той не е можел (и не е искал) да разбере, че много от неточните, а понякога и погрешни изказвания се правят в кипежа на полемиките, на яростния спор и се диктуват от желанието на Зиновиев да раздуха затихващия пожар на световната революция. Да, отдаден всецяло на работата си в Коминтерна, Зиновиев често абсолютизира оценките си. За Сталин обаче тези „забележки“ са не просто обект на другарска критика, а повод да „удря“, да „разгромява“, да „ликвидира“.

Несъгласието с теоретичните постановки на Сталин се квалифицират още от средата на 20-те години като „враждебно отстъпление“ от марксизма. По-късно дори загатването за несъгласие с диктатора завършва трагично. Това може да се разглежда като теоретично диктаторство, впрочем още Ницше нарича такива хора „духовни тирани“. В един от неговите трудове намират място доста интересни разсъждения по този въпрос. „Тираниите на духа“, пише Ницше, вършат насилие, „вярвайки, че у тях е истината, но заедно с това никога досега не са се проявявали с такава сила свойствените на такава вяра жестокост, своеволие, деспотизъм и злоба“^[3].

Притиснал с диктаторския си печат обществената мисъл. Сталиновият догматизъм е войнствен, упорстващ, безпощаден. Помагат му неговите идеологически оръженосци Жданов, Суслов, Поспелов, Митин и други „рицари“ на догматизма. Особена изтънченост в тази насока проявява Суслов, същински идеологически инквизитор, който съумява и след Сталин дълги години да държи теоретичните изследвания в застой. Спускаяки навсякъде идеологическата си бариера, консервирайки сталинизма, Суслов става генератор на двойствеността, на теоретичното лицемерие. В изказването си например пред общосъюзното съвещание на завеждащите катедри по обществените науки (1962 г.) секретарят на ЦК Суслов провъзгласява: „Догматизмът е най-опасната форма на

откъсване на теорията от практиката. Под булото на привидната вярънност към марксизма-ленинизма левият опортюнизъм нанася голяма вреда на революционната теория и практика, на социализма. Опитът да се скрие животът под купища от цитати означава неумение или нежелание да се оцени новата историческа обстановка, творчески да се прилагат и развиват в новите изменящи се условия великите принципи на марксизма-ленинизма.“^[4] Такива чираци като Суслов са майстори на мимикрията: като пропъждат безмилостно живата мисъл, новаторството, опитите да се осъзнаят новите процеси, те прикриват догматичната си ретроградност с реверанси пред диалектиката, пред „живата душа на марксизма“.

Сталинизмът насажда дълбоко и такава черта на догматизма като изборност при използването на едни или други постановки на марксизма. Безспорно теорията на научния социализъм, трудовете на основоположниците на марксизма-ленинизма, изводите им минават през изпитанията на времето като всяка теория. Още Маркс казва: „Ние излизаме пред света не като доктринери с готов нов принцип: ето я истината, на колене пред нея!“^[5] Някои постановки, формулирани от класиците, трябва да се разглеждат само с оглед на своето време. Това е естествено. Но ние сме длъжни да знаем и да уважаваме дори изводите, които могат да остарееят или да не бъдат адекватни на днешното ни разбиране. Та нали сега никой не мисли, че трябва да бъде прекратено издаването на ония трудове на класиците, в които се говори, да речем, за диктатура на пролетариата. Сталин обаче лично е определял какво от теоретичното наследство на основоположниците на марксизма може и какво не може да се публикува. Във фонда на Сталин има много писма с молби за разрешаване да се даде гласност на едно или друго писмо на Ленин, на фрагмент от ръкопис на Маркс или на Енгелс. Ето и примери. През юни 1939 г. Митин, директор на Института „Маркс-Енгелс-Ленин“ пише до Сталин: „Моля за разрешение в поредния брой на «Большевик» да бъдат публикувани приложените две писма на Ленин до Инеса Арманд.“ Резолюцията е крайно лаконична: „Не възр. Ст.“^[6]

Но институтът невинаги получава такова разрешение. Жданов, Митин и Пospelов му представят статията на Енгелс „За външната политика и руския царизъм“. „Вождът“ изучава внимателно написаното от Енгелс и прави по белите полета забележки със

следното съдържание: „Завоевателните низости не са монопол на руските царе“; „Надценява се ролята на външната политика на Русия“; Енгелс, „атакувайки външната политика на царизма, е решил да я лиши от всякакво доверие в очите на европейското обществено мислене“. Накрая прави резюмиращо заключение: „Струва ли си след всичко казано статията на Енгелс да се печата в нашия боен орган, в «Большевик», като ръководеща във всички случаи статия или като дълбоко поучителна статия, тъй като е ясно, че напечатването ѝ в «Большевик» означава мълчаливо да ѝ се даде такава именно препоръка. Мисля, че не си струва. **И. Сталин**. 15. VII. 1940 г.“^[7]

Затова и много Ленинови документи не се публикуват цели десетилетия. Сталин държи „под ключ“ до края на дните си доста от Лениновите мисли и идеи. Догматизмът признава само онова, което пряко потвърждава постановките му и отхвърля това, което му противоречи. Още Хегел вижда тази негова черта: догматизмът, пише той, „в по-тесен смисъл означава, че се поддържат едностранчивите умозрителни определения и се изключват противоположните определения“^[8]. Дори „левите фрази“, до които Сталин често обича да прибегва, не могат да скрият линията му да се консервират нужните теоретични постановки на марксизма и да се премълчават ония, които му се струват съмнителни. Това е естествено за догматичното мислене: то винаги смята, че е безгрешно.

Истинска енциклопедия от мумии на догматизма, сборник от полуистини и антиистини става прехваленият учебник „История на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики). Кратък курс“, излязъл в повече от 300 издания с тираж около 43 милиона екземпляра. Този сборник от мумифицирани догми става също толкова задължителен за възрастното население на страната както Коранът за мюсюлманските фундаменталисти. Историята обаче отдавна вече е доказала, че съзнанието е най-независимата от властта сфера. Ересите, съмненията, другомислието се раждат в значителна степен като последица от насилие върху съзнанието, от опити то да бъде управлявано с твърда ръка или да се държи в заточение.

В самото начало на века знаменитият (но по волята на Сталин зачеркнат задълго от историята на руската обществена мисъл) философ Соловьев публикува статия с красноречивото заглавие „Ръководни мисли“. В нея подлага на научна критика статиите на

професора от Петербургския университет Кареев, напечатани в сборника „Историческое обозрение“. Кареев се опитва да учи историците не само как да **пишат** история, как да я **изучават**, но и как да я **разбират**. С присъщия му интелектуален финес Соловьев доказва несъстоятелността на претенциите на автора да дава препоръки как да се разбира миналото. Но къде е Кареев, къде е Сталин! Сталиновите „ръководни мисли“ стават абсолютно задължителни за всички! Преобладаващата част от населението е вече с дотолкова деформирано съзнание, че вярва сляпо на „вожда“ — историята може да се **разбира** само по сталински.

А сега за истинската роля на „Краткия курс“ в живота на нашето общество. Още в началото бих искал да напомня, че догматичният ум на Сталин, абсолютизирайки значението на борбата на партията вътре в страната с безбройните „врагове“, създава изкривен облик на миналото. Разбира се, борба в партията е имало. И често пъти тя е ожесточена. Това е закон на диалектиката. Но в историята на партията Сталин не вижда нищо друго освен борба и низости: коварството на меншевиките, капитуланството на ликвидаторите, антисъветизма на троцкистите, политическото двуличие на бившите си съратници. Човек дори може да си помисли, че според Сталин фактически освен него самия и групата на поддръжниците му цялата стара партийна „гвардия“, казано с неговите думи, се състои от „изроди, влезли в бухаринско-троцкистката банда“. Самите подзаглавия на 12-те глави на „Краткия курс“ са свидетелства. „Вождът“ мисли, че историята на партията е низ от безкрайни враждебни нападки на едни сили и решителни мъдри действия на други, водени от Сталин. „Разцепнически действия на меншевишките лидери“, „Разлагане в опозиционните слоеве на интелигенцията“, „Засилване на активността на троцкистите“, „Разгромяване на троцкистко-зиновиевския блок“, „Политическо двуличие“, „Ликвидиране на кулачеството като класа“, „Ликвидиране на остатъците от бухаринско-троцкистките шпиони“...

В съответствие с решението на Политбюро от 16 април 1937 г. група историци — Кнорин (въпреки че той не успява да завърши „делото“ — бил арестуван), Пospelов и Ярославски — съсредоточават всичките си усилия върху написването на книгата. Основа става разработената от Сталин схема за периодизация в историята на партията, както и дефинираната от него нейна същност като „борба на

болшевиките с антиболшевишките фракции“^[9]. На „вожда“ последователно биват изпращани отделни глави и няколко макета на книгата. Почти всяка глава той решително „извива“ към основната идея: историята на партията е история на вътрешнопартийната ѝ борба. А начело на партията стои верният съратник и продължител на Лениновото дело — Сталин. Въпреки голямата си заетост с други въпроси, ако се съди по забележките в различните варианти на бъдещата книга, Сталин дълго се е занимавал с „историята“. На него му е съвсем ясно, че тя ще бъде един от най-важните механизми за продължителното му влияние върху съзнанието на милиони хора.

Когато е чел поредния преработен текст на „Краткия курс“ (имало е няколко текста, докато одобри оня, които после ще изучават десетки милиони хора), Сталин не може да не е забелязал, че историята на партията прилича на рицарско бойно поле, където не престават кървавите битки на неговия „орден“ с безчетните пълчища на враговете. Премисля и решава, че трябва да опази концепцията си за партийната история от евентуални критики в бъдеще (засега това е напълно изключено). Запретва ръкави и започва да диктува куп постановки, които след редактирането ще изглеждат така:

„Някой може да помисли, че болшевиките са отделяли прекалено много време на борбата с опортюнистичните елементи в партията, че са преувеличавали значението им. Но това не е вярно; Не биваше да търпят в своята среда опортюнизъм, както не бива да се търпи язва в здраво тяло. Партията е ръководният отряд на работническата класа, предана нейна крепост, неин боен щаб. Не бива да се допуска в ръководния щаб на работническата класа да има колебаещи се, опортюнисти, капитуланти, предатели. Да се води борба на живот и смърт с буржоазията, когато в собствения щаб, в собствената крепост са се промъкнали капитуланти и предатели — това означава да се изпадне в положението на бойци, обстрелвани и откъм фронта, и откъм тила. Не е трудно да се разбере, че такава борба може да завърши само с поражение. Крепостите се превземат най-лесно отвътре.“^[10] Такава е „фронтната“ гледна точка на Сталин, такава е и чисто военната му терминология.

Зад заглавията е мумифицираната история, дълъг списък от догми. В последна сметка всички те трябва да подсилят една от главните идеи на сталинизма: всичко се решава горе. Обичайните думи

— „указание на другаря Сталин“, а по-късно на Хрушчов или Брежнев — означават: изпълнявай разпореждането отгоре, без да се съмняваш. Властта винаги е права. Вождът не греша. Дори самодръжците не са изисквали такава сляпа изпълнителност.

Реалните събития и факти в „Краткия курс“ са примесени кажиречи на всеки ред със спаружените Сталинови представи.

Една от тях е абсолютизирането на революционните скокове и омаловажаването на ролята на реформите. „За да не греша в политиката, трябва да бъдеш революционер, а не реформатор.“ Влязла в светогледа и методологията, такава постановка на въпроса оправдава волунтаризма и силовите решения, предварително дава право на „вожда“ за всякакви радикални крачки, които смята за нужни, например преминаване към „политика на ликвидиране, към политика на унищожаване на кулачеството като класа“. „Революционният“ скокообразен волунтаризъм на Сталин е провъзгласен за висша марксистка истина. Думите „реформа“ и „еволуция“ са синоними на нещо враждебно, чуждо, обезценено от историята.

Още една мумия на догматизма е твърдението, че икономиката на СССР е върхът на съвършенството в съвременния свят. В нашата страна, обявява „Краткия курс“, производствените отношения „се намират в пълно съответствие със състоянието на производителните сили, затова социалистическото производство в СССР не познава периодичните кризи на свръхпроизводството и свързаните с тях парадокси“. Колкото до „парадоксите“ на свръхпроизводството, Сталин е можел да се подпише под твърдението, че такава нещо у нас никога не е имало. Но постоянното състояние на недостиг, унищожителният стоков дефицит, ниското качество на продукцията, ориентираното само към количествени показатели производство се издигат в ранг на закономерност.

Сталин успява (и това се подчертава многократно в „Краткия курс“) да създаде трайно впечатление, не, ще се изразя по-силно — да формира в светогледа на съветския човек възгледа, че всички несполуки, провали и трудности са свързани само с дейността на многобройните „врагове на народа“, от които най-сетне решително и на широка основа сме започнали да се освобождаваме от 1937 г. нататък. „Краткия курс“ не се скъпи на епитети по адрес на старите комунисти, на „Лениновата гвардия“, на създателите на Октомври:

„банда врагове“, „отрепки на човешкия род“, „троцкистко-бухарински изчадия“, „белогвардейски пигмеи и буболечки“, „презрени лакеи на фашистите“ и т.н. Задължителният за всички учебник поучава милионите болшевики и безпартийни: „Нужно е членовете на партията да знаят не само как тя се е борила и е надвивала кадетите, есерите, меншевиките и анархистите, но и как се е борила и надвивала троцкистите, «демократическите централисти», «работническата опозиция», зиновиевците, десните отцепници, деснолевичарските изроди и тям подобни. Не бива да се забравя, че познанието и разбирането на историята на нашата партия е едно от най-важните средства, необходимо за осигуряване революционната бдителност на партийните членове.“^[11] Главният автор на „енциклопедията от марксистки знания“ иска всички да живеят в напрежение, в очакване на вражески прояви, да бъдат постоянно нащрек спрямо околните, съслужившите, колегите: „врагът не спи!“.

Освен тези общи параметри, поставени като условие пред авторите на „Краткия курс“, през 1937 г. в писмото му „Относно учебника по история на ВКП(б)“^[12] Сталин се погрижва и за максималната антитроцкистка насоченост на „творбата“. Стига текстът да позволява, непременно натиква в него и Троцки. Например във фрагмента „Както е установено *сега* от процеса против «деснотроцкисткия блок» през 1938 г., метежът на «левите» есери е бил извършен със знанието и съгласието на Бухарин и *Троцки* и е бил част от общия план на контрареволуционния заговор на бухаринците, троцкистите и «левите» есери против съветската власт“ — подчертаните думи са вписани собственоръчно от Сталин.^[13]

Цялото съдържание на „творбата“ има за цел да подготвя й възпитава съветските граждани да гледат околния свят с очите на Сталин, който едва ли не във всеки трети гражданин на отечеството ни вижда „съмнителен субект“, „двуличник“, „спотаил се враг“. Заедно с това ще отбележа, че „учебникът“ беше много популярен не само защото пропагандният апарат го прави в духа на указанията на Сталин „главната книга“ на обществото за много години, но и защото крайно примитивното и схематично изложение допаднаше на много хора, свикващи все повече с мисълта, че има кой да мисли за тях, и задоволяващи се с тази гнила духовна храна.

Догматичните мумии се оказват твърде лесно достъпни и разбираеми (с изключение на втория параграф от четвърта глава). Не е нужно да се рови човек в първоизточниците и в литературата и което е най-важно, не е нужно да мисли напрегнато: всичко си е поставено на мястото по политическите преградки, всички действащи лица са обагрени в съответния цвят (а тук тези цветове са само два), навсякъде са дадени ясни, еднозначни оценки. По предложение на Сталин авторите са се погрижили всяка глава да завършва с „Кратки изводи“, написани в стила на политическите инструкции. Остава само да се заучат „сдъвканите положения“. И ето такава книга става основен инструмент за активно насаждане на догматичното мислене в партията и страната. Ето как антиистините се прехвърлят от книгата в общественото и индивидуалното съзнание. Отсега нататък цялата система на политическото образование и партийната просвета ще се основава за дълги години върху „Краткия курс“, внесъл в съзнанието на милиони хора грубо деформирани фрагменти от ленинизма. Едва ли си струва да се учудваме, че и днес привържениците на „вожда“ са толкова много!

Всъщност освен тесен кръг хора — от научните среди и интелигенцията — поколенията от 30-те и 40-те години нямаха никаква представа за истинския Ленин, за неговите трудове. Затова пък „Краткия курс“, за чийто автор е обявен скоро, макар и негласно, самият „вожд“, е буквално „надупчен“ от Сталинови цитати. Последните три глави с обем малко повече от седемдесет страници съдържат шестдесет (!) мнения, цитати, „изводи“ на Сталин. Авторът е направил от себе си и главен негов „герой“. В речта си на 1 октомври 1938 г. пред пропагандисти от Москва и Ленинград във връзка с излизането на този „труд“ Сталин прокарва магистралната си мисъл, че без учениците на Ленин (разбира се, „вождът“ е имал предвид само себе си), сплотили усилията си в една насока, той не е уверен, че би имало съветска власт. Препоръчва им да изучават „Краткия курс“ заедно с „книгата на другаря Сталин «За основите на ленинизма», която дава всичко най-важно“. Сталин нарича „Краткия курс“ „манифест — песен на песните на марксизма“. Съобразявайки се със състава на съвещанието, не пропуска да предупреди, че „част от интелигенцията не възпитавахме ние, завлякоха я в своите мрежи чуждите разузнавания. Станала е плячка на чуждите разузнавания“^[14].

Поучавайки пропагандистите как да използват „манифеста“, Сталин едновременно ги съветва да не проявяват свободомислие, което може да завърши само в мрежите на „чуждестранните разузнавания“. Занапред „Краткия курс“ започва да играе ролята на цитатник на Сталинови мисли, с който се проверява правоверието и политическата благонадеждност на хората.

Такъв вид идеологическа храна, догматична и антиисторическа, води към духовно обедняване, теоретично опростителство и примитивизъм. Сталин наторява почвата за избуяване на обширна прослойка от **елементарно** мислещи хора, измежду които непрекъснато се набират кариеристите, доносниците, ревностните службаша, безмозъчните изпълнители. Именно тази прослойка попълва бюрократичния апарат, наказателните органи, редиците на функционерите от различни равнища. Както се вижда от архивния му фонд, Маленков пропуска „през себе са“ няколко хиляди кандидати за партийна работа (избирани после автоматично на пленумите), за органите на вътрешните работи, за апарата на министерствата. Като мярка за идейна, за теоретична зрелост служат липсата на „компрометиращи материали“ от страна на „органите“ и познаването на Сталиновата „настолна книга“. Някои от кандидатите ги викат в Москва за разговор. И Маленков, с месестите си бузи, важен, изтегнал се в креслото (или по негово указание някой чиновник), измежду задаваните въпроси непременно ще подхвърли и един-два от „Краткия курс“ или от други Сталинови „трудове“:

„Кой уклон е главният, най-опасният?“ (Въдицата е хвърлена — не всеки успява да си спомни какво е казал Сталин: главният уклон е оня, с който сме престанали да се борим.).

„Кога и къде другарят Сталин е казал: «Кадрите решават всичко?»“

И други такива „премъдрости“.

Идейният пълнеж на „Краткия курс“ не изгубва силата си повече от едно десетилетие. До войната Сталиновият цитатник господства в общественото съзнание не само поради усилията на пропагандистите, но и защото милиони хора като че ли виждат в една-единствена книга сбитото и достъпно до краен предел изложение на цяла епоха. Повечето от тях не разбират, че портретът на времето е крайно изопачен. Догматичното мислене се насажда в страната от цялата

система на политическа просвета и възпитание. Най-виден проводник на Сталиновата линия в тази област е Жданов, а след неговата смърт Суслов.

Сталин отдавна забелязва Жданов. Разбира се, много неща за него „вождът“ научава по-късно, когато през 1925 г. младият секретар на Нижниновгородския губернски комитет на партията влиза в състава на Централния комитет (като кандидат-член). През 1929 г. Сталин кани на разговор в Кремъл секретаря на Горкиевския краев комитет на партията (по това време градът е вече преименуван). Трийсет и три годишният здравеняк прави добро впечатление на генералния секретар, който го разпитва за положението в Горки, за настроението на хората, как се отнасят в града към интернирането на Троцки, към изключването от партията и интернирането на голяма група негови привърженици. Интересува се между другото кой от роднините на Жданов живее сега в родния му град Мариупол, поддържа ли той връзка с Шадринск, където е започнал партийната си кариера в годините на гражданската война. Крайно учуден от осведомеността на генералния секретар, Жданов отговаря кратко и ясно на въпросите, оценява с оптимизъм перспективите за започване на колхозно движение в областта и съобщава, че болшевиките от тамошната партийна организация полагат усилия да изпълнят предсрочно петилетния план. Сбогуват се. Сталин си отбелязва нещо в тайнствената си тетрадка. Умни очи, интелигентен, не се опитва нищо да изпроси, както обикновено става в такива случаи (леки коли, щатни бройки, допълнителни бюджетни средства). Оценката на младия секретар за перспективите на колхозното движение и за необходимостта от ударно развитие на индустрията удивително съвпада с неговото мнение.

Когато се връща в Горки, Жданов пита къде в най-близко време ще се състои партийна конференция. Оказва се — в Сормовски район. Отива там и изнася доклад, отделяйки в него главно внимание върху изводите и указанията, които е получил от Сталин по време на разговора си с него. Отбелязва, че още не всички поддръжници на Троцки са сложили оръжие и призовава към бдителност.^[15] На другата година Жданов вече е избран от XVI конгрес на партията за член на Централния комитет. Оттук нататък кариерата му става още по-стремителна. През 1934 г. след убийството на Киров той възглавява

Ленинградската партийна организация и едновременно с това става секретар на ЦК на ВКП(б). От февруари 1935 г. е кандидат-член, а от 1939 г. — член на Политбюро. Личен приятел е на Сталин, дори по едно време се сродява с него, когато синът му Юрий се оженва за дъщерята на Сталин Светлана. Но бракът им е нетраен. Сталин е доволен от Жданов и като член на Военния съвет на Ленинградския фронт. През 1944 г. по инициатива на върховния главнокомандващ Жданов получава званието генерал-полковник. По онова време само единици измежду политическите функционери са удостоявани с това високо звание.

В края на войната Сталин подлага Жданов на изпит, ако може, така да се каже, по военна дипломация, като му възлага да отговаря за отношенията с финландците след сключване на примирие с тях през 1944 г. В архива на Жданов са запазени редица телеграми до Сталин. Ето една от тях:

Свръхбърза

„До другаря Сталин Й. В.
до другаря Молотов В. М.

Днес, 18 януари 1945 г., бях при Манерхайм. Срещата премина на четири очи и продължи около 2 часа. Манерхайм каза, че след много години на вражда е дошло време да бъде извършен коренен поврат в отношенията между нашите държави. Убедил се е, че щом няма добри отношения, военните отбранителни линии против СССР са безпомощни. В 39 година Манерхайм, както заяви той, не искал война, както и войната от 41 до 44 година, в чийто благоприятен изход се е съмнявал още преди началото й. Изрази съгласие за сътрудничество в бреговата отбрана, а на сушата ще защитава страната сам. Попита има ли типови договори. Казах, че както изглежда, има, например с Чехословакия. Моля за указания.

А. Жданов“

На члена на Политбюро отговаря не Сталин, а Молотов. Отговаря твърдо: „Избързали сте. Сключването на пакт с Манерхайм,

подобен на този, който сключихме с Чехословакия, е въпрос на бъдещето. Първо трябва да се възстановят дипломатическите отношения. Не плашете Манерхайм с крайни предложения: Само си изяснете позицията му. **Молотов**“

На другия ден Жданов отново докладва на Сталин: „Пак бях при Манерхайм. Казах му, че сключването на пакт, подобен на чехословакия, е въпрос на бъдещето, след възстановяването на дипломатическите отношения. Манерхайм отговори, че му е ясно: като страна Финландия се намира под надзор и засега не може да има друг тип отношения със СССР. Пролича, че е разочарован.“ Следват по-нататък конкретни въпроси за линията на Съюзната контролна комисия^[16]. Сталин утвърждава предложенията на съветската страна, мислейки, че след войната ще бъде възможно да използва Жданов при решаването и на международните въпроси. Тук му е мястото да кажа, че по поръчение на Сталин именно Жданов се занимава с въпросите на Коминформбюро.

Защо правя такива големи отклонения? За да посоча, че Сталин непрекъснато проверява хората, на които разчита. Понякога ги проверява дълго, дори през целия им живот. Но не им прощава нито една по-голяма грешка. Жданов винаги оправдава доверието на Сталин, макар че, отде да знаем, може би е щяла да го подхване и него ленинградската вихрушка, ако не беше се поминал скоропостижно на 52 години през август 1948 г.? Синът му Юрий Андреевич Жданов смята, че към края на живота му Сталин е охладнял към него, както отначало към Вознесенски и Кузнецов, а малко по-късно и към Молотов. А колкото до отдръпването на Сталин от Жданов, това са само предположения, основани единствено на непреки доказателства.

Работейки от 1944 г. непосредствено в ЦК на ВКП(б), Жданов изпъква като твърд и безжалостен опекун в областта на идеологията и културата. Догматизмът се насажда не само чрез боготворене на „теоретичния гений на вождя“, той се вкарва в съзнанието от цялата система забрани — какво може и какво не може да се показва в киното или в театъра, да съчиняват писателите или композиторите, да пишат философите или историците... На всяка крачка безбройни „табу“. Жданов ги нарежда умело по пътя на интелигенцията и оправдава с това доверието на Сталин. След войната духовният живот също така

бързо замръзва, не успявайки още да се размрази от времената на 1937 и 1938 г. Създава си и свои многобройни мумии на догматизма.

В сборника с исторически разкази и спомени, издаден в Париж през 1979 г., са публикувани впечатленията на очевидец, присъстващ през август 1946 г. в Смолни на доклада на Жданов за списанията „Звезда“ и „Ленинград“. Ето фрагмент от спомените, подписани с инициалите Д. Д.:

„Докладчикът влезе отдясно, зад гърба на публиката, придружен от голяма група хора. Държеше в ръката си папка. Косата му силно лъщеше. Имаше вид на човек, отспал си добре и току-що излязъл от ваната. Всички станаха. Чува се ръкопляскания. Докладчикът се приближи до трибуната. Беше пет часът вечерта. Както обикновено, предложен беше президиум от видни културни дейци. Дори се чу лек смях, защото писателите бяха забравили да предложат за президиума своя собствен секретар Прокофиев. Докладчикът се усмихна и се пошегува с половин глас. Залата бързо утихна. Докладчикът помълча малко и започна да говори. След няколко минути настана невероятна тишина. Залата онемя и се вцепени. Тя все повече се вледеняваше и след трите часа се беше превърнала в твърд леден блок. Докладът беше зашеметяващ. Хората мълчаливо се разотидоха.“^[17] Такъв е Жданов, един от най-високопоставените интелектуални надзиратели на Сталин, пазител на идеологическите му мумии.

Мнозина в партията, които знаеха каква роля играе в действителност Суслов, го наричаха Сивия кардинал. Той и Маленков бяха едни от главните жреци на апаратната работа. Него (както и Шверник) Сталин оценява напълно след 70-годишния си юбилей. По мнението на „вожда“ всичко е било организирано превъзходно. За идеологическата страна на юбилея е отговорял главно Суслов. Мисля, че най-добре биха могли да характеризират Суслов собствените му изказвания, да речем, за Сталин и за Хрущов — преди смъртта им и след развенчаването им! Нямам намерение да отегчавам читателя с тези негови диаметрално противоположни, сякаш изказани от съвсем различни хора умозаклучения. С една дума, Суслов не се е отличавал с принципност по отношение на „вождовете“. Покланя се само пред човека на кормилото и подритва безжалостно изтървалия властта.

Мършав, с болезнен вид човек, парадиращ с износения си костюм, той всъщност повече от другите цени земните блага. Силно

изразено у Суслов е „барьерното“ мислене: да не допуска, да не разрешава, да не дава, да не позволява, да спира. Страхуваха се от него всички. Тридесет и пет години, като се почне от 1947 г., командва идеологията в ролята си на секретар на Централния комитет. Твърде много направи за циментирането на догматизма в съветското обществознание не само при Сталин, но и след него. За десетките години работа в Централния комитет главният идеолог на партията не можа обаче да предложи поне една запомняща се горе-долу ведра идея или концепция. През целия си живот този човек е бил пазител на Сталиновите догми, а по-късно, когато отривта Сталин, не престава най-всеотдайно да помага за консервирането на неговите стари митове. Именно Суслов беше и до смъртта на Сталин един от най-настървените пропагандисти на Сталиновите трудове, на „Краткия курс“, който неусетно въпреки всички усилия губи своята „идеологическа сила“.

След войната постепенно става ясно, че този „шедьовър“ е изчерпал възможностите си за идеологично въздействие върху хората. Настъпва не само застой, но и широко задушаване на обществознанието. С брошурите си „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ и „Икономическите проблеми на социализма в СССР“ Сталин се опитва да инжектира нещо ново в общественото съзнание. Реагирайки на многобройните писма, предизвикани от труда му за езикознанието, дава по свой начин широка гласност на някои от отговорите във „В отговор на другарите“ Сталин подчертава, че „марксизмът не признава неизменни изводи и формули, задължителни за всички епохи и периоди. Марксизмът е враг на всякакъв догматизъм“^[18]. Че марксизмът е враг на догматизма, с това не можем да не се съгласим. Но в дадения случай Сталин, и това е естествено за него, приравнява своето „учение“ с марксизма. Новите му трудове, а те са писани за него от видни тогавашни учени и той само ги „фризира“ по сталински, са също така дълбоко и безнадеждно догматични както и всичко написано по-рано от него.

За да бъде справедлив, ще отбележа, че след Ленин Сталин е един от малцината ръководители, работили в повечето случаи самостоятелно по статиите, речите и книгите си (с изключение на най-късните му „трудове“). Сега нямам предвид съдържанието им. Наистина съществуват подозрения, че в редица случаи е копирал от

други автори много от идеите и постановките в „Основи на ленинизма“ и „Към въпросите на ленинизма“. Но почти винаги е писал сам трудовете си. След него тази традиция замира: донякъде Хрушчов, но особено Брежнев и Черненко само „озвучават“, и то невинаги разбираемо, написаното от други. В Съединените щати например се знаят имената на „спичрайтерите“ (писачи на речи), подготвящи речите на президентите. Очевидно в това няма нищо осъдително. Но когато някои започват да издават многобройни томове свои съчинения, които едва ли са прочели дор...?!

Опитът на Сталин да съживи в края на живота си закостенялото обществознание се оказва закъснъл. Съдбата му е оставила твърде малко време за това. Колкото до труда му „Марксизмът и въпросите на езикознанието“, пропагандната машина все още успява да организира съответния шум около него, появяват се многобройни публикации, брошури и цикли от лекции, привличащи вниманието към неотслабващата „гениалност“ на „вожда“. Все пак трудно е на пропагандистите да отговорят убедително на въпроса, защо стареещият „вожд“ в залеза на дните си се е захванал с езикознанието, една сравнително тясна област от науката. Само специалистите, разбира се, са можели да забележат, че „вождът“ явно е сгрешил, критикувайки доста неприемливите възгледи на академик Мар, които не се ползват с популярност в средите на езиковедите. При това не са били малко ония, които са знаели, че брошурата е написана до голяма степен от академик Виноградов. Опитите на Сталин да разгледа между другото и някои методологични въпроси (база, надстройка, класовост, език, мислене и др.) на много места създават впечатление за нещо не само примитивно, но и наивно. Набъркването му в една твърде специална област на науката не довежда, както е очаквал, до забележимо съживяване на обществените науки, не дава желания импулс за нарастване на славата му като „теоретик“.

С по-голямо усърдие той се готви за икономическия си труд. Както в предишната си брошура, и тук „вождът“ остава верен на катехизисния принцип: въпроси и отговори. Въпроси за икономическите закони, за стоковото производство, закона за стойността и много други. Формално трудът е подготвен като бележки върху икономически въпроси във връзка с ноемврийската дискусия от 1951 г. и с оценката на проекта за учебник по политическа икономия,

който пише Шепилов с малка група учени. Сталин е вече стар и малката книжка с обем около 100 страници, излязла в края на 1952 г., няколко месеца преди да умре, се подготвя от други. Наистина болният „вожд“ както винаги основно „преорава“ няколко пъти текста и устно съобщава на авторите препоръките си. Но много от постановките в брошурата отразяват съвсем ясно личното догматично мислене на диктатора. Например по отношение на колхозното производство той както и по-рано упорито представя желаното за действителност. В тази област проличава съвсем неприкрито неговата пълна некомпетентност и абсолютно непознаване на селското стопанство. По негово настояване в брошурата е включен такъв фрагмент: „Държавата може да се разпорежда само с продукцията на държавните предприятия, докато с колхозната продукция като тяхна собственост се разпореждат само колхозите. Но колхозите не желаят да предлагат своите продукти иначе освен във вид на стоки, в замяна на които желаят да получат нужните им стоки.“^[19] Нима не е знаел, че колхозите с нищо не се разпореждат, че положението на това поробено съсловие, в каквото е превърнала селяните неговата аграрна политика, се е влошило до краен предел, отвъд който го чака само пълна безизходица?

Както винаги, в старата традиционна светлина са разгледани и много други въпроси от политическата икономия и историческия материализъм. Личи отново опитът за реанимация на отдавна изсушени постулати, съпровождана само от нови грешки или повтаряне на отдавна казаното. Все пак като че ли истинските автори (волно или неволно) са изиграли на „вожда“ лоша шега. Формулираният от тях „основен икономически закон на социализма“ почти дума по дума повтаря онова, което преди повече от десетилетие и половина е казал Карл Кауцки, когото Сталин презира като реформист... Кауцки, както и Сталин, дефинира закона не на основа на печалбата, а на максималното задоволяване на постоянно нарастващите материални и културни потребности на обществото.

Сталин е изключително лош пророк. Повечето от предсказанията му са оказват ялови. Последният му труд отново потвърждава това. Поддържайки постановката, че войните между капиталистическите страни са неизбежни, той повтаря тезисите, верни и актуални само за 30-те години. Състарилият се „вожд“ в разбирането си за света е спрял на равнището на ония години. Заявява категорично, че „неизбежността

на войните между капиталистическите страни остава в сила“, и изказва още по-съмнителния и погрешен тезис, че вероятността за война между капиталистическите страни сега е по-голяма, отколкото „между лагера на капитализма и лагера на социализма“.

Разсъждавайки „по коминтерновски“, той явно не разбира ролята на движението за запазване на мира: възможно е при известно стечение на обстоятелствата борбата за мир да прерасне някъде в борба за социализъм, но това вече ще бъде не съвременно движение за мир, а движение за събаряне на капитализма. Всъщност Сталин си остава сляп и глух към зараждането на новия подход за решаване на световните проблеми. Сигурно му е било трудно (но нали е гений!) да каже, че атомното оръжие, с което разполага сега и Съветският съюз, скоро ще „надхвърли“ целите, в името на които се е създавало. Не е могъл да види в мъглявините на бъдещето крайната черта, границата, зад която войната престава да бъде разумно, рационално средство на политиката. Навярно прекалено много искам от Сталин... Но нека пак да повторя — нали всички са го смятали за гений! А той отново измъква на бял свят мумифицираните антиистини, които десетилетие и половина назад все още са могли да помогнат някак да се отговори на въпроси като например, че законът за неизбежността на войните остава в сила. Изводът, който Сталин предлага, може да направи ветровете на „студената война“ още по-студени: „за да се отстрани неизбежността на войните, трябва да се унищожи империализмът“. Той остава верен на себе си: за да се изгражда, трябва да се унищожава.

Като обявява света и човешкото познание за статични, неизменни, а теоретичните положения за вековна вкаменелост, догматизмът донася на нашето общество много злини. В теорията, в социалния живот и в историята господства волунтаризмът. Няма, струва ми се, нито една наука или друга форма на общественото съзнание, която да не е подложена на догматични деформации.

Историята за Сталин е особена област, в която се мъчи да насажда стереотипите на собственото си виждане за миналото. Колкото до историята на партията, тя се изчерпва с „двамата вождове“, а по-късно — с него като приемник на Ленин, като „Ленин днес“. В партийната история се отрежда особено място, където се разяснява ролята на Сталин в борбата за премахване на многобройните

„фракции“ и „опозиционни групировки“, в индустриализацията и колективизацията, в построяването на социализма, в победата над фашизма. Според „Краткия курс“, „Кратка биография“ и другите апологетични трудове, място до „вожда“ не остава за никого. С помощта на „личните“ историци дори Ленин е избутан встрани. Историята на партията се превръща в история на извършеното от Сталин и от никого друго. Фалшификациите, премълчаванията, изопачаването на истината се приемат като нещо напълно допустимо в името на „върховните интереси“.

Сериозно се преразглежда и историята на Съветския съюз. Характерът на догматичните щампи, насаждани в тази област на общественото, се разкрива до известна степен в докладната записка на Жданов (август 1944 г.) с неговите забележки и проект за постановление на ЦК на ВКП(б) „Относно недостатъците и грешките в научната работа в областта на историята на СССР“. В забележките си Жданов остро критикува професорите Сиромятников, Яковлев и Тарле, задето са намерили и нещо положително в политиката на някои руски царе. Авторът смята, че не трябва да се показват в учебниците по история ликовете на Чингис хан, Бату, Тимур. Смята, че е направена грешка, когато се е решило да бъде присъдена Сталинска награда на Яковлев за труда му „Крепостничеството и крепостните селяни в Московската държава през XVII век“. Но когато стига до характеристиката на царете, към които — Жданов добре знае това — Сталин изпитва известно благоразположение, по-специално към Иван Грозни, тонът в докладната му записка се изменя: „Безспорно Иван Грозни е бил за времето си прогресивен и образован човек и с помощта на дворяните успява да укрепи абсолютната си власт. Многобройните инквизиции и екзекуции, както и цялата дейност на Иван Грозни имат прогресивен характер (колко «проницателен» е авторът! — б.а.), спомогнал за ускоряването на историческия процес и превръщането на Русия в мощна централизирана държава.“^[20] Такива постулати са нужни на Сталин, това е в неговия дух.

Сталин „нарязва“ произволно етапите и граничните моменти в движението и развитието. Мисля, че ако беше живял още някоя и друга петилетка (макар да е страшно човек и да си помисли такова нещо!), той сигурно би обявил построяването на комунистическото общество за свършен факт, така както беше провъзгласил пълното построяване

на социализма. Представата му, че след като е създадена социалистическа база на обществения строй, е нужно само да се „дооправи“ Надстройката, пораждаща у хората усещането, че тъкмо страната, където все още съществуват многобройни крайно трудни проблеми, където се извършват кървави чистки, където всички са равни в бедността си и където всичко е централизирано — тъкмо тя е оня идеал, към който са вървели болшевиките. Такива твърдения неволно формират изкривени възгледи за социализма. Сталин издига в закон изпреварването на търсенето в сравнение с производството и с това дава да се разбере, че постоянният недостиг на най-елементарното е закономерност на социализма. Догматичните му възгледи в областта на правото са свързани с неговото опростено разбиране за същината на законността. Според Сталин законността е само неотменимост на санкцията на принудата, на наказанието за всяко нарушение на съветските закони. Въпросите на правовата култура, единството между права и задължения на гражданите и отчитането на властите пред представителните органи на властта се приемат за неактуални.

Обществените науки са принудени, общо взето, да мълчат. Примитивното коментирание не само задушават живецата на науката, но и рязко ограничават „пространството“ на нейното влияние. От края на 30-те години е позволено да се коментира само казаното от Сталин. Всички учени — от новациите в обществознанието до академиците — се въртят около едни и същи, кажи-речи, теми на „изследванията“ си: ролята на Сталин за развитието на икономическата наука; значението на труда на Сталин „Икономически проблеми на социализма в СССР“ за развитието на философските науки; Сталин за теорията за държавата и правото; решаващият принос на Сталин за развитието на военната наука и т.н. Успях да открия в библиотеките (но те, разбира се, не са всичките) около 550 (!) книги и брошури на аналогични теми, написани от 1945 до 1953 г. Научната мисъл попада в клещите на примитивния догматизъм. Може само да предполагаме колко истински таланти са увехнали, изсъхнали и затрити, без да имат възможност да се изявят пълноценно с нови концепции, идеи, книги и открития. Мумиите на догматизма са тежки като олово и смачкват много и много таланти. Ние още не знаем пълния размер на щетите, нанесени от сталинизма върху интелектуалния потенциал на обществото.

Сталиновият догматизъм нанася голяма вреда на естествените и техническите науки. Спряно е за дълги години развитието на генетиката и е предадена на остракизъм кибернетиката. Защото при оценката на новите сфери и новите идеи в научното познание от областта на естествените и техническите науки се подхожда към тях от вулгарно-политически позиции, ако не и с явно невежество. „Ловът на космополити“ обрича още по-безнадеждно науката на изолация, на догматично обезличаване. Статии от типа на „Космополитизмът в служба на империалистическата реакция“ (Известия, 18 април 1950 г.) убиват всяко желание за поддържане на научни контакти с чуждестранни изследователски центрове. Никак не е безопасно за който и да е съветски учен да бъде споменато името му в чуждестранно научно списание или да бъде поканен на международен конгрес.

Опитите за механично пренасяне на Сталиновите формули на „диалектиката“ във въпросите за развитието на биологията, както чудесно показва това например Дудинцев в „Белите одежди“, са равносилни на самоубийство за науката. Или по-точно казано, не самоубийство, а покушение с цел убийство. Ако нещата бяха продължили така още пет или повече години, науката, голямата наука рискуваше да отскочи далече назад.

В тези условия, доловили прагматичното изискване на Сталин („в науката е нужен неотложен практически резултат“), бързо изплуват на повърхността типове като Лисенко. Тогава именно се появяват в печата разгромяващи статии, бичуващи „раболепните“ съветски морганисти. Например в статията на доктора на биологичните науки Глушенко. „Реакционната същност на вайсманизма“ се охулват съветските учени генетици Дубинин, Филипченко, Колцов и Серебровски и се превъзнася академик Лисенко, разобличил „жалката практическа дейност“ на съветските привърженици на Морган в доклада си „За положението в биологичната наука“. За Сталин естествените и техническите науки са всъщност област от алхимията, нещо загадъчно и тайнствено, свързано с постиженията, на непознатото ново. За него главното в науката е организацията. И често се отнася скептично към едни или други съобщения за научни постижения и открития, ако не може да ги разбере. „Вождът“ вярва, че е възможно да се прави наука и в ГУЛАГ. От същите хора, които му

изглеждат опасни и не са способни да преминат на догматичните релси на сталинизма и които унищожават безжалостно или натиква в безбройните лагери. Това са стотици таланти личности и сред тях са А. К. Гастев, Н. И. Вавилов, Н. А. Невски, Н. П. Горбунов, И. А. Теодорович, О. А. Ермански, А. И. Муралов, Н. К. Колцов, Н. М. Тулайков, Г. А. Надсон, А. Н. Туполев, В. М. Мясисщев, В. М. Петляков, С. П. Корольов, И. Т. Клеймьонов и много други.

Учените, на които е запазен животът, работят в специални учреждения и в лагерни лаборатории, поставени под наблюдението на 4-и специален отдел при Министерството на вътрешните работи на СССР. Тук Сталин подхожда към науката от тясно прагматични позиции — вече малко го интересуват светогледът и политическите становища на осъдените. Важното е да се постигне бърз резултат. А когато се постигне, той проявява понякога дори „милосърдие“ — намалява времето за излежаване на присъдата. В отделни случаи дори освобождава затворените. Ведомството на Берия му докладва редовно какви са резултатите от работата на лишените от свобода учени. Ето две такива съобщения:

„До другаря Сталин Й. В.

Група затворници специалисти от 4-и специален отдел към Министерството на вътрешните работи под ръководството на затворника специалист професор К. И. Стахович и професор А. Ю. Винблат и инженер Т. К. Тойфел работи продължително над създаването на съветски турбовитлов двигател. Основавайки се на резултатите от теоретичните си изследвания, групата прави предложение за създаване на двигател «ТРД-7Б». Моля да бъде разгледан проектът за решение от Министерския съвет.

18 май 1946 г.

С. Круглов“^[21]

„До другаря Сталин Й. В.

Затворникът специалист А. С. Абрамсон (осъден на 10 години) предложи през 1947 г. нова и оригинална система икономичен карбуратор за автомобилни двигатели. Изпитанията със ЗИС-150 дадоха икономия на гориво 10,0%... Предлага се да бъде съкратен с 2 години срокът за изтърпяване на наказанието на А. С. Абрамсон, инженер-механик М. Г. Арджеванидзе и инженер-конструктор Г. Н. Цветков.

Моля за решението Ви.
8 февруари 1951 г.

С. Круглов^[22]

Сталин се съгласява. Но дали е разбрал, че инженерно-техническата мисъл в тези и в много други случаи не е имала за основа неговите „лъчезарни“ идеи, че за методология при подхода на учените и инженерите са послужили само задълбочените им познания, истинското творчество, изобретателството, а не мъглявите идеологически безсмислици на сталинизма?

Догматичното отношение към марксизма-ленинизма не можеше да не засегне и начина за изучаване на Лениновите трудове. Оказва се, че Ленин вече не може да бъде разбран, ако една или друга негова постановка не бъде коментирана с помощта на Сталинови цитати. Във висшите учебни заведения, преди всичко друго се проверява как студентът конспектира трудовете на Сталин. Помня, че като курсант в Орловското военно училище преподавателят ме задържа след семинара. Беше вече доста възрастен подполковник. Курсантите го обичаха заради „добродушието“ му. Когато останахме сами, той (минало е много време и, за съжаление, не мога да си спомня името му) ми подаде проверения от него мой конспект на първоизточниците и тихичко, по бащински ми рече:

„Добър ти е конспектът. Веднага си личи, че не преписваш, а мислиш. Но един съвет от мене: Сталиновите съчинения конспектирай по-подробничко. Разбра ли ме — **по-подробничко!** И още нещо. Пред името на Йосиф Висарионович не слагай съкращения от вида «др.», а изписвай цялата дума — «другарят», Можа ли да ме разбереш?“ — погледна ме внимателно преподавателят.

„Тъй вярно, другарю подполковник, разбрах!“

Вечерта съседът ми по легло сподели с мене, че преподавателят по история на КПСС е водил същите разговори с него и с неколцина курсанти. Очаквала се комисия и в съседното училище, според слуховете на тази „политическа незрелост“ както в моя конспект сериозно „обърнали внимание“.

Може и сега да бъдат попитани по-възрастните хора, чиято младост е преминала в ония години, как се изучаваха Сталиновите трудове. Мнозина помнят съчиненията му „Към въпросите на ленинизма“ и „За основите на ленинизма“ с техните подзаглавия: „Метод“, „Теория“, „Диктатура на пролетариата“, „Селският въпрос“, „Националният въпрос“, „Стратегия и тактика“, „Партията“... Някога мнозина изпадаха дори в умиление от простичко и ясно изложените примитивни догми. Учеха се навсякъде — в училището, в техникума, в института, в завода, в партията, в профсъюзите, в комсомола. Работата не е дори в това, че всички тези откровения са до крайност елементаризирани. Всеки пише както може. Главното е, че тези мумии на догматизма, тези изсушени и изопачени истини Сталин консервира за десетилетия, превръща ги в азбука на марксизма. Макар че още тогава (каква ирония на съдбата!), смятайки себе си за диалектик, анатемосва „догмите“ на опортюнистите от Втория интернационал. Така ги и номерира: „догма първа“, „догма втора“, „догма трета“...

Колкото по-дълбоко пускат корени Сталиновите догми, толкова по-безропотни стават хората. Те свикват постепенно с еднопосочната дедукция: от една формула се извежда втора и ако е нужно — и трета. Често пъти търсят обяснението на едни или други процеси не в живота, а във формулите, в дефинициите, в извлеченията от Сталиновите трудове. Догматизмът в мисленето се насажда по всички възможни начини от бюрокрацията, която става също такъв неотделим елемент на сталинизма.

[1] Сталин, И. В. Соч. Т.8, с.64. ↑

[2] Пак там, с. 66–67. ↑

[3] Ницше, Ф. Человеческое слишком человеческое. СПб, 1910, с.331. ↑

[4] Коммунист, 1962, №3, с.42. ↑

[5] Маркс, К. и Фр. Енгелс. Съч. Т. I, с.381. ↑

[6] ЦПА ИМЛ, ф.558, оп.1, д.3222, л.19. ↑

- [7] ЦПА ИМЛ, ф.558, оп.1, д.906, л. 44–52. ↑
- [8] Гегель. Соч. М.-П. Т.1, 1930, с.70. ↑
- [9] ЦПА ИМЛ, ф.558, оп.1, д.3212, л.27. ↑
- [10] История Всесоюзной Коммунистической партии (большеанков). Краткий курс. М., 1945, с.344. ↑
- [11] История Всесоюзной Коммунистической партии (большевииков). Краткий курс, 1945, с.344. ↑
- [12] К изучению истории. Сборник. М., 1937, с.28. ↑
- [13] ЦПА ИМЛ, ф.558, оп.1, д.5300, л.28. ↑
- [14] ЦПА ИМЛ, ф.558, оп.120, д.313, л. 7–15. ↑
- [15] ЦПА ИМЛ, ф.77, оп.1, д.268, л. 5–10. ↑
- [16] ЦПА ИМЛ, ф.77, оп.3, д.54, л. 1–4. ↑
- [17] Сборник исторических свидетельств. Париж, 1979, с.449-450. ↑
- [18] Сталин, И. В. Марксизм и вопросы языкознания. М., 1953, с.55. ↑
- [19] Сталин, И. В. Экономические проблемы социализма в СССР. М., 1952, с.40. ↑
- [20] ЦПА ИМЛ, ф.77, оп.3, д.54, л. 1–4. ↑
- [21] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.136, т.111, л.205. ↑
- [22] Пак там, д.302, т.1, л. 29–31. ↑

ТОТАЛНА БЮРОКРАЦИЯ

Преди да премина към анализа на още една останка от сталинизма — бюрокрацията, бих искал да предложа на читателя един малък откъс от книгата на Николай Бердяев „Съдбата на Русия“. Бележитият руски философ завършва книгата, когато вече е извършена Октомврийската социалистическа революция, когато във въздуха се усеща опиянението от свободата у едни и страхът от „антихриста“ у други. Бердяев разсъждава за демокрацията и стига в много отношения до парадоксални изводи: „Народовластието също може да лиши личността от неотменните ѝ права както единовластието. Такава е буржоазната демокрация с формалното ѝ абсолютизиране на принципа за народовластие. Но и социалната демокрация на Маркс също така недостатъчно освобождава личността и също така не се съобразява с автономното ѝ съществуване. На един конгрес на социалдемократите беше изказано мнение, че пролетариатът може да лиши личността от нейните на пръв поглед неотменни права, например правото на свободна мисъл, ако това е в съществен интерес на пролетариата. В този случай пролетариатът се разглежда като някакъв абсолютен, пред който всичко трябва да бъде принесено в жертва. Навсякъде срещаме наследството на абсолютизма, държавен и обществен, той е жив не само когато царува един, но и когато царува мнозинството.“^[1] Бердяев вижда опасност и в тиранията на мнозинството, а не само на единовластието. Мисля, че в тези разсъждения има рационално зърно: по отношение на социализма тази опасност става реална, когато мнозинството помага на лидера да създаде вътре в държавата някаква прослойка от „изпълнители на волята на мнозинството“, когато се създава колективният бюрократизъм.

Нито една държава не може да мине без апарат. Бюрокрацията обаче се появява там, където апаратът не е свързан, не зависи пряко от резултатите на икономическото функциониране на системата и където няма демократични методи за формиране на апарата и за контрол над него. Отначало се е смятало, че „изпълнителите на волята на мнозинството“ няма да се превърнат в голяма опасност. Наскоро след Октомври Ленин, разсъждавайки по създаването на нов апарат, казва,

че той „в интерес на народа трябва да бъде лишен от всякакъв бюрократизъм“^[2]. Но още първите години на съветска власт показват, че бюрокрацията крие в себе си значително по-сериозна опасност, отколкото изглежда на теория. Ние знаем, че в критични минути Ленин е можел да бъде много твърд спрямо бюрокрацията, в която съзирал надвисваща опасност за новия строй. Например през януари 1919 г. изразява отношението си към една от конкретните прояви на бюрокрацията: „За... бюрократично отношение към работата, за неумение да се помогне на гладуващите работници репресията да бъде сурова, включително и разстрел.“^[3]

Борбата за укрепване на съветската власт, особено в условията на военния комунизъм, довежда до нарастване на апарата. Военният комунизъм предвижда тотален контрол върху производството, разпределението и изпълнението. А с това се занимават много хора, твърде много... Раждат се нови елементи на държавната структура, нови звена, често пъти междинни, координиращи, свързващи... Апаратът започва да расте застрашително още по времето на Ленин, изразходвайки значителна част от народната енергия, от средствата, от възможностите за осигуряване на собствено функциониране. Ако в ония години Сталин е бил специалист в нещо, това е областта на апаратната работа. Народен комисар на два комисариата, дългогодишен член на Централния комитет, на различни съвети, комисии и комитети, той по-рано от другите е доловил силните и слабите страни на административния и на партийния апарат, възможностите им.

Когато става генерален секретар, той възлага на апарата да разработи класификация на длъжностите в народните комисариати, които с течение на времето се превръщат в добилата печална слава бюрократична номенклатура. По негово указание например отговарящият за работата на Народния комисариат на националностите Брезановски подготвя през февруари 1923 г. документ, наречен „Разпределение на длъжностите в структурата на апарата на НКН по постепенната им градация“. Всички длъжности са разделени на четири групи (ръководители по националните проблеми, ръководители на административно-стопанските служби, ръководители на политико-научно-просветната работа, ръководители на литературнонаучните издателства). Посочва се квалификацията:

партиен работник с най-висша и висша квалификация, със средна, с ниска; какви длъжности могат да изпълняват безпартийните (а те се оказват само две-три). След одобряването ѝ от Сталин градацията разделя ясно разрасналия се апарат на няколко равнища (по подобие на многото класове за царските чиновници), отрязвайки и без това слабите връзки на народния комисариат с реалните проблеми на нациите и народностите.^[4] Всъщност още в самото начало на дейността си като генерален секретар Сталин формира огромна, всеобхватна армия от чиновници.

За съжаление партията става жертва и оръдие на тоталната бюрокрация. Пренебрегнати са Лениновите демократични начала и това ускорява бюрократизирането на обществото. Не успява да се противопостави на цезарските наклонности на бъдещия „вожд“. И постепенно се превръща в машина на единодържеца. Тежко е да се пише за това, но е така. Ако беше иначе, нямаше да говорим днес за обновление и преустройство. Днес партията трябва отново да спечели доверието на масите, да търси нови, демократични пътища, за да възвърне влиянието си в обществото, трябва да създава условия за разширяване на реалния социалистически плурализъм. Партията трябва да извлече многобройни поуки от уроците на миналото. Защото именно тя трябва да издигне преграда по пътя на приближаващата се сталинска диктатура.

Сталин съсредоточава в ръцете си голяма власт, превръща се в изпечен майстор на апаратната структура. Тъкмо с неговото участие се доусъвършенстват и стават с течение на времето класически в съветската бюрокрация безбройните отчети и доклади от долу на горе, директивите и указанията от горе на долу, създаването на кадрова номенклатура и концентрирането на назначаванията в Центъра, повишеното засекретяване на най-различни сфери от управленската дейност, доведено постепенно до абсурд, опитите за решаване на възникващите проблеми с помощта на все по-нови и по-нови ведомства, формирането на няколко равнища и пластове контролни механизми, разширяването на функциите за потискане, осъществявани от съответните органи на пролетарската диктатура, и т.н. Сталин става **по-рано** от другите „професор по бюрокрация“. Дори според общоприетото разбиране той бързо усвоява обикновената хитрост на бюрократите — тяхната недостъпност, макар че още през 1922 г.

пленумът на Централния комитет определя дните и часовете, в които генералният секретар е длъжен да приема граждани. Сталин бързо се отказва от това безинтересно за него занимание. Ето един пример: Енукидзе получава писмо от Малиновска (името и презимето ѝ не са дадени в писмото), една от сътрудничките в централния апарат, която е уволнена. Тя пише:

„Авел Сафронович!

Аз съм човек, отстранен от работа... подозирана от всички. Които ме познават, отсъстват: Серебряков, Семашко, Риков. До Сталин *не може да се проникне* (курс.авт.). Помогнете ми, Авел Сафронович, да изляза от това непоносимо положение, няма да ви изложа...

Малиновска

Телефонът ми е 2-66-93

19.XII.24 г.“^[5]

Това, разбира се, е само една от чертите на бюрокрацията, съвсем не толкова важна, но скритостта, недостъпността, богоподобното откъсване на Сталин от „простолудието“ водят началото си още от ония далечни години. Може дори да кажем, че той, такъв, какъвто го знаем днес, е в огромна степен **рожда на бюрокрацията**, неин зловещ продукт. На бюрокрацията е бил нужен вожд от типа на Сталин, а на него — желязна бюрократична машина.

Когато е вече болен, Ленин в редица свои разпореждания и особено в последните си писма се опитва да започне сериозна борба срещу настъплението на бюрокрацията, която в апогея на единовластието на Сталин ще стане тотална. Виждал е опасност не само в количественото нарастване на бюрокрацията, спрямо която не се стеснява в изразите си („чиновници като скакалци“, „бюрократичен плъх“), а преди всичко в подмяната на народовластието с чиновнически апарат. Какви пътища вижда Ленин за блокиране и ограничаване на бюрокрацията?

Разчитал е много на социалния състав на управленския апарат, настоявайки за увеличаване на работническия и селския елемент в него. Но днес знаем, че това би могло да бъде само първоначална

мярка. Тя не е панацея. Цялата ни сегашна бюрокрация: е „плът от плътта на своя народ“, в нея няма представители на експлоататорските класи, лица, които, както бихме се изразили по-рано, внушават опасения поради социалния си произход. Ленин възлага надежда и на прочистването на партията, за да се избави тя от ония нейни членове, които „не само не знаят да се борят с разтакаването и с подкупа, но пречат на борбата с тях“^[6]. Можем да си представим в какъв ужас би изпаднал Ленин, ако някой би му казал, че след шест-седем десетилетия в Съюза на републиките, създаден от него, ще се ширят явления като рашидовщината, чурбановщината, кунаевщината и много други. Чистотата на „апаратните редици“ остава винаги актуална. Но не това е основното. Ленин разчита главно на осигуряването на истинско народовластие, на реалното участие на трудовия народ в управлението на държавата, контрол върху изпълнителната власт, разширяване на гласността, повишаване на общата култура на целия народ. Не народът трябва да зависи от апарата, а обратното, апаратът от народа. Ленин пише с горчивина: „Закони има написани, колкото щете! Защо обаче няма успех тази борба? Защото тя не бива да се води единствено с пропаганда, а може да завърши само ако народните маси помагат.“^[7] Всичко това е вярно, но трябва да признаем, че днес и това не е достатъчно.

Условно може да приемем, че през втората половина на 20-те години възникват и съществуват две алтернативни концепции. Едната — олицетворява я Бухарин — се основава върху сравнително умерени темпове на развитие (както на индустриализацията, така и на кооперирането), а другата — върху безпрецедентен скок в промишлеността и в селското стопанство. Сталин е най-цялостният изразител на втората концепция. Такъв скок едва ли би могъл да се осъществи само с икономически методи. Необходими са административно-силови начини, които по неизбежност започват да раждат, да насаждат, да укрепват широк бюрократичен слой. Тъй като се предвижда тези задачи да се решат главно за сметка на селячеството, насилието сякаш е било предопределено, програмирано. Може да се предполага, че прилагането на някакви административни мерки, но, разбира се, не и репресии, е било в определен етап необходимо. Сталин не може да не е знаел, че и Ленин е писал: „Грамадна грешка е да се мисли, че новата икономическа политика е

сложила край на терора. Ние пак ще се върнем към терора, и то към терор икономически.“^[8]

Подчертавам, аз разглеждам възможностите, а не изразявам съгласието си с подобен вариант.

Но Сталин, след като потъпква безмилостно съпротивата на опонентите си, избира **силовата** алтернатива. А тя вече автоматично започва бързо да създава бюрократичната система. Изборът на извъникономическа принуда създава „съсловие“, което не зависи пряко от количеството и качеството на продукцията, но зависи в огромна степен от политическите постановки. Бюрокрацията също така изтиква автоматично на преден план идеологическите и политическите лостове за въздействие върху масите и оставя на втори или на трети план икономическите. Социализмът бързо загубва дори слабите си следи от демокрация. Нужно е да се подчертае, че много от лидерите на болшевиките още от самото начало се насочват към диктатура без демокрация. През 1922 г. Троцки пише: „Ако руската революция при нестабилността на социалните отношения вътре и при острите и винаги опасни промени вън се беше обвързала с пътищата на буржоазния демократизъм, тя отдавна щеше да лежи на широкия друм с прерязано гърло.“ За социалистическа демокрация той все още не говори, като смята, че тя може да бъде осъществена само тогава, когато пожарът на революцията се прехвърли и в другите страни.

Ето защо, продължава Троцки, „когато разстрелваме враговете, ние не казваме, че се леят звуци от еоловата арфа на демокрацията. Честната революционна политика изключва преди всичко хвърлянето на прах в очите на масите“^[9]. Болшевиките, „побъркани“ от идеята за диктатура на пролетариата (очевидно тогава не е било възможно да се дойде на власт иначе), се придържат към популярната постановка за силово разрешаване на извънредно сложните проблеми. Радикализмът е визитната картичка на революционността. Най-голямото нещастие за руската революция е, че историята въпреки волята на Ленин и интересите на бъдещето е спряла избора си върху Сталин — една идеална кандидатура за „певец“ и „творец“ на бюрокрацията и терора.

Ограничеността и слабостта на борбата с бюрократизма през 20-те години, когато е още живо Лениновото обкръжение, се обяснява не само с тесните ѝ рамки, но и с повърхностното разбиране на същността на бюрокрацията. Впрочем, повечето от нас и до ден-

днешен разбират под бюрокрация само разтакаването, параграфщината, формализма, безкрайните преписки, канцеларщината. А тогава дори много от вождовете на революцията са разбирали бюрократизма именно така. На 28 май 1926 г. пред III общосъюзно съвещание на работническите и селските кореспонденти Троцки отначало казва една на пръв поглед вярна мисъл: „Бюрократизъм у нас има, и то жесток. Дължи се на некултурност, дължи се на неумение, на много исторически и политически причини.“^[10] После свежда бюрокрацията до сравнително доста стеснения феномен на угодничеството, нагаждането, консерватизма на традициите и т.н. Всичко това е вярно, обаче не разкрива дълбоката същност на бюрократизма — подмяната на народовластието с всесиλιето на апарата, който се е изплъзнал от контрола на масите.

Главната особеност на бюрократизма от сталински тип е, че той се превръща в тотален. По неговите неписани закони започват да действат всички държавни, партийни и съдебни органи, всички обществени организации. Бюрокрацията сякаш ги синтезира в нещо общо, лепкаво, проникващо навсякъде, жилаво, неуязвимо. Всеки орган, всеки елемент на системата, отделният човек може да върши само онова, което му е предписано, разрешено, указано. В тази система царува властта на „указанията“, „директивите“, „постановленията“; тя заплашва с наказание, съд, остракизъм; насърчава ревностните изпълнители и бдителните чиновници; в края на краищата всичко това придобива вид на колективна бюрокрация. Тоталната бюрокрация е независима от икономическата целесъобразност. Нейният култ е всесиλιето на апарата. Та нали до неотдавна у нас ставаше така: снабдяването със зеленчуци не върви, създава се министерство на зеленчукопроизводството. Появяват се в печата няколко критични бележки за лошата опаковка на продуктите и на промишлените стоки — създава се научноизследователски институт по амбалажа. Влошава се качеството на промишлената продукция създава се, въпреки че има заводски ОТК (отдели за технически контрол), цяла система за държавно приемане. Колкото повече постановления се издават за съкращаване на управленския апарат, толкова по-бързо той нараства. Борбата с административни средства против такава административна система е безполезна. Без прилагането на икономически, социални и политически методи не можем се излекува от бюрокрацията. Още

повече че тя е изключително многолика — от безбройните звания, степени, чинове и рангове до загадъчната йерархия на висшите ешелони, където често пъти зад необхватната колегиалност и безбройните йерархични стъпала е невъзможно да се открие конкретният „отговорник“. Сталин и обкръжението му отглеждат тази система дълго, грижливо, упорито и безмилостно.

Нужно е да се подчертае, че формирайки се постепенно, бюрократичната система е „възпитавала“ в съответния дух цялото общество. Хората стават част от нея. Нещо повече, свикват с нея и в нейното „съвършенство“ мнозина и до днес виждат „предимствата“ на социализма. Въпросът никак не е прост. Погрешно ще е да отричаме постигнатото в социалния и културния живот на страната, което не е малко. Работа за всички, гарантирано социално осигуряване, макар и на твърде ниско равнище, всеобщо задължително образование, макар и от доста ниско качество, приобщаване на широките маси към началните ценности на духовната култура, безплатното, но и незадоволително медицинско обслужване, ниските цени на предметите от първа необходимост, изключително ниският наем на макар и не твърде удобните за живеене държавни жилища, безплатното всъщност (срещу символична такса) настаняване на децата в пионерските лагери, детските градини и яслите, както и редица други съществени социални придобивки на съветския народ. С твърде голяма популярност сред народа се ползваха акциите на правителството по намаляването на цените на продоволствените и промишлените стоки. Макар че всичко това беше на равнище, малко по-високо от представата ни за всеобща бедност, самата тенденция за постепенно, но неотклонно придвижване напред вдъхновяваше хората.

Нямам намерение да обяснявам това с „успехите“ на Сталиновото ръководство. Но всеотдайният тежък труд на съветските хора не можеше да не даде известни плодове. В обществото нямаше оная широка и проникваща навсякъде корупция, онова морално разлагане на значителни групи от ръководителите, избуяло неудържимо две-три десетилетия след смъртта на Сталин. Общата атмосфера беше такава, че създаваше впечатление за нравствено здраве и социално благополучие на обществото. Тоталният бюрократичен „ред“ сякаш задоволяваше интересите и на широките маси на населението. По няколко причини. В Сталиново време бяха

израснали вече няколко поколения. Те не познаваха „друг“ социализъм, не познаваха поради пълната идеологична завеса и реалната картина на живота в „другия“ свят. Всички почти искрено вярвахме в безрадостния живот на работниците от капиталистическия свят, в непрекъснатото им „относително“ и „абсолютно“ обедняване до просешка тояга, наслушали се бяхме на приказките за свирепите „тъмничарски“ нрави в държавите от Запада, за пълното превъзходство на Съветския съюз над „свободния свят“ почти по всички параметри. Тази представа беше трайна, тя се поддържаше с всички възможни средства и от мощния пропаганден апарат.

Не бива да се премълчава, че за хората, възпитавани в духа на отнета свобода, на лъжа и секретност, тоталният бюрократизъм беше някак си удобен. Да, точно така — удобен: в живота им всичко е предварително уредено, определено, установено. От работата им, от твърдото заплащане до това, по какъв повод да изразяват възторга и възхищението си, кога и какво да сеят, какъв рапорт да готвят за по-нагоре и т.н. Системата се е погрижила за всичко: дава окончателна оценка на едно или друго произведение, на фактите от историята и съвременността, определя недвусмислено кое е добро и кое е лошо, от самото начало знае, че едно или друго решение, едно или друго наказание на „вожда“ ще остане в историята. Пак тя осигурява до значителна степен еднаквото, поставящо всички на равна нога разпределение на богатата. Тоталният бюрократизъм е удобен както за изпълнителите, за „винчетата“, така и за ръководствата на всички равнища. Системата спомагаше и за формирането на уеднаквен светоглед. Разширяващата се роля на обществените фондове наред с многото си положителни страни често пъти изравняваше хората независимо от приноса им в общата работа. На преден план все повече се изтъкваше не крайният резултат от труда, а длъжността, положението, размерът на заплатата, мястото в номенклатурата. Професорът от Оксфордския университет Алекс дьо Жонж в книгата си „Сталин и създаването на Съветския съюз“ споделя с читателите вярното си наблюдение, че диктаторът е създал безупречна тотална пирамида на управлението като цяло: „Никой нямаше възможност да поправи началника си. Всеки началник ставаше един малък Сталин по отношение на подчинените си. Всеки се държеше зле с ония, които са

под него, гледаше изпод вежди равните на него и ласкаеше всички, които са над него.“^[11]

Утвърждаването на Сталиновия цезаризъм спомагаше не само да се засилват тоталитарните тенденции и свързаните с царизма традиции, но и обществото да изпадне в състояние на всеобщо заслепление, да се вкорени вярата, че социализмът трябва да бъде именно такъв, че истинското предстоящо процъфтяване е възможно само ако се върви по този път. Постепенно името на Сталин става почти мистично: то внушава едновременно ужас и любов, страх и преданост, покорност и обожаване. Бюрократичната машина, функционираща в такава атмосфера, още повече превръща човека в незабележимо „винтче“.

На баналните възражения „ами то при Сталин «имаше оправия», «вяра в утрешния ден», «безпрекословно изпълнение на плановете», «бавно, но видимо подобряване на жизненото равнище»“ може да се отговори по следния начин: бюрократично-казармената насока на живота, свързана с постоянната заплаха от наказание и репресии, е достатъчно внушителна, за да поддържа икономическите структури, производството, функционирането на всички държавни институции в рамките на утвърдените, „спуснатите“ плановете. Мисля, че и днес (това е само едно абстрактно разсъждение), дигнете ли заплашително над отделния човек, над ръководителя, над предприятието дамоклевия меч на сталинската разплата — планът ще бъде изпълнен без никакви възражения. На всяка цена. По-точно — със страшната цена на загубеното човешко достойнство, на живот в атмосфера на страх, на мълчание и сляпо подчинение. Но кой би се съгласил днес на това?

Най-чудовищното изчадие на Сталиновия бюрократизъм става всесилният апарат на наказателните органи, който и до XX конгрес на партията се отчита само пред един човек. Нещата не опират дори само до насилието, олицетворявано от тези органи, а до проникването им във всички пори, клетки на държавата — политически, икономически, културни, идеологически. Сталин слага кръст на почти всички най-добри традиции, създадени от Дзержински, макар че и тогава законността често е била подменяна с „революционна целесъобразност“.

Твърде печално обстоятелство в нашата история е фактът, че революционният радикализъм на болшевиките, възприет до голяма

степен по принуда, често залага само на насилието. Вярно е, че много пъти това е било необходимо. И все пак прибягването до насилие се превръща неусетно в норма, в обикновено явление, в законен акт. Дори Ленин не се е въздържал (в редица случаи) от призови към терор. На 20 юни 1918 г. е убит от есер членът на Петроградския комитет на РКП(б) и комисар по печата, пропагандата и агитацията В. Володарски (М. М. Голдщайн). След една седмица Ленин изпраща в Петроград писмо до Зиновиев, Лашевич и други членове на ЦК на Руската комунистическа партия (болшевики), в което пише:

„Др. Зиновиев! Едва днес чухме в ЦК, че в Питер **РАБОТНИЦИТЕ** искали да отговорят на убийството на Володарски с масов терор и че вие (не Вие лично, а питерските цекисти или пекисти^[12]) сте ги задържали.

Протестирам решително!

Ние се компрометираме: заплашваме с терор дори в резолюциите на Совдепа (Съвет на работническите, селските и червеноармейските депутати — *б.пр.*), а на дело **СПИРАМЕ** революционната инициатива на масите, която е **НАПЪЛНО** правилна.

Това не е въз-мож-но!

Терористите ще ни смятат за мухльовци. Времето е архивоенно. Трябва да се насърчават енергията и масовостта на терора против контрареволуционерите и особено в Питер, чийто пример е **РЕШАВАЩ**.

Привет!

Ленин“^[13]

Този случай не е епизодичен. В революцията и годините на гражданската война са пролетели реки от кръв. Съотечественици, руси, обитатели на една и съща земя се унищожават един друг с ожесточение. Тогава тези неща за всички са били напълно естествени. Дори за Ленин:

„Свияжск, за Троцки (дата не е поставена).

Благодаря, оздравяването ми върви превъзходно. Уверен съм, че смазването на казанските чехи и белогвардейци, както и поддържащите ги кулаци кръвопийци, ще бъде образцово безпощадно.

Горещ привет. Ленин“^[14]

„Образцово безпощадното“ сподавяне на всяка съпротива ще стане едва ли не най-важната проява на революционност, на обичайна социална практика.

Онова, което Ленин допуска само в „архивово време“, когато всичко виси на косъм, по-късно се разглежда като „революционна норма“. Дори тогава, когато защитата и укрепването на революционните завоевания завършват с успех, терорът не е изпратен в архива на историята. С усърдието на Сталин и обкръжението му репресиите против собствения им народ стават **обичайна** практика.

Демократичните традиции в Русия не са били кой знае колко развити, но по отношение на традициите в полицейската практика нещата са стояли по-добре. Макар че това, което създаде Сталин, разбира се, не може и да се сравнява с „дилетантството“ на самодържавието. Но все пак... Обикновено се казва: съдилищата и законите са нужни, за да се укрепи господството на управляващата класа. Но мисля, че във всички времена управляващите класи по-малко са се нуждаели от закони, отколкото онеправданите и безправни класи. По всяка вероятност традициите на тайната полиция в Русия се зараждат през 1826 г., когато Николай I създава Трето отделение към собствената на Негово Императорско Величество канцелария. Изпълнителен орган става Отделният жандармерийски корпус, чийто шеф е и началник на Трето отделение. Оттогава заработва с пълна сила и политическата цензура. Но въпреки това почти всички издавани в чужбина книги стигат без никакви спънки до читателите си. Правната основа за преследване на другомислещите е създадена през 1845 г. с „Уложение“ (кодекс) за държавните престъпления и престъпленията против установения ред. В членове 267 и 274 се казва:

„За съставяне и разпространяване на писмени или печатни съчинения и за публично произнасяне на речи, в

които, макар и без пряка и явна подбуда към въстание против върховната власт, се правят опити да се оспорва или подхвърля на съмнение неприкосновеността на правата ѝ или пък дръзко се упреква установеният от законите начин на управление или редът за наследяване на Престола, виновните за това се подлагат на: лишаване от всички права, свързани с общественото им положение, и изпращане на каторжна работа в заводите за време от четири до шест години...“^[15]

Интересно е да се направи следното сравнение: осемдесет и една година по-късно, вече след смъртта на Ленин, в „Углавния“ (Наказателния) кодекс на РСФСР от 1926 г. е записано:

„Пропагандата и агитацията, съдържащи призови за сваляне, подкопаване или отслабване на съветската власт... а също така разпространяването, или изготвянето, или прикриването на литература с такова съдържание влекат след себе си лишаване от свобода със строга изолация за срок не по-малко от шест месеца.“^[16] Почти същите идеи с изключение на неизвестните по времето на Николай I думи „пропаганда“, „агитация“ и твърде разтегливите „не по-малко от шест месеца“.

Самодържавната власт насочва главното си внимание към армията и полицията, макар че според сегашните критерии числеността на наказателния апарат е била малка. През 1895 г. например в Департамента на полицията са служили 161 души, а в жандармерийския корпус — около 10 хиляди души и няколко десетки хиляди полицаи. Но властите са давали на полицията, особено на политическата, твърде големи права. Както пише началникът на Департамента на полицията (от 1902 до 1905 г.) Лопухин: „Населението на Русия се поставяше в зависимост от личната преценка на чиновете от политическата полиция. Виновността се установяваше често въз основа на субективните мнения на полицейските чиновници.“^[17] Самодържавието е практикувало интернирането на неугодните или изпращането им на каторжна работа. Пред прага на XX век в Сибир е имало около 300 хиляди интернирани от различни категории и около 11 хиляди затворници, осъдени на

каторжна работа.^[18] Все пак само 5-10% от заточените и каторжниците са били „политически“. Значителна част от интернираните — по някой път половината от тях — не е била „налице“, иначе казано, намирала се е в „бягство“ поради мекушавия режим.

Полицейският режим не е бил чак толкова строг. Заминаването за чужбина не е било никак трудно. Нужно било само да се напише молба до губернатора и да се заплати малка митническа такса. През 1900 г. например около 200 хиляди руски граждани са прекарвали по няколко месеца в чужбина. Ето защо не е чудно, че главните гробокопачи на царизма са се подвизавали в чужбина. Мнозина от тях са познавали добре слабостите на Департамента на полицията и при изграждането (след революцията) на новата система за сигурност отиват значително по-далече в строгостта на реда и правилата, определящи лоялността на конкретния гражданин към съветската държава.

И като последица дошлата на власт революционна партия, от една страна, няма почти никакви демократични традиции, за да попречи на бързото разрастване на бюрокрацията, а от друга — притежава „придобития по наследство“ полицейски опит на премахнатото от нея царско самодържавие. Така че не е за чудене защо много скоро след Октомври започват широко да се прилагат репресивни мерки спрямо противниците на новия строй — мерки, които излизат извън рамките на революционната законност. Страшна опасност надвисва над свободата, за която тъй ожесточено са се борили болшевиките. Неусетно, полека-лека се разчиства пътека за бъдещия цезар.

В кореспонденцията на Калинин е запазена извадка от протокол №110 от 9 март 1922 г. на Политбюро. Уншлихт докладва по въпроса за борбата срещу бандитизма. След като го изслушва, Политбюро постановява:

„Приема се следното предложение на Уншлихт: да се предостави на ГПУ правото за непосредствена *разправа* (курс.авт.) а) с лицата, заподозрени във въоръжени грабежи, с криминалните престъпници, с рецидивистите, заловени с оръжие; б) интерниране в Архангелск и

затваряне в Архангелск на преминали в нелегалност
анархисти и леви есери...

Секретар на ЦК Молотов“^[19]

Разправа без съд... От ден на ден — все по-често. Ето още един
такъв документ:

„Москва, Б. Лубянка, 2

№ 243 511

До секретаря на ЦИК на СССР др. Енукидзе

ОГПУ моли разрешение за *извънсъдебна* присъда
(курс.авт.):

1. По делото на Бабин М. И., наричан още Рубин —
меншевик от дясната групировка «Зарист», обвиняем по
чл. 62 на Наказателния кодекс.

2. По делото на Абрикосова и други, на брой 56
души, обвиняеми по чл. 61, 66 и 68 на Нак. кодекс —
голяма шпионско-фашистка организация.

Личен доклад по двете дела ще направи зам.-нач. на
СООГПУ (Сибирското отделение на Обединеното
държавно политическо управление) др. Андреева.

5.IV.1924 г.

Ягода
Дерибас“

Следва допълнение: „Прокурорът Каранян възразява по, второто
дело. **Ягода**“^[20] Тогава все още е можело да се възразява...

Извънредните мерки, извънсъдебните репресии, които все още
може някак да бъдат обяснени в контекста на революцията и
гражданската война, не са изкоренени в обстановката на мир въпреки
всички усилия на Ленин, а след смъртта му стават едва ли не
всекидневен атрибут при новия начин на живот. Достатъчно е да
бъдеш обвинен във „враждебни действия“ спрямо новия строй.
Бюрокрацията усвоява това правило на жестоката игра преди всички
други правила. Постепенно новите поколения служители в органите на

сигурността започват да смятат всеки съветски гражданин за потенциален противник на строя. Това тяхно виждане дава постоянни плодове. За тях рядко се пише в печата, но във всяко селище, завод, институт, народен комисариат, научавайки, че е разкрито ново „гнездо на антисъветчици“, хората някак си се свиват, затварят се в себе си, почват да гледат с подозрение околните, готови са да поддържат всяка нова „постановка“, „линия“ на ръководството. Потенциалната (а често и реалната) заплаха от арест и репресии осакатява духовно съветските граждани.

Сталин получава многобройни доклади за политическите настроения, за наблюдаваните подозрителни елементи, за появата на нови антисъветски групи. Ето извадка от едно такова донесение, стигнало до бюрото на Сталин наскоро след войната — „Антисъветски групи сред интелигенцията и младежта“:

„1) По делото на антисъветската група от инженерно-технически служители към НКПС (Министерство на транспорта — б.р.): Д. Д. Терембецки, В. Д. Бирюков, С. А. Бабенков (следва цяла редица имена — б.а.). Правели са антисъветски изказвания. Групата си е поставила за задача в момента на приближаването на Хитлеровите войски да вдигне въстание. Делото се намира в «Особеното съвещание».

2) Антисъветската група от студенти в московските висши учебни заведения (5 души), вкл. Л. А. Медведски — студент в химикотехнологическия институт; Н. И. Вилиамс — син на академик Вилиамс, Московски държавен университет; студентът Ю. А. Гастев — син на народен враг, троцкиста А. К. Гастев; майка му и брат му — студент в същия университет, са репресирани, и др. Водят антисъветски разговори. От членовете на групата са иззети стихове с антисъветско съдържание...

3) Антисъветска група от средното училище в селището Старо-Михайловская, Краснодарски край, в състав: Б. А. Ковда, бивш ученик, намирал се на окупирана територия; Р. Н. Духно, ученик в 9 клас; Н. Г. Богва —

ученик в 9 клас. Създали са нещо като кръжок за «борба за справедливост». Антисъветските им настроения са поддържани от учителите С. М. Якович и Д. К. Яров. Следствието продължава...“^[21]

По-нататък се изброяват още няколко десетки такива „антисъветски групи“. Щом в 15-16-годишни ученици, чийто романтичен и патриотичен копнеж за свобода на духа още не е угасен, властта вижда заплаха за строя, какво да кажем за другите групи... Сталиновият бюрократизъм не може без жертви.

Много въпроси, които наглед са от политическата и от идеологическата сфера, са предоставени за решаване на ведомствата, станали сега за Сталин, пак ще повтора, по-важни от партията.

„До другаря Сталин Й. В.
8 септември 1945 г.

Мавзолеят на В. И. Ленин е напълно готов за допускане на посетители... Приложен Ви представяме за утвърждаване проект за разпореждане на Съвета на народните комисари на СССР за откриването на Мавзолея на В. И. Ленин от неделя, 16 септември 1945 г.

Л. Берия
В. Меркулов“^[22]

Именно „органите“ подготвят трупа на Ленин, докаран от Тюмен, където е бил по време на войната, за връщането му в мавзолея. Бюрокрацията се е разпоредила за паметта на Ленин „да се погрижи“ ведомството на Берия. Заедно с това то продължава да се занимава с преките си задължения, които постоянно се „преизпълняват“. Например:

„До другаря Сталин Й. В.
другаря Молотов В. М.

другаря Берия Л. П. Министерството на вътрешните работи докладва за хода изпълнението на постановление на ЦК на ВКП(б) и Министерския съвет № 1630 от 27 юли 1946 г. относно мерките по осигуряване опазването на държавното зърно. Резултати има: през декември 1946 г. са привлечени към наказателна отговорност 13 559 души (за един месец! — б.а.), през януари 1947 г. — 9928 души...

С. Круглов^[23]

Когато Сталин не е придавал голямо значение на информацията, в горния ъгъл на документа просто драсвал нещо като човчица или латинско „V“. Но тъй като „любимият вожд“ иска да знае буквално всичко за своя народ, Круглов, достойният ученик на Берия, засипва Сталин с всевъзможни съобщения — от действията на „антисъветските групи“ до божии, „поличби“:

„По съобщение на М-вото на вътрешните работи на Украинската ССР в началото на август т.г. сред населението на Рава-Руския, район в Лвовска област, се разпространили слухове, че на някаква скитаща монахиня се била явила «божията майка». Спуснала се като облак и изчезнала, а на земята останали следи от кръв...“^[24] На „вожда“ атеист, възпитаник на духовна семинария, това съобщение, разбира се, не е направило никакво впечатление и той драснал отгоре „човчица“. Дреболия...

Държавната бюрокрация държи постоянно зад бодливата тел няколко милиона души, превръщайки ги в „съзидателна“ сила на новото общество. Сталин, както вече споменах, е инициатор и твърд привърженик на максимално широкото използване на затворническия труд в социалистическото строителство. Това за него е принципен въпрос. „Вождът“ възлага строежа на едни от най-големите промишлени обекти и на пътищата на НКВД, после на Министерството на вътрешните работи. Дори в създаването на атомното оръжие главно участие взема това ведомство. Често пъти се поставят такива срокове за изпълнение на задачите, че днес ни се струват направо фантастични. И в повечето случаи сроковете се спазват. Защото на изпълнителите им е ясно, че отговарят с живота си. Ще дам един пример.

След разпореждането на Сталин през юли 1945 г. да се ускори създаването на атомна бомба са взети извънредни мерки.

„Магадан. До началника на «Далстрой» др. Никишов
С постановление на Съвета на народните комисари
на СССР от 13 октомври 1945 г. Ви беше възложено да
организирате дейностите по издирване на уранови руди.
Тази работа е изключително важна.

Нужно е да вземете всички мерки за енергичното
разгръщане на проучванията за уранова суровина и още
през *тази година* (курс.авт.) да се организира добивът на
руда и производството на уранови концентрати... Моля
през всеки две седмици да съобщавате за взиманите мерки
във връзка с изпълнението на задачата...

Л. Берия“^[25]

Вече споменах, че на практика всички министерства затрупват Министерството на вътрешните работи с искания за хиляди и десетки хиляди работници. Затворниците дават своя принос не само в строежа на пътища и мостове, във въгледобива и дърводобива, но и в добива на уран, в строителството на ядрени реактори, на високи сгради и величествени водноелектрически централи. Никога няма да забравя какво впечатление ми направи строителството на Куйбишевската ВЕЦ, когато през 1952 г. ми се удаде случай да бъда там заедно с група комсомолски дейци. Мащабите на строежа ме поразиха. От горната площадка на язовирната стена се виждаше как навсякъде пъплят, сноват, шарят стотици хора със сиво работно облекло и високи до над коленете ботуши. Когато минавахме покрай една от тези групи, един сухояв и висок младеж се изправи, обърна се към нас, погледна ни и тихичко, но ясно изрече:

„Разкажете навън как се трудим на великите строежи на сталинската епоха.“

Спогледахме се, но като видяхме няколкото часови наоколо, всичко разбрахме. Наистина, учудиха ме престорено надутите думи на затворника, но скоро разбрах защо се беше изразил така. В ръцете ми

попадна брошурата „Великите строежи на сталинската епоха“^[26], написана от академиците Топчиев, Крижижановски, Винтер, Обручев, Немчинов, Шаров и други учени (сигурно е била изпратена и в лагерната библиотека). Но вярно е, че твърде много, ако не и повечето от „великите сталински строежи“ са правени от затворници. По мое мнение тази страна на тоталитарното общество е особено цинична.

Ето още един документ:

„До другаря Сталин Й. В.
другаря Молотов В. М.
другаря Маленков Г. М.
другаря Берия Л. П.
другаря Хрушчов Н. С.
2 февруари 1951 г.

С постановление на Министерския съвет от 30 юли 1949 г. е възложено на Министерството на вътрешните работи на СССР проектирането и строителството на Куйбишевската водноелектрическа централа и магистралния канал за водоснабдяването на северната част на Прикаспийската низина. Извършват се големи подготвителни работи...

С. Круглов^[27]

Сталин обича такъв вид донесения. Отговорът е лаконичен: „Докладвайте редовно за хода на работите.“

Пронизалата всички пори на обществото бюрокрация прониква и в сферата на творчеството. Ведомството на Берия-Круглов обявява дори творчески конкурси. Но тук всичко е по-друго. Бюрократичните предписания определят крайните резултати. Все пак обаче нужно е по-напред да се докладва на „вожда“:

„До другаря Сталин.
20 март 1951 г.

Министерският съвет задължи Министерството на вътрешните работи да проведе таен конкурс за

архитектурно решение (оформяне) на Волго-Донския воден път. Привлечени бяха архитектурните ателиета на: Л. М. Поляков, А. Н. Душкин, И. И. Фомин, И. И. Приймак («Хидропроект при МВР»).

Най-сполучлив се оказва проектът на др. Л. М. Поляков (архитектурно ателие № 6), който е приет за основа. «Хидропроект» при МВР е разработил нов проект, като е взел предвид забележките на журито. Несравнимо огромната роля на другаря Сталин ще бъде отразена с поставянето на монументална скулптура на високия бряг на Волга при входа във Волго-Донския канал. Имаме намерение да проведем още един таен конкурс за монумента.

Моля за съгласието Ви.

Министър на вътрешните работи на СССР
С. Круглов
Главен архитект на «Хидропроект» при МВР
Л. Поляков“^[28]

Сталин скромничко се съгласява с поредното монументално увековечаване на собствената си персона, за което ще заповяда да бъдат дадени няколко десетки тона цветни метали.

... Израснах в южните земи на Красноярския край, в Ирбейски район, в село Агул. В далечината се очертаваха величествените снегове на Саяните, разклоненията на гребените им, проточили се към Енисей, Кан и Агул. Навсякъде непроходима тайга. Такава беше земята на кержаките, кореняците сибирци, дошли от западните руски губернии преди век и половина-два. През 1937 или 1938 г. надойдоха в нашия затънтен Агул военни. Заточиха се после колони от затворници. Застена тайгата. Почнаха да изграждат „зони“. За половин година направиха лагери не само в Агул, но и в други селища сред тайгата — Кеса, Пунчета, Нижни-Сахарни, Верхне-Сахарни, Соломатка... Бодлива тел, високи огради, зад които едва се виждат бараки, наблюдателни кули за въоръжената охрана, служебни кучета. На жителите скоро почна да им прави впечатление: колони от изнемощели хора идват ли, идват (до най-близката жп гара са повече от 100

километра), сякаш лагерите са от ластик... По-късно разбраха каква е работата. Извън селата навсякъде изникнаха дълги-предълги ровове, където нощем караха с каруци без ритли или с шейни, покрити с брезент, трупове. Мнозина умираха от тежките лагерни условия. Други застрелваха в тайгата. Борис Францевич Крешчук, който живееше тогава в Агул и на когото бяха разстреляли баща му, прост ковач, и по-големия му брат, ми разказваше: отишъл със съседските хлапета да събира кедрови шишарки и отведнъж чуват наблизко пукотевица, „сякаш платно дерат...“. „Тичаме нататък. Гледаме от храстите как неколцина от въоръжените пазачи хвърлят в една яма убитите затворници, към двайсетина човека... Тичаме назад... И досега помня как един впиваше пръсти в изсъхналата трева, жив беше още...“

Майка ми беше директор на прогимназията. Както вече имах случай да разкажа, при нея идвах с разрешение на началството двама затворници, подреждаха библиотеката: подлепяха корици, подвързваха едно-друго. Поминувахме много зле, особено след като откараха и разстреляха баща ми, а нас ни пратиха там. Тъй като живеехме в Приморския край, нямаше накъде повече да ни изселят на изток (освен в Япония), и затова ни откараха на запад, в Агул. Учители нямаше и на майка ми, която беше завършила университет след революцията, разрешиха да учителства. И така, с единия от затворниците (името му не помня, бях на десет години) тя разговаряше надълго, стига наблизко да нямаше някой. Едва много по-късно осъзнах значението на видяното. Този „зек“ (затворник — *б.ред*) извади от пазвата си някакъв одрипавял пакет, развърза го бързо и го показа на майка ми. Аз бях наблизко, в ниската продълговата стаичка, където се помещаваше библиотеката, изправих се от любопитство на пръсти и погледнах иззад гърба на майка ми в ръцете на зека. Той държеше малка снимка на дебел картон, каквито едно време са правели, с вензел и думи на чужд език отдолу. Нещастникът говореше тихичко:

„Тогава бяхме в емиграция. В Швейцария. Ето тук е седнал Ленин, до него съм аз с жена си, а това са двама германски комунисти.“

Погледнах неволно и с недоверие мърлявия измършавял мъж с големи, изпълнени с тъга очи: та този човек лично да е познавал Ленин?! Той обясняваше още нещо на майка ми, завързвайки внимателно снимката в одрипавялото парче плат. Пуснаха го още един-

два пъти без конвой в училището. После изчезна. Или е умрял (беше много слаб), или — като ония, в гората...

Детските ми впечатления останаха завинаги. Когато чета „Сонетите“ на Шекспир, добивам впечатление, че са писани за съдбата на моето семейство. Не, не само за нея. Писани са и за съдбата на милионите, изпитали престъпното беззаконие на Сталин:

*Повикам ли безмълвните ми тайни мисли
да съдят на отминалото гласовете,
все ужаси пред мен надвисват
и стара мъка мъчи ми сърцето.*

*Пресмятам тъжно загубите си жестоки,
от всяка загуба оставам ужасен,
и плащам пак цени високи
за изплатените веднъж от мен!*

Майка ми умря наскоро след войната още твърде млада; не успя да ни разкаже много — на мен, на брат ми и сестра ми. Погребяхме я в селското гробище близо до мястото, където заравяха затворниците. Тогава вече гробовете ровове ги изравняваха със земята. Безименни, глухи места, свидетели на страшната народна трагедия. Но мълчанието на тези гробове и досега е за нас като вик... Мисля, че там, където бяха тези лагери, са оцелели малцина. В семейството ми освен баща ми не се върнаха от лагерите двамата ми чичовци, прости селяни, имали непредпазливостта да изричат понякога на глас онова, което мнозина са мислели тогава.

Много е възможно някои, след като прочетат тези редове, да се усмихнат злорадо: „обидило се е синчето“, „от репресираните е“, „отмъщава си сега“. Не, и още веднъж не. Когато Сталин умря, бях лейтенант, млад танкист. Мислех, че небето се е сгромолясало. Защото, когато откарвах близките ми, нищо не разбирах. А и по-късно не свързвах тази трагедия с неговото име. Казаха: „Баща ти е умрял.“ Майка ми скришом плачеше. Но за пръв път почувствах, че съм „белязан“, чак през юли 1952 г. След празничния обяд в столовата на училището по случай производството на випуска ние, новоизлюпените

лейтенанти, със скърцащи колани, с презрамки и златни пагони, грабнахме простичките си куфарчета от пресован картон, за да се разлетим по частите, в които бяхме назначени. Преди раздялата с приятелите при мен дойде един от моя взвод, отведе ме встрани и се изповяда:

— Закълни се, че никога на никого няма да кажеш това!

— Ами, разбира се — учудено и недоумяващо се втренчих в лицето му.

— Три години те „наглеждах“ и докладвах какво приказваш, изобщо, дето се вика, следях те... Прощавай, не можех да откажа.

— Ама ти какви ги плещиш? — не можех да дойда на себе си аз и опулих очи.

— Щом завърши училището, при това с отличие, значи нищо лошо не съм казал... Е, всичко хубаво... Не си спомняй с лошо за мен. Но да знаеш, че и за в бъдеще могат... — изглежда ме многозначително той.

Няма да кажа името му, защото сигурно и сега работи някъде, а дадох и дума...

Безсмислено е да се отмъщава на историята. Както и да ѝ се надсмиваме. Кое е станало, не може да се промени. Но трябва да се знае и да се помни. Например това, че когато баща ми е загинал, е бил само на 37 години...

Знаели ли са в Кремъл какви неща се вършат в Агул, в Соломатка, в Кеса, на хиляди други места? Знаели са. Много добре са знаели. В архивния фонд на Берия има много писма — викове от болка, викове за помощ, молби за изясняване на нещата, за намеса, за безпристрастен поглед върху „делото“ на един или друг човек. Ето едно от многото писма, адресирани до „ЦК на ВКП(б), за Сталин“. Намерил се е, изглежда, добър човек, който е изнесъл писмото от лагера и го е пуснал. „Оттам“ такива послания до „вожда“ са идвали много рядко. В писмото има такива редове:

„Става дума за лагерно отделение №14 на лагера на НКВД №283 и шахта №26. Положението на затворниците е тежко. Средновековната инквизиция би изглеждала като рай. Бившите бойци и партизани се държат заедно с

полицаите и слугите на немците. Срокът на наказанието не е известен и това не е по-леко от разстрел. Редовно ни бият. Ходим въшлясали и с някакви дрипи. Хранят ни отвратително, в храната често намираме мишки. Зелето го дробят с конска вършачка и в него попадат конски изпражнения. Пазачите от конвоите пребиват затворниците. Щатните се подбират измежду свирепи хора...

В това писмо няма и капка лъжа. Но да бъде подписано, това значи веднага каторга...“^[29]

Сталин го дава на Маленков. Маленков драсва „До др. Берия и Чернишов“. А Берия просто се разписва. Кръгът е затворен. Никой още не знае кое е по-трудно: героизмът в боя или продължителното мъченичество? Поразява и нечуваното дълго търпение на съветския народ. Може би е прав Хегел, когато твърди, че „тъжната пасивност... залепва за лишенията си и не им се противопоставя с цялата си сила“^[30]. Когато Сталин и помощниците му унищожават милиони хора, феноменът на безропотността просто разтърсва човека... Принуждават невинни да вярват, че са виновни. Или в краен случай: „Това е грешка на конкретни хора, но не и на Сталин.“

Бюрокрацията от Сталинов тип носи мантията на беззаконието. Не, закони, укази, разпореждания има много. Просто всички те са незаконни. Колкото до задълженията на простосмъртните членове на обществото (пък и не само на простосмъртните), следи се строго за изпълнението им. Но, виж, по отношение на правата... Когато изучавах документите в архивите, останах поразен от апотеоза на беззаконието в Сталиновата бюрокрация. И затова още повече се учудвах, когато срещнех понякога, макар и рядко, опити за слаб протест от страна на лица, намиращи се в горните етажи на държавната пирамида. Това е било много опасно. В личния фонд на Молотов има един любопитен документ, изпратен до Сталин и Молотов от министъра на правосъдието на СССР Ричков през май 1947 г. В него се казва:

„В съответствие с указанията на правителството на СССР и заповедта на народния комисар на правосъдието и прокурора на СССР (№058 от 20 март 1940 г.) *оправданите* лица по делата за контрареволуционни действия подлежат на незабавно освобождаване, а се *връщат обратно в местата, където са затворени* (курс.авт.) и може да бъдат освобождавани само след като се получи от Министерството на вътрешните работи съобщение, че няма пречки за това от тяхна страна. Този ред води до това, че освободените лица продължават с месеци да остават в затворите.

Така на 5 април 1946 г. военната колегия при Върховния съд на СССР след протеста на генералния прокурор на СССР е отменила присъдата на военния трибунал при стрелковата Таманска дивизия, според която гражданката Литвиненко е била обвинена в измяна към родината и осъдена на разстрел (присъдата на трибунала към Отделната Приморска армия е заменена с 10 години в лагер). Военната колегия при Върховния съд на СССР е прекратила делото поради недоказаност на престъплението. На 6 май 1946 г. определението е изпратено в СибЛАГ при МВР, където се намирала затворничката. Оттам изпращат документ за съгласуване на определението в 1-ви специален отдел на МВР; отделът от своя страна — в Таврическият военен окръг. Въпросът се проточва с месеци...

Такива факти има много. Това подкопава авторитета на съда. Моля да бъдат отменени заповедите на Народния комисариат на отбраната на СССР и прокурора на СССР №058 от 20 март 1940 г.

Министър на правосъдието на СССР
Н. Ричков“^[31]

Реакцията на Сталин е неизвестна. Върху докладната записка Молотов слага резолюция: „Да се питат др. Горшенин, Круглов, Абакумов. В. **Молотов**. 17.V.47 г.“ Ще мине твърде много време,

докато „попитаните“ се съгласят да бъдат отменени абсурдните решения. Но такива проблясъци в Сталиновата бюрократична наказателна система има твърде малко. Бюрокрацията научава постепенно хората да вярват, че всички действия на властите са разумни и верни. Истинско право, както и правно съзнание, няма. Това е едно от условията за съществуването на тотална бюрокрация. Сталин и отгледаната от него система научават хората да търпят, да мълчат, да се покоряват. Бюрокрацията не може да господства без потискане на волята. Волята на лидера е „стоманена“, волята на всички останали — огъваща се. Иначе хората през всичкото това време, особено в лагерите на ГУЛАГ, не биха издържали. Сталин е разбирал това по-добре от другите. Хегел пише. „Мъжеството стои по-горе от тъжното търпение, понеже мъжеството, дори и да се окаже победено, ще предвиди тази възможност.“^[32] Наистина, немският философ не е знаел какво е ГУЛАГ... Та и в Русия, дори и в най-кошмарния си сън никой не е можел да си представи този земен ад. Как иначе, щом за трийсет години Сталин и сталинизмът унищожиха много пъти повече хора, отколкото всички руски царе за 300-годишната история на Романовците. Ето до какво доведе Сталин увереността му в универсалното могъщество на силата. Той не е чел мъдрите думи на Пол Валери: „Силата е слаба с това, че вярва само в силата.“ Не е знаел, че невинаги мечът може да бъде по-силен от перото. В историята неведнъж се е случвало силната, вярната идея, „изтичаща“ от върха на перото, да посрами меча. Но за Сталин това е нещо, което изобщо не може да си представи.

Тогава хората не се замисляха много-много по тези въпроси. Във всеки случай мнозина не знаеха и не си представяха целия кошмар, скрит зад завесата на тоталната бюрокрация. Сигурно и Александър Фадеев нищо не е знаел, когато няколко дни след смъртта на Сталин публикува голямата си статия „Хуманизмът на Сталин“. Само робският ни страх или мракът в душите ни могат да родят думите, излезли изпод неговото перо. Но сигурно тогава в страх и тъмнина са тънели милиони. Днес обаче тези думи звучат като чудовищно кошунство. Талантливият писател, чието съзнание също е било притиснато от клещите на Сталиновия догматизъм, пише, че можем да смятаме Сталин „за най-великия от хуманистите, които е познавал някога светът“. Фадеев твърди, че „великият и скромнен човек, чиято

несломима сила на душата изразяваше самото му име, добрият учител на човечеството и баща на народите завърши земния си път, но делото му е непобедимо и безсмъртно“. Може би когато през май 1956 г. писателят се самоубива, са го мъчили съвестта, болката от прозрението и разкаянието?

В историята често има примери, когато цели народи ослепяват. В основата на кръстоносните походи, религиозните войни, националистичния унес или фанатичната вяра в цезарите има не само социалноикономически и политически причини. Има пръст и затъмнението на разума. Но то не може да бъде вечно. Когато премине, цезарите умират.

Физическата смърт изненадва Сталин, той я чакал да дойде по-късно. В това той не се отличава много от повечето хора. Но политическата му смърт идва, уви, твърде късно. Сянката на сталинизма още не се е разсеяла. А историческата му смърт сигурно няма и да настъпи. Хората никога няма да забравят всичко, което е свързано с неговото име.

[1] Бердяев, Н. Судьба России. М., 1918, с.227. ↑

[2] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.35, с.113. ↑

[3] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.50, с.238. ↑

[4] ЦГАОР, ф.58, оп.1, д.9, л. 3–4. ↑

[5] ЦГАОР, ф.567, оп.1, д.9, л. 3–4. ↑

[6] Ленин, В. И. Събр.съч. Т. 44, с.171. ↑

[7] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.44, с.171. ↑

[8] Пак там, т.35, с.428. ↑

[9] Троцкий, Л. Д. Сочинения. Т.ХII, с. 261, 267. ↑

[10] Пак там, т.ХХI, с.94. ↑

[11] De Jonge, Alex. Stalin and Shaping of the Soviet Union. London, 1986, p.305. ↑

[12] Цекист — член на Централния комитет, пекист — член на Петроградския комитет на партията. — Б.пр. ↑

[13] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.50, с.106. ↑

[14] ЦПА ИМЛ, ф.325, оп.1, д.403, л.87а. ↑

[15] Уложение о Наказаниях Уголовных и Исправительных. Спб., 1845, с. 65, 69. ↑

[16] Собрание кодексов РСФСР. Изд. 4-е. М., 1927., с. 665–668. ↑

[17] Лопухин, А. А. Настоящее и будущее русской полиции. М., 1907, с.26. ↑

[18] Пайпс, Р. Россия при старом режиме. Кембридж. Мзсачусетс, 1981, с.417. ↑

[19] ЦГАОР, ф.7523, оп.65, д.239, л.12. ↑

[20] ЦГАОР, ф.567 оп.1, д.89, л.18. ↑

[21] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.2223, л. 338–357. ↑

[22] Пак там, д.98, т.VII, л.380. ↑

[23] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.168, т.I, л. 337–353. ↑

[24] Пак там, д.170, т.III, л. 344–345. ↑

[25] ЦАМО, ф.132, оп.2642, д.40, л.3. ↑

[26] Великие стройки сталинской эпохи. М., 1951. ↑

[27] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.302, т.I, л. 21–28. ↑

[28] Пак там, л. 39–41. ↑

[29] ЦГАОР, ф.9401, оп.1, д.2180, л. 533–534. ↑

[30] Гегель. Философия религии... Т.I, с.129. ↑

[31] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.172, т.I, л. 325–326. ↑

[32] Гегель. Философия религии... Т.1, с.129. ↑

ЗЕМНИТЕ БОГОВЕ СА СМЪРТНИ

През последната година, година и половина, преди да умре, Сталин постепенно променя дневния си режим, спазван от него десетилетия наред. Старостта, изпълнените с борба години, сътресенията, свръхчовешката слава и спомените (да, и спомените!) все повече натежават върху плещите на „вожда“. Сега все по-често, ставайки както винаги в 11 часа сутринта, той не отива в Кремъл, а вика при себе си Поскръобишев, смуче студената си лула, отива до прозореца и дълго гледа зъзнещата ивица оловно небе над дантелата тъмнееща гора, голите дървета в парка, където се вие ято гарвани. И изведнъж му хрумва, че едно от любимите увлечения на Николай II е било по време на разходките си да стреля по гарвани. Спомня си, че в „Червеният архив“ са публикувани откъси от дневниците на последния руски цар, и му се прищява да ги попрегледа.

На другия ден Берия (всички държавни архиви са под разпореждането на Министерството на вътрешните работи), придружен от Поскръобишев, донася в кабинета на Сталин цял куп тетрадки с марокенова подвързия. Разменяйки на грузински няколко думи с Берия, Сталин освобождава влезлите. И започва да разлиства бавно тетрадките, а после, спирайки тук-таме погледа си, се увлича в четене. Просто е поразен: в петдесетината дебели тетрадки нищо интересно. Изглежда, самодържецът е държал повече на самата идея да бъде постоянен във вписванията (за 36 години не е пропуснал нито ден!), отколкото на съдържанието им. Времето, разговорите, бiliarдът, какво е чел, именни и рождени дни, приеми, отношенията му с Аликс, ловът... В тетрадката от 1895 г. са сумирани ловните трофеи на царя: „За цялото време съм убил 3 зубъра, 28 елена, 3 кози, 8 глигана, 3 лисици = 45.“^[1] Царят обичал да стреля: „Ходих да се разтъпча и убих гарван“ (8 ноември 1904 г.). С гарваните „тренирал окото си“, удрял точно. Сталин вече почти без интерес прелиства тетрадките — навсякъде едно и също. Не й провървяло на Русия с тия царе, не са стреляли, изглежда, където трябва.

А какво ли ще говорят за него след смъртта му? Хората обичат да разнищват угасналия вече живот, без да си дават сметка, че отминалото

време не може да бъде променено. Нима ще посмее някой да търси и у него нещо лъжливо, погрешно? Не, това е невъзможно! Няма я вече „Мъгливата Русия“ — сега е могъща държава победителка. Всичко е турено в ред. Още един-два фантастични скока, и Съветският съюз ще диктува на всички как да живеят...

Поскръобишев не веднъж и дважд заварва „стопанина“ да стои изправен неподвижно до прозореца в столовата или да седи на стола в кабинета си, извърнат към парка. За какво ли е мислел „вождът“, след като е разбрал окончателно, че при цялото си величие е смъртен като всички?

Властта му над хората е абсолютна. Струва му се понякога, че владичеството му е безгранично. Ако беше чел Достоевски, сигурно е щял да си спомни главата „Великият инквизитор“ от романа „Братя Карамазови“.

В изпълнения с изключително дълбоко съдържание монолог на Великия инквизитор гениалният руски писател изразява взаимната връзка, съотношението, диалектиката между Идеята, Свободата и Диктатора, божия наместник на земята. Разбирам, че каквито и да било буквални аналогии тук са рисковани. Но Достоевски ни внушава мисълта, че Диктаторът може да оскверни великата Идея, изкористявайки Свободата.

Благодарение на Идеята, размишлява писателят, милиони „ще ни смятат за богове, затуй че ние, застанали начело на тях, сме се съгласили да понасяме свободата и да владеем над тях — тъй ужасно ще им стане накрая да бъдат свободни!... Защото грижата на тия жалки същества не е само да намерят онова, пред което аз или други да се преклоним, но да намерят такова нещо, че всички да повярват в него и да се преклонят пред него, и то непременно **всички заедно**. Ето, тази потребност от **общност** на преклонението е най-главното мъчение за всеки човек еднолично и като цяло човечество от началото на вековете... Казвам ти, че човекът няма по-мъчителна грижа от тази, как да намери онзи, комуто да предаде час по-скоро този дар свобода, с който се ражда това нещастно същество“^[2].

Не вярвам Сталин да е чел някога тези редове. Но според мен, смятал е, че ще може да смени Бога с Идеята и всички да повярват в нея. В оня исторически устрем към блаженство, щастие и радост, обещавани от Идеята, някак бързо се оказва ненужна Свободата, за

която се е умирало на барикадите. И хората откриват в лицето на Сталин човека, на когото може да се повери „подарената им още при раждането свобода“. А той вече знае как да се разпореди с нея. Ще си позволя риска да продължа с монолога на Великия инквизитор:

„Тогава ние ще им дадем тихо, смирено щастие, щастието на слабосилните същества, каквито те са създадени... Те ще станат плахи и ще почнат да ни гледат и да се притискат към нас от страх като пиленца към квачка... Да, ще ги накараме да работят, но през свободните от труд часове ще им наредим живота като детска игра, с детски песни, с хор и с невинни танци... О, ще им разрешим и греха, те са слаби и безсилни и ще ни обичат като деца, защото ще им позволим да грешат. Ние ще им кажем, че всеки грях ще бъде изкупен, щом бъде направен с наше позволение... И няма да имат никакви тайни от нас.“^[3]

Този дълъг монолог на Великия инквизитор сигурно е съвпадал с размислите на съветския диктатор, склонен в залеза на дните си да разсъждава върху извървения път. Но едва ли е могъл да се съгласи с афоризма на Сенека: „Post mortem nihil est“ („След смъртта няма нищо“). Древният мислител твърди: „След смъртта няма нищо и самата смърт е нищо — ти питаш къде ще бъдем след смъртта? Ами там, където спят неродените.“

Как така „След смъртта няма нищо“? А безсмъртната му слава, ами делата му, ами извършеното?! Такива хора като мене, решава Сталин, спомняйки си един израз от латински „Vitali lampada tradunt“ — „предават светилника на живота“ не на отделни личности, а на времето, на епохата, на вечността...“

В минути на размисъл Сталин до края на дните си често се обръща на глас или мислено към религиозните текстове, използвайки ги като метафора, крилата фраза или библейски афоризъм. Допускам, че в залеза на собствения си живот се е връщал с мислите си към онова, което е казано в Светото писание. Трудно му е било да си спомни всичко, но може би в Еклесиаста вярно е казано: „и мене ще постигне същата съдба, както и глупавия: защо съм станал много мъдър? И казах в сърцето си, че и това е суета... мъдрият умира тъй, както и глупавият... Всичко си има време, време има за всяка работа под небето: време да се родиш и време да умреш... Всичко отива на едно място: всичко е произлязло от пръст и всичко ще се върне в

пръстта... Защото кой ще го доведе отпосле да погледа това, което ще бъде след него?“ Да, какво ще стане след него? Ще се сбият ли помежду си съратниците му или всичките ще ги схруска помагачът му с пенснето? Трябва най-сериозно да помисли за това. Но защо да бърза толкова? Какъв е този песимизъм? Нима не дойде от Кавказките планини, прочути с дълголетниците си? Всичките му съперници отдавна са изтлели, а той е на върха на властта, както по-рано... Трябва по-малко да слуша лекарите и повече да се доверява на народната медицина.

Вглеждайки се в голите върхари на зимните брези, диктаторът, ако беше чел Лев Толстой, сигурно щеше да повтори думите на великия писател и да си зададе „неразрешимия от разума въпрос“ — „какъв е смисълът на живота ми?... Отговорът трябва да бъде не само разумен, ясен, но и верен, тоест такъв, че да повярвам в него с цялата си душа, да вярвам неизбежно в него, както неизбежно вярвам в съществуването на безкрайността“. Толстой говори с укор, че има хора, които виждат смисъла на живота в личното си благо, но тогава „човек живее и постъпва само така, че благата да бъдат единствено негови, че всички хора и дори всички живи същества да живеят и постъпват само така, че единствено на него да му бъде добре...“^[4]. Сталин сигурно би се възмутил, ако някой би помислил, че тези думи се отнасят и за него: нима той е искал нещо само за себе си, нима не се знае сред народа колко скромен и непридирчив е, как безмилостно изпрати в Колима една известна певица и нейния мъж генерал, когато те решиха да се пооблажат с нещо, взето от повалената Германия? Нима народът не е убеден, че всичко, което върши, е за общото благо?

Диктаторът отдавна вече не е способен да каже дори на себе си, дори шепнешком, дори мислено, че у него е останала само една вечна, непреходна, ненаситна страст. Не, не към умрялата му жена, не към ония няколко жени, връзките си с които държи в най-строга тайна, не към марксистките идеи, така дълго изсушавани и грижливо препарирани от него, не към народа, обезкървен така жестоко от него. През всичките тези тридесет години той обичаше *само властта*. Е, но нима тази фантастична власт, която може да манифестира само с едно драсване на перото или с леко повдигане на изсъхналата си ръка, нима тя не беше използвана за народа? Гръмогласното и позорно славословие отдавна го е убедило, че ощастливява хората с ума и с

твърдата си ръка. Нима не прокарва все нови и нови идеи за подобряване „материалното благосъстояние“ на народа, за укрепване на могъществото на държавата? Ето, вчера например му докладваха, че се осъществява още една негова идея:

„До другаря Сталин. Й. В.

Във връзка с това, че Вие, другарю Сталин, сте се интересували от състоянието на работите по проектирането на водноелектрическата централа, Министерството на вътрешните работи на СССР докладва за извършеното. В изпълнение на разпореждането Ви се водят широки хидрологични, топографски и геологични проучвания в участъка на река Урал от гр. Уралск до Чкалов (с дължина 500 километра). Разглеждат се два варианта за разполагане на водноелектрическата станция и язовирните стени в района на селищата Голицин и Красний Яр. Предполагаемата годишна продукция ще възлезе на 390 мил. киловатчаса. Водоемът ще побира от 7,7 до 11 милиарда кубически метра. Окончателният проект на обекта ще бъде готов до 1 април 1953 г.

11 декември 1952 г.

Министър на вътр. работи на СССР С. Круглов“^[5]

Той, разбира се, не знае, че през април 1953 г. вече няма да го има и че още един „исторически“ Сталинов проект няма да бъде осъществен. Но нима е лоша идеята бреговете на многото изкуствени морета, създадени по волята му, да бъдат залети от електрическо пълноводие? Наистина, минава му веднъж през ума, че с тези безбройни, сътворени от човешката ръка морета може да наводни цялата равнинна част на страната, най-добрата ѝ земя, да потопи хилядолетната култура на народите във водните талази... Отхвърли неканената мисъл.

Утринните часове често отнасят Сталин нейде в мъглата на отдавна отминалото време, чак до началото на века. Минути на пиршество за паметта му. Размитите безмълвни черно-бели сенки в спомените му изваждат от пропастта на безвъзвратното отделни

образи: на плахата Като, на суровата му работна майка, на Шаумян, на Каменев, дал му топлите си вълнени чорапи, когато се клатушкаха през 17-а година в студения вагон на път от Ачинск до Петроград... Какво общо имат тук чорапите? И си спомни неочаквано, че Ленин беше първият, който го подкрепи, и как това му помогна да повярва в себе си. Но защо историците не са писали нищо? Ах, каква престъпна немара! Кой, по дяволите, е посмял да скрие този изключителен факт? Ами че и самият той дори пропусна да го използва в записите на борбата през 20-те години, когато въртеше шпагата си в двубоите с Троцки, Зиновиев, Каменев и Бухарин. Още утре ще поръча на Берия да потърси документите... Нужно е в някой следващ том от съчиненията му да напомни още веднъж, че Ленин го е избрал **сам**. Не съдбата, не случаят, а вождът на революцията...

Действително един забележителен епизод е останал незабелязан от историята: 23 декември 1917 г. Под тежестта на страшните проблеми еуфорията от революционната победа постепенно е изчезнала. Заседава Съветът на народните комисари. Председателства Ленин. Присъстват Шляпников, Урицки, Виноградов, Прошян, Шлихтер, Менжински, Акселрод, Сталин, Петровски, Трутовски, Алгасов, Дибенко, Бонч-Бруевич, Карелин, Луначарски, Колонтай, Козмин. Разглеждат се както винаги много въпроси: проект на декрет за Турска Армения, конфликтът между Народния комисариат на вътрешните работи и Висшия съвет за народно стопанство, прекратяване на заплащането на купоните от акции и облигации, „комисията по джунджуриите“, закриване на Общодържавния комитет за инвалидите и предаването на работата му в ръцете на Общоруския съюз на инвалидите от войните и много други. Има и такъв въпрос: „За разрешаване отпусък на др. Ленин за 3–5 дни, на др. Дибенко за 2 дни, на Прошян за 1 ден и за заместване на председателя на Съвета по време на отсъствието на др. Ленин.“

Следва постановление:

„Отпусъкът да се разреши. За председател на Съвета на народните комисари се назначава др. Сталин, а за негов заместник др. Шляпников.“^[6]

Сталин помни, че, замествайки Ленин, беше свикал две-три заседания на Съвета на народните комисари (за обсъждане на безбройните проблеми правителството се е събирало в ония дни едва

ли не всеки ден). Тогава Горбунов постави въпроса да бъде допуснат на заседанието на СНК кореспондент от Бюрото по печата. Прошян докладваше за борбата със саботажа в Пощенско-телеграфното ведомство и предлагаше да се въведе за „пощаджиите“ трудова повинност; самият той, Сталин, направи съобщение за положението на Дон, за люшканията сред казаците; по молба на Алгасов решаваха въпроса относно отделянето на средства за сенатската печатница; май че и Свердлов докладваше за нещо...^[7] На „Сталиновите“ заседания Троцки не се появяваше. Колко отдавна беше всичко това... Но все пак сигурно Ленин не така случайно остави него, Сталин, да го замества? Макар да имаше около себе си толкова много бляскави революционери. И защо, да го пита човек, не използва в миналото този аргумент в борбата със съперниците си? Нейсе, било, каквото било... Сега на победителя този аргумент е нужен само за „историческата му биография“.

На Сталин му е трудно дори да предположи, че, оставяйки го за свой заместник, Ленин може да не е придавал особено значение на този факт. Вождът е бил разтревожен от друго: че в Съвета на народните комисари почти няма представители на далечните национални области; избягалите на юг черносотници все по-силно крещат, че Ленин бил сформирал еврейско правителство... При тези условия предложението му, поддържано от народните комисари, народният комисар по националностите Сталин да го замества временно е било възприето като нещо естествено. Но както и във всичко, което се върши в апарата на властта, Сталин вижда освен очевидното и скрит, изгоден нему смисъл.

... Отърсвайки се от спомените, Сталин се обръща да види кой е влязъл. Но това не е познатата фигура на Поскръбишев. По настояване на Берия той най-накрая се съгласи да го отстрани от работа през ноември 1952 г., а по-късно се съгласи да отстрани и Власик. Вчера Берия, който от ден на ден му се вижда все по-подозрителен, му говореше нещо по повод на това, че „е възможно Поскръбишев да е свързан с делото против лекарите и се налагало да бъде проверен“. Да „проверяват“... Както проверяваха наскоро цялото ленинградско ръководство и неговите „пипала“ в Москва и в други градове, както „проверяваха“ по делото, свързано с Еврейския антифашистки комитет, възглавяван от Лозовски, когото Сталин добре

беше опознал по време на войната (той възглавяваше Совинформбюро), както „проверяваха“ по наскоро заведеното дело против „лекарите отровители“. Слава богу, сега ще мине и без тяхна помощ. Колко императори, крале, президенти, вождове, влезли в историята, придворната лекарска курия е изпратила тихомълком на оня свят... Кой ще каже? Главното е да не се доверява на тайфата, която сигурно „обработва“ и Берия...

Ще направя още едно отклонение. Вече казах, че малко преди смъртта си след чести подмятания на Берия Сталин се съгласява с отстраняването на двамата му най-верни помощници — А. Н. Поскръобишев и Н. С. Власик. В края на живота си „вождът“ не вярва на никого. Да, на никого. Не вярва и на Берия, но не е могъл да устои на увещанията на човека с пенснето, който дълго и натрапливо злепоставя пред него Поскръобишев и Власик, служили му вярно повече от двайсет години. Че Сталин не се е доверявал и на Берия, свидетелства следният документ.

Генерал-лейтенант Николай Сидорович Власик е арестуван на 16 декември 1952 г. Разпитвал го е лично Берия, а освен него — Кобулов и Влодзимирски. Началникът на Главното управление за охрана при Министерството на държавна сигурност е обвинен в „прикриване на лекарите отровители“, в познанство с „шпионина“ Стенберг, в злоупотреба със служебното си положение („използване на държавни продукти“). Но главното, разбира се, не е в този шаблонен низ от обвинения. В писмо от Красноярския край до председателя на Президиума на Върховния съвет на СССР Ворошилов, където бившият генерал-лейтенант е бил интерниран, се казва:

„Главата на правителството (именно така Власик нарича в писмото си Сталин — б.а.), когато беше на юг след войната, е изразявал в мое присъствие голямото си възмущение от Берия, казвайки, че органите на държавна сигурност не оправдават с работата си своите задължения по безопасността... Каза, че е дал указание Берия да бъде отстранен от ръководството на Министерството на държавната сигурност. Питаше ме как работят Меркулов, а по-късно ме питаше и за Гоглидзе и Цанава. Разказах му, каквото знаех... И ето, после се убедих, че този разговор между мене и главата на правителството им е станал дума по дума известен, това просто ме поразя...“

Не е трудно да си представим, че Берия е обезпокоен най-вече от отношението на Сталин към него. Но как е научил за думите на Власик, които е казал на Сталин „на четири очи“? Може би Сталин ги е споделил със своя Фуше? А може би Берия е подслушвал дори и „стопанина“?!

По-нататък в писмото си до Ворошилов Власик продължава: когато бях извикан на разпит при Берия, „разбрах, че не ме чака нищо друго освен смърт, тъй като се убедих още веднъж, че са измамили главата на правителството... Искане да дам показания против Поскръбишев, Кобулов ме извика още два пъти в присъствието на Влодзимирски. Отказах, заявявайки, че нямам никакви данни, компрометиращи Поскръбишев, казах им само, че главата на правителството беше по едно време много недоволен от работата на нашите органи и от ръководството на Берия и приведох фактите, за които ми беше говорил главата на правителството — за провалите в работата, за което обвиняваше Берия... Задето отказах да дам показания против Поскръбишев, ми казаха — ще псовисаш в затвора...“

Ще добавя само, че довчерашните му „колеги“ са използвали спрямо Власик целия комплекс от „мерки“ за изтръгване на показания. Спрямо мене, пише Власик, беше извършена „недопустимо жестока гавра“. При „моята възраст и здравословно състояние не можах да издържа. Получих нервно разстройство, пълно душевно разтърсване и абсолютно загубих всякакво самообладание и здрав смисъл... Не бях дори в състояние да прочета съставените от тях мои отговори, а просто под ругатните и заплахите с надянати остри, впиващи се до костите ми белезници, бях принуден да подписвам тези страшни за мене компрометиращи ме признания... тогава сваляха белезниците и ми обещаваха, че ще ме пуснат да спя, което никога не се случило, защото продължаваха разпитите си и в килията“^[8].

Такива са били „дворцовите“ нрави. Следят се всички. Никой, абсолютно никой не е освободен от подозрения. Берия усеща, че „вождът“ е охладнял към него и може да очаква всякакъв поврат в събитията. Но Сталин изчаква, обмисля нещо, остава външно такъв, какъвто е бил по-рано. Може би е прав Ришельо: „Умението да не се разкриваш е наука за крале“?

Но да се върнем към нашия разказ.

... На прага вместо Поскръобишев стои новият „личен секретар“ с папка книжа. Трудно е Поскръобишев да бъде заменен и Сталин вече три месеца не може да направи окончателния си избор — кой да му стане също такъв оръженосец, като изпадналия в немилост доскорошен помощник?

След като кимва с глава към бюрото, където В. Н. Малин слага папката с документи, подготвена в секретариата на „вожда“ (по негово поръчение сега работата на секретариата наблюдава Маленков), Сталин, без да отговори на поздрава, измърморва:

— Да ми се обади Маленков!

— Веднага ще предам, другарю Сталин!

След две-три минути в слушалката се чува гласът на фаворита му, преливащ от най-голяма готовност да бъде изпълнено всяко желание на „стопанина“.

— Довечера ще ида в „Болшой“... Уредете. Не пращайте повече книжа, а утре вечер вие, Хрушчов, Берия — Сталин млъква за малко и добавя — и Булганин елате при мене.

— Добре, другарю Сталин! Всичко ще уредя, ще прегледам документите, ще предам разпореждането ви на посочените другари... Всичко ще бъде изпълнено!

Без да доизслуша бързорекия Маленков, Сталин слага слушалката. Проклетата издайническа слабост, лекото виене на свят не минава. Макар че само преди месец, месец и половина се върна от Сочи, обичайното облекчение, ободряването не идва. Като прегледа документите, Сталин започва да прелиства вестниците и списанията, преводите на чужди статии и книги. Вечерта, съпроводен от цяла дузина телохранители, отива в Большой театър на балета „Лебедово езеро“. Край ложата го чака директорът Рибин (той е и комендант) на театъра, сътрудник на Министерството на държавната сигурност. Седнал в ъгъла на празната ложа (по-рано, случвало се е, канеше Молотов или Жданов), Сталин гледа разсеяно към сцената, запознат до най-малката подробност с всеки нюанс на хореографията и музиката на спектакъла. Без да дочака края на последното действие, напуска театъра. Диктаторът не може да прогони обзелата го смътна тревога: засилващата се слабост го плаши. Не е мистик, но цял живот вижда мяркащи се призраци, заплашващи личната му безопасност. Сталин

усеща, че такава заплаха е надвиснала сега над него. И, както изглежда, този път тя е реална.

На 28 февруари 1953 г. Сталин се събужда по-късно от друг път с чувството, че неусетно се е върнал в нормалното си състояние. Настроението му се подобрява. Прочита сборните сведения за Корея и протоколите от разпита на „лекарите отровители“ М. С. Вовси, Я. Г. Етингер, Б. Б. Коган, М. Б. Коган и А. М. Гринщейн. Прави кратка разходка из парка. Късно вечерта, както се е разпоредил, във вилата пристигат Маленков, Берия, Хрущов и Булганин. Вечерят. Обсъждат (което значи решават), както винаги, цял куп въпроси. Булганин описва подробно военната обстановка в Корея. Сталин още веднъж се убеждава, че ситуацията там е патова, и решава още на сутринта да посъветва чрез Молотов китайците „да се пазарят докрай на преговорите“, но в края на краищата да се стигне до прекратяване на бойните действия.

Дълго говори Берия. Той усеща, че отношението на Сталин към него неочаквано се е изменило, че „вождът“, оказвайки се по-хитър от него, изглежда, е заподозрял в нелоялност своя палач и главорез. Затова днес Берия впряга всичките си сили:

— Рюмин доказва неопровержимото, че цялата тази банда — Вовси, Коган, Фелдман, Гринщейн, Етингер, Егоров, Василенко, Шерешевски и другите — отдавна вече тайничко съкращават живота на висшия ръководен състав. Жданов, Димитров, Шчербаков — списъка на жертвите уточняваме сега — са минали вече през ръцете на тази шайка. Например те просто са подменили електрокардиограмата на Жданов... Премълчали са, че е прекарал инфаркт, позволили са му да се движи и да работи и са го довели бързо до гробищата... А най-главното е, че всички те са агентура на буржоазно-националистическата организация „Джойнт“. Нишките водят надълбоко: към партийни и военни специалисти. Повечето от обвиняемите са направили признания...

Сталин си спомня, че „делото на лекарите“ започва всъщност с професор В. Н. Виноградов, който по време на последната си визита през 1952 г. констатира, че здравето му забележимо се е влошило, и го посъветва максимално да се въздържа от активна дейност. Тогава той просто побесня. Повече не пуснаха Виноградов при него и скоро го арестуваха. А недоволството на Сталин от лекарите се поде активно от

Министерството на държавна сигурност, където Рюмин — един от следователите — реши да направи кариера с това „дело“. Събитията се развиват бързо. Надушвайки желанието на Сталин, „органиите“ подготвят гръмко дело за широк „медицински заговор“, дело с явно антисемитски характер. Сигурно щеше да има процес, щеше да има жертви и кой знае докъде щеше да се стигне с това ново кърваво дело? Само неочакваната смърт на тирана не позволи на новата трагедия да дойде до логическия си сталински край.

В тази последна вечер Сталин на два-три пъти проявява интерес към хода на следствието. Накрая пита още веднъж извънредно услужливия в последно време Берия:

— А как е Виноградов?

— Този професор освен дето е неблагонадежден, има и дълъг език. В клиниката си започнал да споделя с един от лекарите, че уж другарят Сталин бил прекарал вече няколко опасни хипертонични пристъпи...

— Достатъчно... — прекъсва го Сталин. — Какво мислите понататък да правите? Лекарите признаха ли си? На Игнатиев кажете, че ако не изтръгне от лекарите пълните им признания, ще го направим с една глава по-нисък...

— Ще си признаят. С помощта на Тимашук и на други патриоти ще завършим разследването и ще искаме разрешение от вас за публичен процес...

— Гответе го — отсича Сталин и преминава към другите въпроси.

Седят до четири часа сутринта на 1 март. Към края на нощния разговор Сталин започва да нервничи, не скрива недоволството си от Молотов, Маленков и Берия, изпаща си и Хрушчов. Само по адрес на Булганин дума не обелва. Всички чакат „стопанинът“ да стане, за да си вървят. А Сталин говори надълго и нашироко, че, както изглежда, някои от ръководството смятат за възможно да живеят със старите си заслуги. Криви са им сметките. Думите на Сталин звучат зловещо. Неговите събеседници са наясно, че зад това раздражение на „вожда“ се крие някакъв нов кроеж. Може би да отстрани всички стари членове на Политбюро, за да стовари върху тях всичките си безбройни прегрешения. Сталин е разбрал, че съдбата няма да му даде много време. Но дори и на него и през ум не може да му мине, че тази гневна

тирада ще бъде последната в живота му. Пясъчният часовник е вече празен. Изтъркаляли са се надолу и последните песъчинки... Без да доизкаже мисълта си, той кимва сухо на всички и се прибира. Събеседниците излизат мълчаливо, качват се на колите си и бързо се разотиват. Още е тъмно. Маленков и Берия сядат в една кола.

Както ми разказа Рибин, на 1 март около пладне „прислугата“ започва да се безпокои. Сталин не се появява, пък и никого не вика. А да се влезе при него без повикване е строго забранено. Тревогата нараства. Но ето че към 18:30 ч. в кабинета на Йосиф Висарионович, продължи Рибин, лампата светва. Всички въздъхнали с облекчение. Чакаат звънеца. Сталин не е обядвал, не е прегледал пощата, така си стоят и документите. Всичко това е необичайно, странно. А времето минава, разказваше Рибин, без да крие личните си симпатии към Сталин, повикване няма. Става 20 часът после 21, 22 — в стаите на Сталин пълна тишина. Безпокойството стига крайната си точка. Между помощниците и охраната започват препирни: трябва ли да се надзърне вътре, назряват лоши предчувствия. Дежурните сътрудници М. Старостин и В. Туков и сервитьорката М. Бутусова започват да обсъждат кой да влезе. В 23 часа тръгва Старостин с пощата в ръце като предлог, ако „стопанинът“ остане недоволен от нарушаването на установения ред.

Старостин минава през няколко стаи, като пали по пътя си лампите, а когато включва осветлението в малката столова, се дръпва стреснато назад, виждайки лежащия на пода Сталин по долна риза и панталон от пижама. Сталин едва-едва повдигнал ръка, за да повика при себе си Старостин, но нищо не могъл да каже. В очите му имало ужас, страх и молба. На пода лежала „Правда“, а на масата — отворена бутилка „Боржоми“. Старостин помислил, че Сталин лежи тук отдавна, тъй като осветлението не било включено. Извиква прислугата. Тя остава ужасена. Пренасят Сталин на дивана. Той се опитал няколко пъти да промълви нещо, но се чували само някакви неясни звуци. Мозъчният кръвоизлив бил парализирал не само говора, но и съзнанието му. Може би в тези минути Сталин е успял да си спомни за трагедията на Ленин, обречен на дълга и страшна немота.

Според думите на Рибин охраната и дежурните служители започнали да звънят на Игнатиев в Министерството на държавна сигурност. Той ги посъветвал да звънят на Берия и Маленков. Не могат

никъде да открият Берия. Без него Маленков не се решавал да предприеме каквото и да е. В критичната минута един от малцината на тая планета, разполагали с такава огромна власт, се оказва отделен от елементарната медицинска помощ с преграда от бюрократични инструкции и забрани. „Вождът“ става заложник на собствената си система. Както по-късно се изяснило, без разрешение от Берия никакъв лекар не може да бъде допуснат при Сталин. Така е било записано в една от безбройните инструкции. Най-после открили Сталиновия главорез в една от луксозните правителствени жилищни сгради в компанията на някаква нова жена и в три часа през нощта Берия и Маленков пристигат. Личало, че Берия е доста пийнал. Маленков влязъл при умиращия Сталин по чорапи, пъхнал, кой знае защо, под мишница новите си обувки (сигурно за да не скърцат). От дивана долитало предсмъртно хъркане. Берия дори и не помислил да вика лекарите, а веднага се нахвърлил на „прислугата“:

„Каква е тая паника! Не виждате ли, другарят Сталин е заспал дълбоко. Марш всички навън и да не сте посмели да нарушавате съня на нашия вожд! Ще ви дам да разберете!“

Маленков го поддържал, но не много твърдо. Създавало се впечатление, говореше с увереност Рибин, че на Сталин, който след инсульта е лежал без медицинска помощ най-малко 6–8 часа, никой и не мислел да му я оказва. Изглежда, всичко е протекло по сценарий, устройван от Берия, завърши разказа си Рибин. След като изгонват охраната и прислугата и след като ѝ забраняват да се обажда където и да е, двамата съратници шумно напускат вилата. Едва около девет часа сутринта Берия и Маленков отново пристигат, а с тях и Хрущов, по-късно идват и другите членове на Политбюро заедно с лекарите.

В книгата си дъщерята на Сталин Светлана си спомня: „В голямата зала, където лежеше баща ми, се тълпеше много народ. Непознати лекари, виждащи за пръв път болния (академик В. Н. Виноградов, наблюдавал баща ми дълги години, беше в затвора), ужасно се суетяха. Слагяха пиявици по тила и врата му, снемаша кардиограми, правеха рентгенови снимки на белите му дробове, медицинската сестра непрекъснато му биеше някакви инжекции, един от лекарите непрестанно записваше в лекарския дневник хода на болестта. Нещата вървяха, както си му е редът — всички се суетяха, спасявайки живот, който не можеше да бъде спасен.“ Всички са

изпълнени с тържествена, печална, държавническа загриженост, макар и никой да не се съмнява, че това е краят. Масираният инсулт е покосил „вожда“. Но Берия току отива при лекарите и високо, за да го чуят всички, пита:

— Вие гарантирате ли за живота на другаря Сталин? Осъзнавате ли цялата си отговорност за здравето на другаря Сталин? Аз искам да ви предупредя.

Побледнелите като смъртници професори, лекари и медицински сестри смотолевят нещо с половин глас и се суетят, уплашени, че след смъртта на „вожда“ и тях може да ги сполети най-страшното. Берия не крие тържествуващия израз на лицето си. Всички в Политбюро, включително Маленков, се страхуват от този изрод. Смъртта на тирана предвещава продължаване на новите кървави оргии. Уморен от безбройните са разпореждания и показна загриженост и убеден, че Сталин фактически се намира вече от другата страна на невидимата линия, Берия изчезва за няколко часа в Кремъл, оставяйки при агонизиращия политическото ръководство на страната. Вече споменах за версията, че първият заместник на председателя на Министерския съвет на СССР Л. П. Берия е форсирал започването на отдавна замислена от него голяма политическа игра. Незабавното му отиване в Кремъл е било свързано по всяка вероятност с неудържимото му желание да задигне от сейфа на Сталин документите на диктатора, между които е можело да има (и от това именно се е боял) разпореждания, отнасящи се до него. Сталин може да е оставил завещание, това е много вероятно, а в онова време, когато авторитетът му е бил безграничен, надали биха се намерили сили, които да оспорят последната воля на умрелия.

Когато се връща след няколко часа, Берия още по-уверено започва направо да диктува на потиснатите си съратници какво да се направи: да се подготви веднага правителствено съобщение за болестта на Сталин и да се публикува бюлетин за хода на болестта. В правителственото съобщение, предадено по радиото и напечатано във вестниците, се казва: „През нощта срещу 2 март другарят Сталин, намирайки се в своето жилище в Москва (а е бил във вилата си — б.а.), получава мозъчен кръвоизлив, обхващащ важни за живота области на мозъка. Другарят Сталин е загубил съзнание. Развил се е паралич на дясната ръка и десния крак. Настъпила е загуба на говора.

Появили са се тежки нарушения в дейността на сърцето и в дишането... Лечението на другаря Сталин протича под постоянното наблюдение на Централния комитет на КПСС и на съветското правителство... Поради тежкото заболяване на другаря Сталин той продължително време няма да участва в ръководната дейност.“

След първия бюлетин са обнародвани още две съобщения — в 2 часа и в 16 часа на 5 март. Светилата на медицината А. Ф. Третьков, И. И. Куперин, П. Е. Лукомски, Н. В. Коновалов, А. Л. Мясников, Е. М. Тареев, И. Н. Филимонов, И. С. Глазунов и други (във връзка с незавършеното все още „дело на лекарите отровители“ Берия се погрижва Сталин да бъде лекуван от академици и професори само от една националност) не скриват: катастрофата е съвсем близка. Зловещото съскане на Изрода над главите на лекарите не променя извода им: „Остри коронарни нарушения с огнищни изменения в задната стена на сърцето“, „тежък колапс“, „състоянието продължава да остава крайно тежко“. Те още не знаят, че по-раншните периодични разстройства на мозъчното кръвообращение вече са причинили голям брой кухини (кисти) в тъканта на мозъка, особено в челния ѝ дял. Тези изменения, както предполагат днес специалистите, са предизвиквали психически нарушения и са се наслагвали върху деспотичния характер на Сталин, усилвайки и без това тираничните му наклонности.^[9] Но аз мисля, че това са били обичайни, свързани със старостта явления. Според мене въпреки чудовищната нравствена аномалия Сталин не е бил човек, с когото е трябвало да се занимават психиатрите. Неговата „болест“ е била социална — цезаризъм и тираничност. Това може, струва ми се, да бъде казано и по друг начин: болен е бил не само лидерът, но и цялото общество.

А до смъртния одър на Сталин завършва последното действие на драмата, но едва след години ще се разкрие цялата дълбочина на трагедията на народа, свързана с живота на този човек. Тогава всички смятахме, че неговата смърт е трагедия за народа, а чак след години разбрахме, че трагедия за народа е животът му, пълен с престъпления. В залата няколко пъти се появява Василий, подвикващ с пиянски глас „Гадове, уморихте баща ми!“; пак тук се е изправила като статуя дъщеря му, седнали са на столовете и на дивана членовете на Политбюро. Ворошилов, Каганович, Хрущов и още някои плачат.

Берия няколко пъти отива до Сталин и се обръща към него с висок глас:

— Другарю Сталин, тук са всички членове на Политбюро, кажи ни нещо!

Берия се държи като принц, който наследява гигантска империя и е в правото си да се разпорежда с живота на всеки неин обитател. Оня, на когото е служил, който му е дал безконтролна власт, вече не е интересен за него, той е вече само минало. Сега Берия се е втурнал към най-близкото бъдеще, към днешния, към утрешния ден. Краят на „вожда“ не го кара дълго да чака. За последните мигове от живота на диктатора най-добре според мене разказва дъщеря му, стояла в тия минути до умирация: „Агонията беше страшна. Всички виждаха как тя го мъчи и души. В един момент — не зная дали наистина беше така, но така ми се стори — очевидно в последната минута вече, той отвори внезапно очи и обходи с поглед всички, които го бяхме заобиколили. Погледът беше страховит — и безумен, и гневен, и пълен с ужас пред смъртта и пред непознатите лица на лекарите, наведени над него. И в същия момент — необяснимо и страшно беше това, и досега не мога да го разгадая, но не мога и да го забравя, — в същия момент вдигна изведнъж нагоре лявата си ръка (която не беше парализирана) и дали искаше да покаже нещо нейде високо над него, дали се заклани на всички ни, не мога да кажа. Жестът беше неразбираем, но заплашителен, а за кого и за какво се отнасяше — не стана ясно... Миг след това последно усилие душата му излетя от тялото.“ Било е 9 часът и 50 минути на 5 март 1953 година.

Пред съратниците си, смълчали се отведнъж и застинали пред вечното тайнство на смъртта, лежи техният властелин, кумир, съдия, господар и благодетел. Лежи палач. Повечето изпитват едновременно и печал, и облекчение. Няма го човека, който освен сляпата любов внушаваше на всички страх. Всеки от съратниците му можеше да се окаже излишен, както стана неотдавна с Вознесенски и Кузнецов. Мнозина от тях ги измъчва една скрита мисъл: оставил ли е Сталин завещание? Ако е оставил — какво пише в него? Сигурно ще е казал нещо и за ония, които трябва да продължат делото му...

Някои бършат сълзите си и обхванати от искрена скръб, се вглеждат със зачервени очи в строгия, побледнял профил. На колене до тялото, сложила глава на гърдите на мъртвеца, хълца неудържимо, по

женски, Истомина, икономката на Сталин, която от около двайсет години насам се е грижила за него, съпровождала го е винаги по време на отиванията му на юг, дори и при двете от трите международни конференции в годините на войната. Вцепенението, предизвикано от смъртта на земния бог, преминава обаче твърде бързо. Неочаквано всички наведнъж се засуетяват, заговорват един през друг и вкупом се отправят шумно към вратата: нужно е да се събере Политбюро, да се решават държавните въпроси и на първо място заедно с погребението — на кого да се предадат проблемите, щом умрелият не е успял да се разпорежи по този въпрос? Голямата столова, където Сталин често е седял до камината или край трапезата в тесен кръг от четирима-петима поканени съратници, изведнъж опустява. Отсега нататък тук никога вече няма да се обсъждат въпроси, свързани с раждането на нов закон, с назначаването на министри и посланици, с присъждането на Сталински награди, със създаването на нови лагери, със строителството на електроцентрали, с изселването на цели народи, с решаването на съдбите на много хора. Завършила е цяла епоха на тиранично единовластие. Впрочем тогава никой още не е могъл да каже дали е завършила. Ами ако цялото свое „дело“ Сталин е завещал на Берия? Бързайки с дългите си черни лимузини към Кремъл, мнозина от Сталиновото обкръжение сигурно са си задавали този въпрос. Би ли стигнало мъжеството им да се възпротивят незабавно на последната воля на „вожда“? Надали... Надали веднага. Виж, след три месеца — друга работа.

Дмитрий Шепилов си спомня: „Тогавя бях главен редактор на «Правда». Страната се беше смълчала, всички чакаха вестите от Москва: как е там Сталин... На пети сутринта телефонът извъня — гласът на Суслов:

— Бързо елате в «къта» (така на кремълски език наричаха кабинета на «вожда»). Другарят Сталин е умрял... — И слушалката щракна.

В кабинета се решаваха въпроси, свързани с организацията на погребението. Направи ми впечатление, казваше ми Дмитрий Трофимович, как се държат членовете на Политбюро. Насядали бяха около дългата заседателна маса. На стола на Сталин никой не седна. Един срещу друг, до председателското място, се разположиха Берия и Маленков. И двамата не можеха да скрият възбудата си. Прекъсвайки

безцеремонно своите съратници, говореха повече от другите. Берия направо сияеше. Хрущов говореше малко, личеше си, че беше изпаднал в шоково състояние... Каганович също ломотеше нещо ни в клин, ни в ръкав... Едно ме учуди (запомнил съм го добре): Молотов седеше мълчалив, зареян нейде с каменно изражение на лицето си и ако не се лъжа, през цялото това доста безсмислено съвещание, продължило час и половина, не обели нито дума.“ Всеки си имал свое мнение: 5 март може да бъде не само ден последен за „вожда“, но и пръв за нова „дворцова“ епоха.

На другия ден се провежда необикновено съвместно заседание на три органа — Централния комитет на партията, Министерския съвет и Президиума на Върховния съвет на СССР. Не са намерени никакви разпореждания на Сталин за след смъртта му. От момента на заболяването на „вожда“ в кабинета му е влизал веднъж само Берия, след което заповядва да запечатат помещението. А сега е нужно да се решава въпросът за приемствеността при наследяването на властта. За една демократична система това е обикновена процедура: всичко се върши в съответствие с конституционните норми. Там, където демокрацията е прозрачна, където в епицентъра на държавата се е загнездил човек като Сталин, това винаги е неизвестно, обгърнато в тайнственост. Заседанието ръководи Маленков. Но решенията са уговорени в тесен кръг преди заседанието.

Решено е единият пост на Сталин — председател на Министерския съвет — да се даде на Маленков, който през последните две-три години явно се очертава като фаворит на „вожда“. За първи негови заместници са определени Л. П. Берия, В. М. Молотов, Н. А. Булганин и Л. М. Каганович. Сред другите въпроси, свързани с размястванията в държавното ръководство, един от съществените е обединяването отново на министерствата на държавната сигурност и на вътрешните работи. Берия отново възглавява разрасналото се гигантско Министерство на вътрешните работи. Той и по-рано е бил фактическият ръководител на двете министерства, а сега, запазвайки поста на първи заместник (явно и в буквален смисъл **първи**) на председателя на Министерския съвет, поема лостовете за управление на ведомство, което в продължение на четвърт век в действителност стои безконтролно над всички други ведомства. По всичко изглежда, че Берия е имал намерение не само да запази съществуващото при

Сталин положение, но и да засили ролята на министерството при решаването на вътрешнополитическите и външнополитическите въпроси. Фактически в ръцете му е апарат, с чиято помощ би могъл да дойде по-късно на власт. Молотов е назначен за министър на външните работи, а Булганин — за военен министър. И законодателната власт претърпява съществени персонални промени: Шверник, досегашен председател на Президиума на Върховния съвет, е изпратен в „профсъюзите“, а мястото му е дадено на Ворошилов, който след войната беше изпаднал в немилост пред „вожда“.

Не по-малко сериозни промени се извършват и във висшия партиен орган. „Ръководното ядро“, което се събира през нощта преди това паметно заседание, по-малко от 12 часа след смъртта на Сталин, по предложение на Молотов, поддържано от останалите, решава да съкрати рязко числеността на Политбюро, което след XIX конгрес на КПСС (октомври 1952 г.) започва да се нарича Президиум на Централния комитет. По всяка вероятност Сталин към края на живота си поема линия на отстраняване на многогодишните си съратници — Берия, Ворошилов, Каганович, Микоян, Молотов и Хрущов, а може би и някои други. Смятал е да ги отстрани постепенно, но е усещал, че не му остава много време. Както винаги, острият му ум намира неочакван ход. Предлага (разбира се, в старото Политбюро всички веднага се съгласяват) съставът на Президиума да се увеличи на 25 членове и 11 кандидат-членове. Съставът на Секретариата е разширен на 10 души. По такъв начин той веднага „разтваря“ старите си съратници сред новите функционери, на които е искал да се облегне за в бъдеще. Според мене, ако Сталин не беше сполетян от инсулта, щял е да намери повод да обвини Молотов, Микоян, Берия и някои други, за да ги отстрани от ръководството и между другото да стовари върху тях вината за твърде многото грешки, които, както е усещал стареещият „вожд“, ще очернят историческия му портрет. Но старите апаратчици добре са изучили „стопанина“. Само няколко часа след смъртта му решават в интерес на „осигуряването на непрекъснато и правилно ръководство“ най-напред да отстранят от главния лост на властта новопоявилите се избраници на Сталин.

Съвместното заседание утвърждава предложението на „ядрото“ да бъде съкратен повече от два пъти съставът на Президиума, като числеността му се намали на 10 членове и 4 кандидат-членове. Към

старата „Сталинова гвардия“ — Маленков, Берия, Молотов, Ворошилов, Хрущов, Каганович и Микоян — се прибавят само трима — Булганин, Сабуров и Первухин. Неколцина дейци, престояли в състава на Президиума по прищявка на Сталин по-малко от пет месеца, изчезват от върховния политически хоризонт и никога вече не се появяват там: В. М. Андриянов, А. Г. Зверев, И. Г. Кабанов, В. А. Малишев, Л. Г. Мелников, Н. А. Михайлов, П. К. Пономаренко, А. М. Пузанов, И. Ф. Тевосян, Д. И. Чесноков и П. Ф. Юдин. За момента Брежнев също не може да се задържи в този политически „патрондаш“, пълен с най-високопоставени личности (освободен е от постове кандидат-член на Президиума и секретар на ЦК и е назначен за заместник-началник на Главното политическо управление на Съветската армия и Военноморския флот).

Официално след 1934 г. на длъжността генерален секретар на Централния комитет не е избран никой. На всички и без това е било ясно, че първото лице, „господстващата личност“ в държавата, обществото и партията е Сталин. След неговата смърт няма човек с такъв авторитет. Маленков, който през последните години по поръчение на „вожда“ отговаря за Централния комитет, е назначен за председател на Министерския съвет. Решават някак си неопределено, все едно че дават изпитателен срок: „Приема се за необходимо др. Н. С. Хрущов да съсредоточи работата си само в Централния комитет на КПСС и във връзка с това да бъде освободен от задълженията му като първи секретар на Московския комитет на КПСС.“

Потъналата в официално обявения четиридневен траур страна не отдава голямо значение на тези „тънкости“ в преразпределението на властта. Обаче на мнозина е ясно, че новите политически фигури, призвани да заменят Сталин, ще бъдат само сенки на „вожда“. В ония дни народът жадно поглъщаше съобщенията на радиото и вестниците, приличащи си отдавна почти като две капки вода. Хората приеха като нещо в реда на нещата и съобщението за постановленията на Централния комитет и на Министерския съвет: саркофагът с тялото на Й. В. Сталин да се положи в Мавзолея на Червения площад до саркофага на В. И. Ленин и да се издигне Пантеон — паметник за вечна слава на великите личности на Съветската страна. „След като завърши изграждането на Пантеона, да се пренесат в него саркофагът с тялото на В. И. Ленин и саркофагът с тялото на Й. В. Сталин, както и

останките на изтъкнати дейци на Комунистическата партия и съветската държава, погребани до Кремълската стена.“ Всичко изглеждаше напълно естествено.

Древният обичай да се балсамират и мумифицират владетелите, против който навремето така остро е протестирала Крупска и за който така упорито е настоявал Сталин, също се приемаше като нещо естествено. С годините хората свикват с много неща. Дори с това, че заедно с тях на земята живее бог. Но че този бог е умрял като всички простосмъртни, виж, това се възприема мъчно. В статията си в „Правда“ Алексей Сурков описва „Голямото прощаване“ така: „три дни наред, без да пресъхва ни заран, ни вечер, извивайки се по улиците на Москва, течеше и течеше живата река на народната любов и скръб и се вливаше в Колонната зала“^[10]. Само не пише (пък и не биха му позволили), че покойният „вожд“ е останал верен на себе си: не е могъл и мъртъв да допусне жертвеникът му да остане празен. Навалицата е толкова голяма, че на няколко места по московските улици възниква страхотна блъсканица със значителни човешки жертви.

Новият военен министър Булганин издава заповед, в която една след друга се редят думите „велик“, „гениален“, „безсмъртен“. В часа на погребението в столиците на съюзните републики, в градовете герои и в някои други градове прогърмяват тридесет артилерийски залпа. Маршалите Соколовски, Будьони, Говоров, Конев, Тимошенко, Малиновски, Мерецков, Богданов, генерали и адмирали носят ордени и медалите на генералисимуса. Цялата страна е в дълбок траур. Скръбта е искрена. На милиони хора и през ум не им минава, че с акта на погребението започва освобождаването им от една измежду най-страшните тирании.

За погребението са дошли Чжоу Енлай, Георге Георгиу-Деж, Клемент Готвалд, Болеслав Берут, Матиаш Ракоши, Ото Гротевол, Юмжагийн Цеденбал, Вълко Червенков, Урхо Кеконен, много други политически и държавни дейци от всички краища на света. Човечеството разбира, че си е отишъл човек, чиято роля в световната история никак няма да е лесно да се оцени. Но в ония дни дипломатическите представители в Москва изпращат бързи съобщения преди всичко с оценки на случилото се и на значението му за гигантската страна, както и с прогнози за бъдещето ѝ. Всички чакат какво ще кажат на тържествената траурна церемония по погребението

приемниците на Сталин. „Солисти“ са четирима: Хрушчов — като председател на комисията по организиране на погребалната церемония, той открива и траурния митинг, — Маленков, Берия и Молотов. Политическите анализатори правят заключение от това, че именно тези четирима ще бъдат централните фигури в новото ръководство.

Всъщност изказващите се подчертават с едни и същи думи и изрази привързаността на народа и страната към сталинския курс. Наричайки Сталин „най-големия гений на човечеството“, Маленков изразява увереност, че в СССР „има всичко необходимо за цялостно построяване на комунистическото общество“. Берия, естествено, напомня, че вървейки по сталински път, ние трябва „непрестанно да повишаваме и изостряме бдителността на партията и народа към интригите и коварните замисли на враговете на Съветската държава. Длъжни сме сега още повече да засилим бдителността си“. Отговаряйки на въпроса „Какво значи да бъдем верни и достойни последователи на Сталин?“, Молотов се опитва да формулира главните насоки за по-нататъшно укрепване на позициите на ръководството вътре в страната и на международната арена. Накратко казано, съратниците се кълнат, че всичко ще остане така, както е било при Сталин. На траурния митинг в изказванията на лидерите на страната няма нюанси. Ако не се брой това, че поради ситуацията, при която не успява да заеме място в челото на колоната от ръководители (не се съмнявам, че е кроял такива планове), Берия решава да окаже максимална поддръжка на най-близкия до него човек — Маленков. В изказването си Берия заявява, че в редицата „извънредно важни решения, насочени към осигуряване на непрекъснато и правилно ръководство на целия живот в страната“, е и „назначаването на поста председател на Министерския съвет на Съюза на съветските социалистически републики талантливия ученик на Ленин и верен съратник на Сталин Георгий Максимилианович Маленков“^[11].

След траурните церемонии тялото на умрелия „вожд“ е внесено в Мавзолея. Но още осем месеца той е закрит за посещение: процесът на балсамирането продължава. Идеята е мумията да лежи тук векове. Сега до Ленин лежи човек, който през целия си политически живот узурпира правото за разбиране и тълкуване делото на великия си предшественик. Но макар че Ленин е с тъмен костюм без награди

(никой не може да си представи Илич с „иконостас“ от ордени), а Сталин — с орденски плочки от платина, истинската роля на двамата историята оцени и оценява, без да се взира в „знаците за отличие“. Кой е могъл да предположи, че през нощта на 31 октомври 1961 г. мумията на Сталин ще напусне завинаги Мавзолея?

Седмица-две в печата и по радиото продължава да се лее потокът от съболезнования, искрени и горестни. Мисля, че дори известни с антисъветизма си буржоазни дейци искрено свързваха със Сталин цяла епоха от развитието на една от най-мощните държави, чиято позиция задължително трябва да се взема предвид сега при решаването на редица световни проблеми. Съветският печат просто не можеше да намери епитети, за да изтъкне ролята на Сталин в съвременната цивилизация. „Правда“ пише, че ръцете му „държаха кормилото на човешката история“. Но ще отбележа, че се срещаха понякога и материали, между чиито редове прозираше и друг смисъл.

Вечният мрак погълна „вожда“. Но физическата му смърт не беше съпроводена с политическа смърт. Отиде си, оплакан от угодливите си съратници (неугодните беше унищожил), изпратен от стенанията и клетвите им за вяност към „неговото дело“. Външно нищо не се измени. Хората мислеха както по-рано. Бюрократичната машина въртеше както по-рано масивните си зъбни колела и пак така неумолимо фабрикуваше директиви и указания, занимаваше се с „подготовка, проучване и разпределение на кадрите“, все така на всяко тържествено събрание се гласуваха приветствени писма, предназначени за „най-най-големите големци“. Но същите тези големци, които започваха и завършваха речите и статиите си с хвалби по адрес на „гениалността“ на Сталин, взеха да понижават постепенно тона. Някак си неусетно започва да се смъква пердето от очите и душите им. След по-малко от месец „делото на лекарите отровители“ се прекратява, а Рюмин — главният изпълнител на Бериевите кроежи, както по-рано е било решено — е разстрелян. Не минава много време и добилите смелост съратници извършват „дворцова операция“ за отстраняването, а после и за ликвидирането на Берия. Една година след смъртта на Сталин военната колегия при Върховния съд на СССР, председателствана от Чепцов, прекратява „ленинградското дело“ като „фалшифицирано от бившия министър на държавната сигурност на СССР и съучастниците му“. Реабилитирани са А. А. Вознесенски, Н.

А. Вознесенски, М. А. Вознесенска и десетките им „съподсъдими“, изгубили живота си по волята на умрелия през 1953 г.^[12] На другата година „Правда“ съобщава, че в Ленинград на открито заседание на военната колегия лицата, виновни за фалшифицирането на „ленинградското дело“ (В. С. Абакумов, А. Г. Леонов, В. И. Комаров и М. Т. Лихачов), са осъдени на най-голямото наказание — разстрел, а другите подсъдими — на различни срокове затвор. По това време обаче главните престъпници са вече мъртви.

Това, което изглеждаше непоклатимо, вкаменено, вечно, монолитно чак до официалното осъждане на култа към личността, започва да се разклаща, да омеква, да се топи, да се руши под въздействието на незабележимата отвън ерозия, да изчезва. Старата като света истина, формирана лаконично от Томас Ман, че славата приживе е нещо съмнително, започва бързо да се потвърждава.

Сталин умира, минал през апогея на славата и величието си. Но не всички знаеха и чувстваха тогава, че смъртта на „вожда“ съвпада с дълбока криза в съветското общество. Системата е стигнала под точката на замръзване: всички форуми, конгреси и събори носят формален характер, защото резултатите от тях са предопределени от диктатора. Идеологията е принизила културата до ролята на повторител на казаното и послушник на „възпитателя“. Въпреки пробива в ядрената област все по-явно проличава и се задълбочава техническото изоставане от Запада. Селското стопанство е още повече деградирало. Обществознанието се занимава с комбинирани цитати. Върху развоя на естествените и техническите науки влияят мракобеснически процеси като лисенковщината и походът против кибернетиката и генетиката. Бюрократичната система контролира почти всичко в обществото. Макар официалната пропаганда непрекъснато да говори за нови и нови триумфи на „Сталиновата вътрешна и външна политика“, ширналата се на огромни пространства страна имаше пълно основание да очаква във всеки момент нов пристъп на насилие, предприето от нейния върховен предводител. Кремълският старец гледа с подозрение как гасне ентузиазмът на народа, научен от него да се подчинява, да изпълнява и да се надява. И се вира недоволен в привидно енергичните, но в действителност слабоефективни действия на създадената от него бюрократична

прослойка. Започва да му става ясно, че вместо ускоряване на икономическото развитие налице е забавянето му. Кризата назрява.

Не по-добро е положението и в международно отношение. Конфликтът с Тито показва на всички, че Сталин не е всемогъщ. Създаденото от него комунистическо Информбюро страда от парализация. „Студената война“ чертае контурите на възможен нов световен конфликт. Но Сталин не разбира, че светът е пред прага на нови промени. Нужни са ново мислене, нови подходи, нови алтернативи, поставящи общочовешките интереси над класовите. Сталин ни най-малко не е способен за такава еволюция. Всяка година от живота му, ако не го беше сполетял мозъчен удар през 1953 г., щеше само да задълбочава тежката политическа криза на страната. Съдбата обаче реши друго: смъртта на „вожда“ да открие нови възможности за преодоляване на онова, което по-късно хората ще нарекат сталинизъм. Както е казал Вергилий: „Всичко идва с времето си.“ И това време идва: свещените права и свободи, завоювани с борба от трудовия народ, се оказват сериозно окастри и не могат да излязат от коловоза, прокаран от Сталин. Но и Сталин се оказва безсилен да деформира всичко: много неща оцеляват, макар и в орязан вид.

Някога, когато малкият Джугашвили още не е встъпил в юношеската си възраст, той слуша в семинарията поученията на духовника относно основите на Евангелието. Сосо гледа с големите си очи свещеника, който се опитва да го убеди, че Исус не е желал да добие земна власт, а си е останал подгонен скиталец, предпочитайки пред славата страданията и смъртта. А няколко часа преди Голгота се нарекъл Месия, Бог, слял се с човеците, ставайки богочовек и споделяйки жребия на всички мъченици в името на истината...

Невръстният Джугашвили не може да разбере защо всемогъщият Бог се е отказал от власт на земята. Ако я бил приел, можел е да измени жребия не само на преследваните мъченици, но и на всички ония, на които според него съдбата би трябвало да бъде променена... Отърсвайки се от библейските постулати, той обаче още от юношеството запазва твърдия си възглед за властта, която е способна да даде на човека сила и воля, близки до божествените.

Животът и смъртта на Сталин потвърдиха много вечни истини. Пропадът на историята е еднакво дълбока за всички. Но ехото от падането на изчезналия в нея може да долети като призив и знак на

Доброто или Злото. Колкото повече научаваме за Сталин, толкова по-дълбоко се убеждаваме, че му е съдено да остане в историята като едно от най-страшните олицетворения на Злото. Никакви добри намерения и програми не могат да служат като оправдание за актовете на безчовечност. С живота си Сталин още веднъж показва, че дори благородните, възвишените човешки идеали може да бъдат обърнати наопаки, ако политиката се откаже от съюза си с хуманизма. Повтарям: Сталин обръща гръб на главното — на човека. За „вожда“ човекът винаги е бил и е оставал частица от масата, а това е почти нищо. Животът и смъртта на Сталин потвърждават, че като израз на диктатурата на едно лице едновластието исторически е изключително крехко. То погива, изчезва заедно със смъртта на единодържеца. Сталин никога не е могъл и не е искал да разбере, че истински свободното общество не е поставка за издигане на пирамида, на чийто връх да се намира един човек, а доброволно обединение, в което всеки е свободен да взема участие в избора на собствената си съдба.

Животът и смъртта на Сталин показват, че липсата на хармония между политиката и морала в крайна сметка винаги довежда до крах. Историческото махало на събитията в нашата страна издига Сталин до най-високата точка и го смъква до най-ниската. Животът и смъртта на Сталин релефно доказват, че човек, който вярва единствено в могъществото на насието, може само да върви от едно престъпление към друго. Декорите, които диктаторът сковава от „славата, мъдростта и прозорливостта и от преклонението към него“, рано или късно рухват. С живота и смъртта си Сталин показва, че претенциите му за безупречно управление са били измамни. Способността му да завладява съзнанието на хората и да ги превръща в безмозъчни изпълнители е страшно предупреждение — до какво може да доведе безконтролната, абсолютната и концентрираната в едни ръце власт. Но ние още не сме се поучили напълно от това историческо предупреждение. Още не са създадени сигурни гаранции, че повече няма да бъде допуснато превръщането на първото лице в държавата и обществото в някакво божество. Триумфът на Сталин и трагедията на народа са вечно предупреждение за нас... Историята обвинява Сталин. Смъртта му не го оправдава.

[1] ЦГАОР, ф.601, оп.1, д.217, л.181. ↑

[2] Достоевски, Ф. М. Братя Карамазови. Т.І. С., 1960, с. 310–331.

↑

[3] Достоевски, Ф. М. Братя Карамазови. Т.І. С., 1960, с. 316, 317.

↑

[4] Толстой, Л. Н. Полн. Собр.соч. Т.24, с.14; т.26, с.369. ↑

[5] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.337, т.І, л. 80–81. ↑

[6] ЦГАОР, ф.130, оп.1, д.1, л. 50–51. ↑

[7] Пак там, д.1, л. 52–53. ↑

[8] ЦГАОР, ф.7523, оп.107, д.127, л. 1–6. ↑

[9] Рапопорт, Я. Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. М., 1988, с. 208–209. ↑

[10] Правда, 9 марта 1953. ↑

[11] Правда, 10 марта 1953. ↑

[12] ЦГАОР, ф.7523, оп.107, 261, л. 28–34. ↑

СТАЛИНОВОТО НАСЛЕДСТВО

В тази глава вече стана дума, че сталинизмът е покълнал на марксистка почва. Убеден съм в това. Но Сталин успява така да преоре и натопри тази почва, че на нея започват да избуяват социални и нравствени плевели във вид на бюрокрация и догматизъм, които и досега са неизкоренени от живота ни. Но бих искал още веднъж да подчертая, че за появата на сталинизма не е виновен ленинизмът. Сталинизмът е антипод на ленинизма — антипод, успял умело да се притули под марксистко наметало. Държа на това, защото все по-често се чуват гласове, опитващи се да открият семената на сталинизма едва ли не в Комунистическия манифест. На една и съща почва, всеки знае това, може да покълнат най-различни растения. От своята градина Сталин събра плодове, много от които биха хвърлили в ужас ония, които дълго преди Октомври са мечтали за „царството на правдата и щастието“. Заслужават внимание думите на Берия, който в речта си на Червения площад по време на погребението на вожда казва, че Сталин „остави на нашата партия и на страната велико наследство, което трябва да пазим като зеницата на очите си и неуморно да умножаваме“. При мисълта, че за Страшилището е можело да се появи възможност да го „умножава“, тръпки ме побиват...

Ако Ленин беше живял поне още 5–10 години, сигурно много неща биха се развили съвсем иначе. Това мое предположение не абсолютизира ролята на личността, то показва вярата ми в ония сили, които „държаха в умовете и сърцата си“ великата идея. За съжаление тази идея, родила се почти преди век и половина, така и не може и до днес да се материализира в максимално пълна форма. Но това не значи, че всичко в нея е утопично. Просто делата на Сталин накараха много и много от нас да се усъмнят във възможността за хуманното ѝ реализиране. Ето защо, когато говорим за „наследството“, оставено ни от Сталин, трябва непременно да кажем, че великите мислители Маркс, Енгелс и Ленин не са виновни за тази болестна сянка, помрачила задълго великите им идеи. По вина на Сталин марксизмът като че ли избледня. Престанахме да го виждаме в истинската му дълбочина. Тази дълбочина според мене не е еднопосочна, а

многопосочна. Еднопосочното възприемане на марксизма, на което за трийсет години Сталин и неговата пропагандна машина научиха постепенно милиони люде, започна да ни изглежда като низ от догми, довели до „избледняване“ не само теорията, но и самата революция. Ленин би потреперил, ако е можел да си представи, макар и за миг, макар и една стотна от злото, което ще причини на делото му първият генерален секретар на партията. Описвайки събитията по време на Френската революция, Жан Жорес стига до следното знаменателно заключение: „Великите водачи на революцията и демокрацията, работили и сражавали не преди повече от век, не са отговорни пред нас за делото си, което можеше да бъде изпълнено само от няколко поколения. Да се смята, че са били длъжни да завършат драмата, сякаш на историята не ѝ е предстояло да продължи делото им и след тях, е истинска детинщина и несправедливост. Делото им неизбежно е било ограничено; но то е било велико.“^[1] Кощунство е съдът над Сталин да се превръща в съд над Ленин, както се опитват някои да правят, защото Ленин, по думите на Жорес, „не е отговорен пред нас за делото, което можеше да бъде изпълнено само от няколко поколения“.

Тези поколения въпреки волята на Ленин повежда онзи, който извърши най-страшното престъпление, поставяйки знак на равенство между **великата идея и собствената си власт**. Всички престъпления на Сталин са производни на това **главно престъпление**. Тази констатация определя характера и съдържанието на Сталиновото „наследство“ и ролята на това наследство в историята. Трудно е да не се съгласим с Милован Джилас, който идва до извода, че „Сталин е един от най-чудовищните насилници в историята“^[2]. Сталиновото „наследство“ може да се изрази с формулата: страдания, нещастия, гибел на милиони, уж за „щастиято“ на останалите. Сталин смята това за нормален израз на „прогреса“, към който се е запътил. Главна жертва на сталинизма е свободата. „Вождът на народите“ не беше император, но сигурно нито един монарх не е притежавал такава неограничена власт като него.

Не може да не признаем, че Сталин по-пълно от руските царе използва не само социалните, икономическите и идеологическите фактори, които му помагат отначало да се задържи, а после и да стъпи здраво на краката си, но и националните особености на руския народ. Мережковски още в началото на века пише, че „една от най-дълбоко

вкоренените особености на руския дух“ се заключава в това, че „трудно тръгваме, но тръгнем ли веднъж, стигаме във всичко — в доброто и в злото, в истината и в лъжата, в мъдростта и в безумието — до крайност“^[3]. Може да оспорваме това категорично твърдение на големия руски писател, но не може да не признаем, че Сталин изкусно използва за постигане на целите си националните, етническите и историческите особености на народите, най-вече на руския народ.

Нахвърляйки последните шарки върху портрета на човека, който остави такива дълбоки следи от рани в историята на съветския народ (а дали само в неговата история?!), налага се да кажем, че *фактически в Сталиновото „наследство“* не е останало (и не можеше да остане!) нищо позитивно. Това, което ценим, което за нас е непреходно, важно и нужно, е създадено и съществува не благодарение на Сталин. Удържаният наглед толкова много лични „победи“ Сталин претърпя в крайна сметка пълно историческо поражение. За да оценя „наследството“ му, останки от което проличават и днес, бих искал да ви припомня някои изводи и оценки от последния сталински конгрес.

XIX конгрес на ВКП(б) (партията се нарича така при откриването му) е отделен с тринайсет години от предишния. На Сталин отдавна вече не са му нужни партийни форуми. След войната животът на Централния комитет става още по-безцветен. Фактически този орган за ръководене на партията между конгресите изпълнява при Сталин ролята на партийна канцелария — назначаване на кадри, изпращане на указания до републиканските и областните партийни организации, издаване на постановления, които поразително си приличат. Повечето от тези постановления се отнасят до селското стопанство — за мерките по ликвидиране на нарушенията на устава за селскостопанската кооперация в колхозите; за осигуряването на добро състояние на държавните зърнени храни; за колхозното строителство в Литовската, Латвийската и Естонската ССР; за уедряването на малките колхози и задачите на партийните организации в тази кампания; за организацията на пропагандата и внедряване постиженията на науката и челния опит в селското стопанство и други подобни напъни да се съживи охтикясалото село.

След дългите нощни брътвежи в близката вила на Сталин, където около „вожда“ са насядали такива „аграрници“ като Молотов, Берия и Маленков, се пръкват само твърдоглави, тъпи натрапчиви идеи, които

все повече натикват селското стопанство в задънена улица. В тази обстановка, в която Сталин чувства, че селото му отговаря с продължителна, неосъзната, пасивна, но неумолима мъст за гаврите със земеделеца и скотовъдеца, той често се хваща за нетрайни и призрачни възможности. Именно по негова инициатива е издигнат Лисенко, по негово предложение отново (както и малко преди войната) през септември 1946 г. излиза постановление на Министерския съвет и ЦК на ВКП(б) за проверка и изземване на „незаконно заграбени земи както от страна на отделни колхозници, така и от организации и учреждения за помощни стопанства“. Нарушителите, се казва в документа, „ще бъдат давани под съд като нарушители на закона и врагове на колхозния строй“. Именно Сталин предлага (и естествено това влиза в постановлението) да се създават в министерствата на селското стопанство на СССР и на републиките управления за селскостопанска пропаганда начело с първите заместник-министри... Всичко е напразно. На безогледните, изсмукани от пръстите решения, най-вече от административно-репресивен характер, селото отговаря с безмълвно равнодушие.

Минават години. Централният комитет не се събира. След февруарския пленум през 1947 г., обсъдил същите въпроси за „подем на селското стопанство“, следващият е свикан едва през август 1952 г. за решаване на организационните въпроси, свързани със свикването на XIX конгрес на партията. Дори информационните съобщения за тези пленуми се дават в печата в загадъчна форма: „Тия дни (?! — б.а.) в Москва се състоя поредният (?! — б.а.) пленум на ЦК на ВКП(б).“ Нека читателят да си блъска главата кой е изнесъл доклада, как е преминало обсъждането на въпроса и кои са точно „тия дни“. Бюрокрацията не може да мине без секретност; как иначе, когато тя е една от най-важните ѝ опори.

Да, на Сталин не са му нужни партийни форуми. Но и не му се иска да извършва големи промени в партийното ръководство без конгрес. Той знае, че конгресът ще протече по неговия сценарий и напълно ще одобри каквото предварително си е наумил. Работите са стигнали вече дотам, че съвестта на хората е изтласкана отдавна в дълбок резерв. Партията, ще повторя, се е превърнала в духовен орден, на който той е магистър. Но повярвал в духовното си безсмъртие, Сталин решава да остави на наследниците си материали за

продължително предъвкване — „Марксизмът и въпросите на езикознанието“, „Икономически проблеми на социализма в СССР“, речта си пред XIX конгрес на партията и два нови тома от „собствените“ си съчинения, които трескаво се подготвят за издаване. Личи си, че стареещият и болен „вожд“ иска заедно с това да подготви почвата за отстраняване на не един и двама многогодишни негови съратници, които знаят прекалено много, за да може да ги превърне след конгреса в удобни изкупителни жертви.

За политическия портрет на Сталин и за характеристиката на „наследството“ му XIX конгрес дава малко нови неща, но заедно с това доста интересен материал. От август до октомври 1952 г. Маленков няколко пъти докладва на Сталин как върви подготовката за конгреса: съдържанието на отчетния доклад за работата на ЦК на ВКП(б), директивите на конгреса по петия петгодишен план, други документи и изказвания. Сталин прелиства проектите за изказвания на членовете на Политбюро, но те малко го интересуват. Всички се надпреварват в търсенето на нови епитети, заслуги, добродетели и таланти на „вожда“. Сталин не прави писмени забележки, а при срещите си с раболепния Маленков му предава устно и лаконично възраженията си, звучащи като неотменни указания. Значително по-голямо внимание отделя на собственото си изказване. По негов план Суслов, подпомогнат от малобройна бригада, подготвя няколко варианта на речта му. Окончателния вид на изказването си Сталин доизглажда сам.

Няколко дни преди конгреса Сталин определя откриването му за... седем часа вечерта. Просто подчинява върховния форум на партията на собствения си дневен режим. Президиумът на конгреса е малоброен. Но се появява нещо ново: всички членове се струпват в левия край на масата на президиума. Сталин сяда сам в десния. Няма никой нито до него, нито зад него. „Великият вожд“ не иска да се смесва дори с най-високопоставените ръководители на партията. Безкрайното споменаване на името му в речите на делегатите се прекъсва от безбройни овации, ставания на крака, скандиране. Сталин наблюдава тази екзалтация у хора уж нормални, които не свалят от него очи, пълни с преданост, любов и не принудено раболепие. Уморил се да слуша потоците от хитро изпипани славословия, „вождът“ излиза в почивката и дълго време не се появява. Ако не греша, само в деня на откриването и в деня на закриването на конгреса е присъствал на

всички заседания. Два-три дни изобщо не се появил. Мисля, че не по здравословни причини. Тези форуми, тъй като в тях няма борба, загадки, неясноти, отдавна са му станали безинтересни. Но той и не иска други. Конгресът е за него „демократична“ рамка на единовластието му. А и при това малко са останалите живи членове на Централния комитет, избрани на XVIII конгрес. Нужно е да се попълни съставът му. Все пак понякога ще се налага „да се подпечатва“ едно или друго негово решение... Ролята на „вожда“ в обществото беше такава, че за хората в страната целият конгрес нищо не струваше в сравнение с гложещата всички мисъл: ще се изкаже ли Сталин?

В общественото съзнание Сталин вече отдавна се беше превърнал в жив мит — средоточие на мъдрост, на всички земни добрини и на прозорливост. Всеобщата заблуда беше толкова голяма, че всяка обикновена дума, мисъл или идея, принадлежащи на Сталин, се обличаха някак си подсъзнателно във форма, изпълнена с особен, оригинален, неповторим смисъл. Хората вече не виждаха, че най-обикновени, банални неща, простички положения, често пъти слабо покриващи се с даденостите на живота, се приемат от тях едва ли не за божествени откровения.

Делегатите до последния ден не са наясно: ще им каже ли нещо „вождът“? На заключителното заседание, когато всички виждат, че Сталин се надига иззад масата на президиума и тръгва бавно по килимената пътека към трибуната, цялата зала става на крака и му устройва продължителни овации. Той отново се явява пред тях не с военната, а с „партийната“ си униформа, само с една звезда на герой, поддържайки умело в съзнанието на хората образа на „скромен“ лидер. Речта му е кратка. Май че аплодисментите между думите му са траяли по-дълго. Сталин не казва **нищо дума** (1) за вътрешното състояние на страната и за състоянието на партията, обаче отбелязва, че с образуването на народнодемократичните страни, а както той се е изразил, на новите „ударни бригади“, на нашата „партия стана по-леко да се бори, а и работата тръгна по-весело“.

Обръщайки се към делегациите на комунистическите партии в капиталистическите страни, Сталин издига два твърде съмнителни лозунга. И двата са основани на предпоставката, че в капиталистическия свят били изхвърлени зад борда знамената на буржоазнодемократичните свободи, националната независимост и

суверенитета. Той призовава комунистическите и демократическите партии да вдигнат тези знамена. Отново както през годините на старото „коминтернско“ трето десетилетие на века, през 20-те години, изразява увереността си „в победата на братските партии в страните, където господства капиталът“^[4]. Еднопосочното мислене на Сталин сякаш не може да направи и крачка встрани. Нито една нова идея. И затова напълно обяснимо е защо наскоро след конгреса, още през същия месец, излиза в „Правда“ статия, озаглавена „Сборище на социал-предателите в Милано“ — за поредния конгрес на социалистическия Интернационал. „Властелини“, „провокатори“, „престъпници“, „предатели“ — с такъв речник си служи статията. „Наследството“ на Сталин в областта на комунистическото движение, на борбата на трудещите се за своите социални права, както и в областта на международните отношения изобщо, се отличава с крайния си консерватизъм, с неразбиране на необходимостта от радикални промени. На своя последен конгрес Сталин само фиксира релефно остарялата традиционна позиция на комунистите, съвсем очевидно изоставаща от започналите изменения в света.

Имах възможност да поприказвам с неколцина делегати на XIX конгрес. Най-прозорливите от тях са разбрали, че Сталин вече определено е мислел за онова, което ще остане след него, и как да се разпореди с това наследство. Мисля, че именно така се обяснява неговата необикновена, голяма реч пред пленума на Централния комитет, избран на конгреса. Със зловните си изрази, произнесени с обвинителна интонация, той сякаш изразява съмнения, че съратниците му ще успеят да продължат поетия курс. Няма ли да капитулират пред вътрешните трудности, пред империализма? Ще проявят ли мъжество и твърдост пред новите изпитания?

Днес знаем, че в последната си публична реч Сталин се е нахвърлил върху Молотов и Микоян, сякаш давайки да се разбере, че в неговата „стара гвардия“ не всички са достойни за доверие. Сталин просто се е страхувал, че главното му „наследство“ — мощната, мрачната, застинала в продължителната си непромененост държава — може да попадне в несигурни ръце... „Вождът“ е разбирал, че името, делата, идеите му могат да бъдат запазени само в рамките на създадената от него система. Всяка друга система ще отхвърли постулатите му. Тоталитарната държава, която диктаторът всъщност е

създавал през всичките тези години, функционираше по неговите сурови рецепти: най-голяма централизация, лишен от собствен глас антураж на единовластието, залагане на силата като главен фактор за развитие. И до края на дните си Сталин смята, че за да се изгради материалната база на създадената от него държава, е нужно да се осигури растеж предимно на производството на средства за производство и довеждането на колхозната собственост до равнището на общонародна.

Главен елемент на Сталиновото „наследство“ е липсата на свобода за отделната личност. Да, няма експлоатация в смисъла на предишното капиталистическо разбиране, хората са, общо взето, равни в бедността си, в огромната си зависимост от апарата, но имат възможност „всеотдайно да се трудят“. Докато не е пресекнал огромният подтик на Октомври, съветските граждани често стигат до високи постижения в промишлеността и селското стопанство, в науката и културата. Но все по-широкото използване на хитро скроената система на забрани, ограничения и принуда насаждат в съзнанието на хората социална пасивност, равнодушие, инертност. Масовият принудителен труд, интерниранията и всеобщият контрол върху умовете, заплахата от неминуемо наказание за всяка проява и най-малко „другомислие“ „украсяват“ едно общество, в което липсата на свобода е естествено състояние. Разбира се, за свободата никой не само не говори, но е опасно и да мисли.

В Сталиновото „наследство“ особено място заема партията, но партията не в смисъла на днешното ни разбиране за нея, а като синоним на огромен идеологически орден. И до края на дните си Сталин обичаше да казва: „ние, болшевиките“, „няма такива крепости, които болшевиките не биха могли да превземат“, „болшевиките са хора от особен вид“... Цели поколения израстват с преклонение пред Сталин, с идеите му. В центъра на всички светогледни принципи, както по всичко личи, бе поставен класовият подход в неговото извратено тълкуване. Очевидно марксистите сталинисти винаги са го абсолютизирали, нагаждайки всички социални явления към схема, чиято основа е постулатът: класовата борба е главната движеща сила на развитието. Идеите на хуманизма, на общочовешките ценности и на нравствеността се обявяват за еретични, буржоазни, все едно че хуманизмът и марксизмът са антиподи. За някаква хуманна същност на

марксизма не може и дума да става. За партиецата класовото съзнание означава непоклатима непримиримост към всичко чуждо, към всичко, което е в разрез с убежденията му. Абсолютизирането на класовия подход и законът от диалектиката за борба на противоположностите оправдават суровото отношение, насилието, нетърпимостта. Класовият подход издига на пръв план борбата, а компромисът, съвместното съществуване, споразумението и сътрудничеството стават нещо второстепенно. Във външнополитическите отношения това води до конфронтация, а вътре в страната оправдава насилието и терора. Абсолютизирането на реално съществуващите противоречия между класите кристализира в универсалната доктрина за политическа и идеологическа война.

Партийният орден, а Сталин често го нарича „армия“, се превръща постепенно в разгърнат, универсален апарат на властта. Партията, която остави Сталин, беше загубила в значителна степен ленинските си черти. Послушното автоматично единодушие, единогласност и единомислие превръщат членовете на революционната някога ленинска партия в сива маса от изпълнители. Печатът на Сталиновото „творчество“ проличава тук също така отчетливо, както и в другите области. Във връзка с това не може да не признаем, че не само Сталин и обкръжението му, но и партията носи отговорност за сталинизма.

Най-сетне Сталиновото „наследство“ би изглеждало непълно, ако при анализиране на отраженията на сталинизма не вземем предвид ролята и мястото, които диктаторът отрежда на наказателните органи. В резултат от неговата селекция ги оглавява каста от инквизитори, на които безрезервно е вярвал. Ежов, Берия, Круглов, Абакумов, Кобулов, Серов, Деканозов, Меркулов, Цанова и другите жреци на Сталиновата държавна сигурност се разпореждаха с живота на всеки гражданин на страната, независимо дали е никому неизвестен отруден човек или е известен деец. Ето пример:

Един от зловещата шайка на Бериевото обкръжение — Серов — в доноса си до Сталин и Берия (вече след войната) пише: „Аз вече докладвах за необективното отношение на члена на военния съвет към групата окупационни войски в Германия генерал-лейтенант Телегин към работниците от НКВД. Телегин е започнал да търси различни «факти» против отделни представители на НКВД и да ги поднася на

др. Жуков в изопачен вид. Например съобщил е за изпращането на 51 ешелона с трофеи на адрес на НКВД... Разполагаме с десетки факти, които говорят, че генерал Телегин се опитва да компрометира работниците от НКВД. Стигнах до извода, че генерал Телегин изпитва голяма злоба към НКВД...“^[5] Сталин, естествено, възлага на НКВД „да разучи хубавичко положението“. Не е било трудно да се предвиди изходът. Скоро Телегин е отзован в Москва и пратен на курс за усъвършенстване на политическия състав, докато в „органите“ подготвят „делото“ и го докладват на Сталин. С негово одобрение Константин Фьодорович Телегин, преминал цялата война на най-трудните, често пъти решаващи участъци, е арестуван за „вражеска дейност“. Присъдата на военната колегия гласи: „За антисъветска пропаганда на основание на Закона от 07.08.32 и на член 58–12 от Наказателния кодекс на РСФСР се осъжда на лишаване от свобода в ИТЛ (изправително-трудоу лагер) за срок от 25 години с конфискация на цялото му имущество...“ Само смъртта на Сталин отваря пред Телегин вратите на лагера. Най-малкото търкане, „поглеждане накриво“, незначително незачитане към представителите на наказателните органи се квалифицира като тежко престъпление.

Всеки взема от историята онова, което отговаря на светогледа му. Изучавайки Великата френска революция, Ленин вижда в колосалното сътресение централната идея — народовластието. Несъвършенството и противоречивостта му. Но е видял в народовластието една непреходна историческа надежда. Обръщайки се към Френската революция, Троцки е поразен от неумолимостта на обратното движение, от възможността за безжалостно ликвидиране пламъка на народната свобода. За него думата „термидор“ става символ за реставриране на старото, на контрареволуцията, на предателството, измама спрямо всички най-хубави надежди на революционерите. Не е случайно, че употребява думата „термидор“ обикновено в съседство с думата „Сталин“. А „вождът на народите“ обръща внимание най-вече на опасността, която по негово мнение е погубила Френската революция. Тази опасност е била конкретна и се заключавала в появата на „народни врагове“. Този печален за съветската история термин е дошъл в нашата трагична действителност от XVIII век. За Сталин „народни врагове“ са всички, които пряко или непряко макар и потенциално са могли да се превърнат в заплаха за единовластието.

Всичките си мисли той насочва към укрепване на това единовластие, представяйки го, естествено, за „укрепване на социализма“. Но за да се постигне това, нужна е голяма наказателна машина. И той лично я създава, насочва и контролира.

Над народа, държавата и партията се разпростира страшната мрежа на наказателните органи. Абсолютизирането на насилието намира израз у Сталин в създаване на огромна система за надзор над всеки гражданин на страната, който става напълно беззащитен пред опасността от произвол. Извращавайки, довеждайки до абсурд идеята за класовата борба, „вождът“ я превръща в инструмент за постигане на „върховната истина“. По своята същност цялото Сталиново „наследство“, независимо дали засяга държавната, обществената или идеологическата сфера, е свързано с възможността и необходимостта от насилие. През целия си живот Сталин защитава институциите, създадени с негово участие, поддържа и насажда най-фанатизирани възгледи, означаващи вяра в инерцията на социалното движение, без то да бъде стимулирано по революционен път.

Но „вождът“ явно е надценил стабилността на създаденото от него общество. Буквално броени часове след смъртта му неговите наследници започват да нарушават заветите му. През март 1953 г. настъпва десетилетието на съветския реформизъм, засегнало буквално всички области на живота. Но все пак значението му не бива да се надценява. Особено онези негови аспекти, които са свързани с наистина историческия XX конгрес на партията. Характерна черта на всички реформи през този период е тяхната незавършеност, половинчатост, недоизясненост. Но най-главното е направено: сложен е край на терора, господствал почти четвърт век. Свободата получава шанс да се реализира. Но всичко това ще стане, след като Сталиновото „наследство“ започне да се руши.

Днес гледаме на Сталин и сталинизма все още някак си от висотите на птичия полет на историята. Мисля, че след десетилетия тези мрачни страници от летописа на съветския народ с увеличаване на дистанцията от време ще ги виждаме в много по-голяма дълбочина, по-многогранно и по-вярно. Днес миналото е твърде близко и ни държи в обятията си. Но нека още веднъж да подчертая: още отсега е ясно, че Сталин е само връхът на айсберга. Като описвам върха, аз не претендирам, че хвърлям светлина върху целия айсберг.

Ще изкажа още една, почти еретична мисъл. Сигурно прекалено еретична. В началото на века, както читателят помни, руският писател Мережковски написва вдигналия шум памфлет-пророчество „Задаващият се Простак“. Тогава този памфлет е приет като своеобразен антиреволюционен манифест (пък и сега, мисля, надали ще са много онези, които ще погледнат другояче на това произведение). Ще ви запозная с централната, може би, идея. Мережковски, ненадарен с талант, но склонен към мистика, пророчески пише: „Не бойте се от никакви съблазни, от никакви изкушения, от каквато и да е свобода — не само външна, обществена, но и вътрешна, лична, защото без втората е невъзможна и първата. От едно се страхувайте — от робството и от най-лошото от всички робства — еснафщината и от най-лошата от всички еснафщини — простацината, защото възцареният се роб не е нищо повече от простак, а възцареният се простак не е нищо по-малко от сатана, но не вече старият фантастичен, сатана, а нов реален сатана, реално страшен, по-страшен, отколкото го изографисват — задаващият се «княз на този свят», «Задаващият се Простак».“^[6]

Критиците веднага изтълкували, че под роби трябва да се разбира пролетариатът, но на мене ми се струва, че са сбъркали. Както личи от памфлета, Мережковски говори за „духовно робство“, а в такава робство, по думите му, могат да се намират самодръжците, „китайската стена на таблицата за ранговете“, „мъртвият позитивизъм на православния формализъм“ и „черната сотня“^[7]. За Мережковски робството и простацината са по същината си синоними на антисвободата. Може писателят да не се е и опитвал да надниква толкова далече зад хоризонта на битието, надявайки се наивно да спаси Русия само с помощта на „религиозната общественост“ и възраждането на интелигенцията, но волно или неволно е изразил една твърде дълбока мисъл: потъпкването на свободата винаги създава опасност от идването на „княза на този свят, Задаващия се Простак“. С целия си живот, с деянията си, със стремежите си Сталин доказва, че Простакът от антисвободата може да бъде кръвожаден, чудовищно страшен. Рецептите на Мережковски, който се страхува от идването на Простака, са доста наивни, но не и без рационален смисъл: той вярва в особената роля на човешкия интелект. Днес ние знаем, че Простакът от насието, бюрокрацията и догматизма може да не бъде допуснат,

ако срещу него се опълчат в тесен съюз демокрацията, законът и културата.

Тези мои размисли може и да са доста абстрактни, умозрителни. Но говоря за това, защото колкото по-малко е уважението към демокрацията, закона и културата, **винаги** толкова по-отчетливо се очертава призракът на Простака от антисвободата. Тази истина е била в сила и за началото на ХХ век, а мисля, че ще бъде в сила и през ХХІ век. Може би и самият Мережковски е нямал представа колко дълготрайна е идеята му. Може би аз я чета днес по-другояче, отколкото са я чели тогава, в зората на века, в отблясъците на кървавите класови сражения. Но да оставим настрана Мережковски. Има общочовешки истини, които не противоречат на традиционния марксизъм, на истините, основаващи се на хуманизма, на вярата във всесилието на човешкия разум и в неукротимото влечение на човека към социална и морална справедливост. „Наследството“ на Сталин не се вписва ни най-малко в тези рамки.

„Задаващият се Простак“ се проявява най-зловещо в диктаторство, изключващо свободата. А наглед всичко започва с дреболия: концентриране на властта в ръцете на много тясна група от лица, която в края на краищата я предава на един човек. Още Плеханов вижда тази страшна опасност. Наскоро след революцията той пише по повод прекомерното съсредоточаване на властта: „Централният комитет «разгонва» всички недоволни от него елементи, навсякъде слага свои креатури и след като натъпка с тези креатури всички комитети, си осигурява сега без труд напълно покорно мнозинство на конгреса... Тогава у нас действително няма да има в партията нито мнозинство, нито малцинство, защото ще бъде осъществен идеалът на персийския шах.“ По-нататък Плеханов, като споменава баснята на Крилов за жабите, които си търсели цар, продължава: „Ако нашата партия би се наистина сдобила с такава организация, то много скоро няма да остане в редовете ѝ място нито за умни хора, нито за калените борци: ще останат в нея само жабите... и **Централният щърк**, който безнаказано ще гълта тези жаби една след друга.“^[8] Днес ние вече знаем, че „Централният щърк“, който гълташе хора вместо жаби, е виждал смисъла на своето съществуване и дейност не в укрепване и развитие на народовластието, а в циментиране на цезаризма. А Сталин, дори когато усеща, че старостта и болестите скоро ще го прекършат,

още веднъж проверява дали новият Централен комитет е благонадежден. В изказването си на последния пленум на ЦК изведнъж заговорва за старостта си и за необходимостта да бъде освободен от задълженията на секретар на Централния комитет. Той предварително знае с какво ще завърши целият този спектакъл. Разбира се, новият състав на ЦК не може и да помисли такова нещо. Да бъде освободен Сталин — та това е цяло кощунство! Дори ако се предположи невъзможното: Сталин да напусне поста секретар, но да остане председател на Министерския съвет. Мисля, че от висотата на този пост той скоро би устроил кървава баня за тези, които са се съгласили с напускането. Но това хипотетично предположение, изказано от мене, е съвсем нереално. Сталин е знаел това по-добре от другите и все пак няколко месеца преди да умре решава още веднъж да провери верността на обкръжението и на новия Централен комитет. По негово мнение новите членове на Централния комитет са преминали успешно през тази **сталинска** проверка.

Ще повтора още веднъж: Сталин никога не се е интересувал от човека като човек, като социален феномен, „мярка на всички неща“, като цел на социалистическото развитие. За него човекът е интересен (а без това не може да се разбере същността на Сталиновото „наследство“) само като съюзник, враг, изпълнител, „винтче“. Все пак в края на живота му са го заинтересували и „високопоставени особи“, забележителни личности, хора със „синя кръв“ или от известни фамилии. В този случай към тях проявява непринуден интерес, дава съответните разпореждания или просто се наслаждава на възможността да се разпорежда със съдбата им. Ето два-три примера:

Фелдмаршал Паулус, държан в „специален обект“ край Москва, е сътрудничил на съветските власти в предаване и обобщаване на военен опит. Той няколко пъти се е обръщал към Сталин с молба да му разреши да се върне в родината си, особено като се има предвид, че отношението му към Съветския съюз се е изменило коренно в положителна посока. Но годините си минават, а Сталин не освобождава пленника. Накрая една заран Сталин намира на бюрото си донесение на министъра на вътрешните работи:

„До другаря Сталин Й. В.

Докладвам, че през нощта срещу 26 февруари 1952 г. бившият фелдмаршал от германската армия Фридрих Паулус е получил припадък с временно загубване на съзнанието. Заедно с Паулус живеят и го обслужват личният му ординарец войникът военнопленник Шулте, както и личният му готвач военнопленникът Жорж. Поради дългото му пребиваване в плен и неизвестността около въпроса за репатрирането му фелдмаршалът е започнал да проявява нервно безпокойство. От своя страна смятам за целесъобразно да се разгледа въпросът за възможността Паулус да бъде репатриран в ГДР.

29 февруари 1952 г.
С. Круглов“^[9]

Най-сетне Сталин дава съгласието си да бъде определен редът за репатрирането на Паулус. Десет години в ръцете му е бил човекът, символизиращ, една от най-бляскавите „негови“ военни победи. Мъчно му е било да се раздели с този „символ“.

Когато Сталин научава, че в Саксония, в едно село близо до замъка Росел, е открита вдовицата на Вилхелм II — Хермина фон Прайзен, поразмисля малко и промърморва: „Създайте й нормални условия за живот.“

Малко по-рано долагат на Сталин, че в концентрационния лагер в Ораниенбург е открит бившият премиер-министър на Испанската република Франциско Ларго Кабалеро в състояние на крайно изтощение. Сталин се ограничава със следното разпореждане: „Съобщете на семейството му в Испания, че е жив.“ Така или иначе, премиер-министрите, монарсите, пълководците — това са все хора от „неговия кръг“. Тук той си позволява да прояви дори благосклонност.

Сталин взема отношение и към съдбата на императора на Манджурия Пу И. След разгрома на Квантунската армия императорът със семейството и прислугата му е изпратен в Чита, а по-късно в Хабаровск. Бил е активно „обработван“, за което свидетелства писмото на бившия манджурски монарх до Сталин в средата на 1949 г. Ето откъси от това писмо, доставило по всяка вероятност удоволствие на

славолюбивия „вожд“, ако, разбира се, не е доловил признаци, че „органиите“ пак са се „престарали“...

„До генералисимус Сталин

За мене е голяма чест да Ви напиша това писмо. Аз винаги съм изпитвал към Вас чувства на дълбока обич и възхищение, поради което искам да Ви съобщя за надеждите си да бъда оставен на местожителство в Съветския съюз. В миналото японската военщина ограничаваше личния ми живот. Аз нямах възможност да науча за истинското положение в СССР... За пръв път след 40 години прочетох Вашата книга «Въпроси на ленинизма» и «История на ВКП(б). Кратък курс». Сега научих, че СССР действително е най-демократичната и най-прогресивната страна в света, пътеводна звезда за малките и угнетени народи... Правителството на СССР е отменило смъртното наказание. Това е нова ера за СССР в опазването на хуманността...

Айсин Джоро Пу И“^[10]

Сталин прочита превода, разглежда дълго и с любопитство цялата шарения от йероглифи и подхвърля на Берия: „Сигурно ще трябва да го предадем на китайците?“ Колко му е? Само да рече и готово — съдбата на императора е решена! Но по-добре е изобщо съдбите на хората да се решават със списъци. С дълги списъци. С безкрайно дълги списъци...

Унищожавайки в обществото каквито и да било алтернативи, Сталин превръща „наследството“ си в негативно и еднопосочно. Едва ли му е минавало през ума, че началото на историческото му поражение е съвсем близко. Поставяйки в последните месеци своите лаконични резолюции в горния ъгъл на документите, които сега значително по-рядко преглежда, той вдига дланта на лявата си ръка към лицето си, сякаш да се предпази от слънчевите лъчи. Навик! На една от ранните фотографии Сталин седи в същата поза до крайчеца на масата небръснат, с износени ботуши, омазнено старо палто и невчесани коси. А с ръка крие очите си от светлината... Сега той е

генералисимус и, както изглежда, най-могъщият диктатор на земята. Но този жест? Не от слънцето спасява той „вожда“. Без да знае това, Сталин иска да се спаси от задаващото се историческо поражение.

[1] Жорес, Ж. Социалистическая история французской революции. Т. VI. М., 1983, с. 446–447. ↑

[2] Джилас, М. Разговоры со Сталиным. Нью-Йорк, 1962, с. 207.

↑

[3] Мережковский, Д. Грядущий Хам. Издательство Пирожкова, 1906, с. 29. ↑

[4] Правда, 15 октября 1952. ↑

[5] ЦГАОР, ф. 9401, оп. 107, д. 261, л. 28–34. ↑

[6] Мережковский, Д. Грядущий Хам. Издательство Пирожкова, 1906, с. 29. ↑

[7] „Черни сотни“ (1905–1907 г.) — отряди от реакционни елементи за борба с революционното движение в Русия. — Б. пр. ↑

[8] Плеханов, Г. В. Сочинения. Т. XIII, с. 90, 92. ↑

[9] ЦГАОР, ф. 9401, оп. 2, д. 337, т. I, л. 26. ↑

[10] ЦГАОР, ф. 9401, оп. 2, д. 236, т. III, л. 180–181. ↑

ИСТОРИЧЕСКОТО ПОРАЖЕНИЕ

На трибуната на XX конгрес на КПСС е Хрущов. Делегатите слушат доклада му, хвърлил всички в шоково състояние. Сцената с президиума сякаш се разтапя пред очите им и те като че ли виждат там двама: Хрущов и познат до свиване на сърцето (а сега непознат!) призрак. Сигурно такова впечатление се е създало у делегатите на XX конгрес, когато на 25 февруари 1956 г. първият секретар на ЦК на КПСС Никита Сергеевич Хрущов е изнасял знаменития си „секретен“ доклад. Почти хиляда и петстотин делегати гледат изправилия се на трибуната човек напрегнато, сред мъртва тишина, прекъсвана понякога от възгласи на възмущение и душевен потрес. Човекът на трибуната продължава да чете с патос, а всеки от присъстващите в Кремълския дворец все по-отчетливо започва да вижда призрака, появяващ се ту отдясно, ту отляво на Хрущов. С характерния си говор първият секретар незабележимо, но заедно с това и бързо извайва съвсем нов образ на „вожда на народите“. Скоро в залата остава сякаш само сцената, на която има двама: новият лидер на партията, един от доскорошните верни съратници на умрелия преди около три години диктатор, и познатият абсолютно на всички образ на безмълвния „вожд“, който точно тук, на действително историческата арена, се превръща в съвсем друг — кръвожаден, тираничен, страшен. Нижат се часове с неоспоримо историческо значение.

Човек би помислил, че Хрущов извиква духове от задгробното царство. Изглежда, прав е бил Бердяев, когато заявява в лекциите си в Московската свободна академия за духовна култура, че „с обръщането ни към миналото у нас винаги се появява някакво съвсем особено чувство на приобщаване към друг свят, а не само към оная емпирична действителност, която ни притиска от всички страни като кошмар и която ние трябва да победим, за да се издигнем на някаква нова висота“^[1] Буквално няколко часа преди този доклад никой не е можел и да предположи, че след дълги години на стагнация и деформиране партията ще е способна да се издигне на тази „нова висота“. Каквото и да мислим за Хрущов, който е отговорен заедно с цялото обкръжение

на Сталин за годините на беззаконие и терор, тогава, на конгреса, той извършва неоспорим граждански, исторически подвиг.

Днес ние знаем, че веднага след смъртта на Сталин в ръководството на партията са започнали едва забележими процеси за освобождаване от игото на сталинизма. Това раздвижване се ускорява след арестуването и разстрела на Берия — след акцията, която позволи на новото ръководство по-дълбоко и по-мащабно да преразгледа вършеното зад сталинските кулиси, макар то да е било добре известно на мнозина и по-рано. Наскоро след като е била определена датата на XX конгрес, първия след смъртта на Сталин, на едно от заседанията на Президиума на ЦК на партията Хрущов неочаквано предлага да се създаде комисия за разследване на злоупотребите по времето на Сталин. Първият секретар се решава на тази крачка не по „зова на сърцето и съвестта“, както по-късно започва да уверява всички ни. Причината е, че веднага след като балсамираният Сталин е положен в Мавзолея до Ленин, в Централния комитет, в правителството и в различни държавни инстанции започва да приижда все по-увеличаващ се поток от писма на тикнати задълго отвъд бодливата тел на „зоните“, на роднини и близки, търсеци бащите, майките, братята и сестрите си. Надига се стихийна вълна на протест и надежда, на молба и вяра във възстановяването на потъпканата правда.

Хрущов се разпорежда да се подготвят на основата на писмата няколко обзорни доклада, които заедно с обявеното за неправомерно „ленинградско дело“ и преразгледаните дела на отделни затворници, успели да се оплачат в ЦК, убедително доказват престъпното скалпване на много от обвиненията. Става ясно, че когато в близките година-две изтече наказанието на огромния брой, осъдени по различни параграфи на член 58, тези хора ще трябва да се върнат вкъщи. Те ще носят със себе си вечната болка, недоумението си, а после ще поискат виновните да бъдат наказани. Сега, след смъртта на Сталин и Берия, никой не се осмелява да остави и занапред тия нещастници да гният по лагерите и на заточение. С други думи, Хрущов е видял, че партията и страната са поставени пред изключително сложен и отговорен избор. Още самото предложение за създаване на комисия предизвиква яростната съпротива на Молотов, Каганович и Ворошилов. Но Булганин, Микоян, Сабуров и Первухин въпреки въздържането на колебаещия се все още Маленков подкрепят Хрущов. Комисията е

създадена. Възглавява я Пospelов, дълги години главен редактор на „Правда“, а по-късно директор на института „Маркс-Енгелс-Ленин“. Хрушчов нарежда комисията да бъде допусната до материалите на Министерството на вътрешните работи и на Комитета за държавна сигурност. Пospelов доста се е потрудил. Впрочем така, както няколко години по-рано се беше потрудил, съставяйки заедно с Александров, Галактионов, Кружков, Митин и Мочалов „Кратка биография на Й. В. Сталин“. Когато в навечерието на конгреса Пospelов докладва на Хрушчов и на всички членове на Президиума изводите на комисията, първият секретар най-сетне разбира, че този документ или ще разчупи бетонната броня на лъжата, митовете и легендите, свързани със Сталин, или ще погребее политически самия него.

Хрушчов се връща няколко пъти към доклада на Пospelов, пита колегите си: какво ще правим? Как да съобщим на делегатите на конгреса изводите на комисията? Кой ще направи това? Може би Пospelов, Молотов, Ворошилов и Каганович дълго и упорито, понякога яростно се обявяват против разгласяването им. Ожесточените спорове не се протоколират, но според спомените на Хрушчов и на някои други от колегите му противниците на доклада изтъкваха няколко „железни аргумента“: Кой ни кара да показваме кирливите си ризи? Не е ли по-добре да поправим тихомълком допуснатите крайности? Нима Хрушчов не проумява до какви последици може да доведе обнародването на изводите, направени от комисията? И най-сетне, нали всички членове на Президиума на ЦК, кой повече, кой по-малко, са замесени в беззаконията на доскорошното минало! Нима човек може да си затвори очите пред всички тия опасности? Но Хрушчов побеждава. На 13 февруари Централният комитет взема решение делегатите на конгреса да бъдат запознати с доклада за култа към личността на закрито заседание. Макар че и Хрушчов не веднъж и дважд се е колебал. Но си е спомнял за писмата на затворниците, връщал се е мислено към безумието на отминалите години и все по-уверено стигал до извода: няма начин да се крият задълго резултатите от толкова масов терор, от беззаконията, от страхотните злоупотреби. Рано или късно истината ще излезе наяве. Той трябва да вземе инициативата в свои ръце и да разкрие пред партията тази страшна истина. За съжаление Хрушчов не е мислел да говори за това пред народа.

Когато по всичко изглеждало, че поредният XX конгрес е стигнал благополучно до обичайния си край, за да заеме мястото си сред другите също така невзрачни и „организирани“ конгреси, тутакси обявявани от печата за „исторически“, идва главното. На делегатите е обявено, че ще се състои закрито заседание. Председателстващият заседанието Булганин дава думата на първия секретар на Централния комитет на партията.

Идва звездният час на Хрущов. Доскоро правоверен сталинист, никога и за нищо невъзразяващ на „вожда“, той проявява съвсем неочаквано историческа смелост, гражданско мъжество и способност да прегази през блатото на създавалите се с десетилетия предразсъдъци. Както по-късно ще се изясни, Хрущов не прави това случайно.

Незабележим изпълнител от Сталиновото обкръжение по-рано, той се оказва сега, след като застава начело на партията, решителен, а често и импулсивен политик. Освен „секретния“ доклад и цяла редица необичайни мерки във вътрешната политика, в служебното досие на Хрущов фигурират и такива своеобразни негови стъпки като отиването му при Тито за нормализиране на отношенията със СФРЮ, разполагането на ядрени ракети в Куба, срещата му с президента на Съединените американски щати Айзенхауер, решителните му действия по време на събитията в Унгария, установяването на приятелски отношения с египетския президент Насър, непримиримостта му към Мао Дзъдун, поддръжката за Виетнам и много други, носещи печата на сложната и противоречива личност на първия секретар. Както показват тези събития, дал господ на Хрущов и решителност, и мъжество, и готовност да поеме върху себе си цялата отговорност. Но заедно с това обаче Никита Сергеевич беше лош аналитик, често пъти непоследователен, явно надценяваше интелектуалните и политическите си способности. Понякога постъпките му изглеждаха просто необмислени и непрозорливи. Към това се прибавяше и старата болест, от която страдеше не само той, но и цялата ни система като цяло: абсолютизиране на ролята на първото лице в държавата. И след Сталин политическите структури нямаха имунитет против цезаризма, възвеличаването на ръководещата личност, нямаха гаранции срещу появата на нова форма на култа. С дейността си Хрущов само

потвърди този органичен недъг на системата, лишена от атрибутите на истинската демокрация.

Принуден бях да направя това отклонение. Защото без него не е възможно да се разкрие напълно историческото значение на оная част от XX конгрес на партията, която нанесе първия страшен удар на сталинизма. С това се сложи началото на историческото поражение на „вожда“, строил тридесет години сталински социализъм.

... И така, на историческата сцена са две главни действащи лица: развихрилият се Хрущов и призрачният Сталин. В гробната тишина, царяща в залата, първият секретар преминава от въпрос на въпрос. Поспелов е подготвил с помощниците си доклад с повече от десет дяла. Всеки от тях е елемент от цялото, но играе и самостоятелна роля. Вътрешната логика на доклада е слаба. Така например, като излага общометодологични въпроси за култа към личността и възгледите на класиците на марксизма за него и след като споменава какви са оценките на Ленин за Сталин, докладчикът някак си изведнъж преминава към темата „врагове на народа“, а после отново се връща към по-общи въпроси: Ленин и опозицията в партията, колективното ръководство. Някои теми се повтарят неколккратно: отговорността за терора, геноцид и терор, терор. В доклада „За култа към личността и последиците от него“ се хвърля светлина и върху такива специални теми като Сталин и войната, конфликта с Югославия, Берия и някои други.

Хрущов започва спокойно: „Този доклад няма за цел да бъде дадена всенародна оценка на живота и дейността на Сталин. За заслугите на Сталин още докато беше жив са написани достатъчно книги, брошури, изследвания. Общоизвестна е ролята на Сталин в подготовката и извършването на социалистическата революция, в гражданската война, в борбата за построяване на социализма в нашата страна. Това е добре известно на всички. Сега става дума за въпрос, който има огромно значение и за днешното, и за бъдещото състояние на партията. Става дума как постепенно се е създавал култ към личността на Сталин, който в даден етап се превърна в извор на цяла поредица от извънредно големи и много тежки извращения на партийните принципи, на партийната демокрация, на революционната законност.“ В залата седят делегати, които за пръв път (!) научават за Лениновото „Писмо до конгреса“, за оценките, които Ленин дава за

Сталин още в началото на 20-те години. Това са откровения, позволили на истината да се изтръгне най-сетне от заточение. Макар и да заклеява „троцкистко-зиновиевския блок“, както и „бухаринците“, Хрущов за пръв път изказва еретичната тогава мисъл, че при Ленин борбата с опозиционерите се е водела само на „идеологическа основа“.

Но не тези идеи са главните в доклада на Хрущов. Изказването му е насочено към осъждане на Сталиновите беззакония. „Ясно е — подчертава Хрущов, — че тук са проявени от страна на Сталин в много случаи нетърпимост, грубост, злоупотреба с властта. Вместо да доказва политическата си правота и да мобилизира масите, той често вървеше по линията на репресиите и физическото унищожаване не само на действителните врагове, но и на хора, които не са извършили престъпление против партията и съветската власт.“

Залата се вцепенява, когато Хрущов разказва подробно как са били фабрикувани „делата“, що за хора са били така наречените „врагове на народа“. Той правдиво отбелязва, че Сталиновата концепция за „враг на народа“ е дала възможност да се прилагат най-жестоки репресии против всеки, който не се е съгласявал с него по какъвто и да е въпрос; против такива, които са били само заподозрени в намерения да извършат враждебни действия, а също и против онези, които са имали лоша репутация. Слушайки тези страшни откровения, седящите в залата виждат как познатата им до болка фигура с маршалски мундир се превръща постепенно в образ на палач на собствения си народ, чиито ръце са изцапани с кръв.

За три-четири часа, колкото продължава докладът, Хрущов като че ли прави невъзможното. Преди всичко докладчикът развенчава Сталин като вожд. И набляга особено върху това, че Сталин е бил некомпетентен ръководител: „познаваше страната и селското стопанство само от кинопрегледите“, а по времена войната „разработваше операциите по глобуса“, изобщо не се е съобразявал с „мненията на партийните работници“. Първият секретар, който добре познава селското стопанство, нанася на появилия се на сцената призрак най-унищожителните си удари именно в тази област. Хрущов съобщава на делегатите, че в последните години Сталин бил обзет от мисълта да повиши данъците в селското стопанство на 40 милиарда рубли. Такава е била фантастичната идея на човека, който се беше откъснал от действителността. Разкривайки некомпетентността на

„вожда“ и умозрителността на решенията му, Хрущов смъква по този начин от Сталин тогата му на непогрешимост и мъдрост, с която тъй дълго и старателно се е перчел.

По-нататък Хрущов привежда доказателства, че Сталин е бил палач, садист, човек, лишен от всякакви елементарни нравствени качества. Когато говори за съдбата на Косиор, Чубар, Постишев, Косарьов, Ейхе и други известни болшевики, докладчикът подчертава, че Сталин „сам беше главен прокурор във всички тези дела. Сталин не само се съгласяваше с всички тези арести, но самият той по собствена инициатива даваше разпореждания за арест“. А изтръгването на „признания“ — главният аргумент за виновност — е било въпрос на техника. И следователите изтръгваха тези „признания“. Но как може да се чуят признания за престъпления от човек, който никога не ги е извършил? Само по един начин — с прилагане на физически методи на въздействие, с изтезания, с лишаване от съзнание, с лишаване от разсъдък, с лишаване от човешко достойнство. Така се изтръгваха мними признания. Съобщавайки голям брой конкретни факти, свързани със съдбата на Киров, Постишев, Рудзутак, Вознесенски, Кузнецов, Родионов, Попков, Розенблум, жертвите на „мингрелското дело“ и на други, Хрущов успява да създаде нов образ на „вожда“ — кръвожаден и безмилостен диктатор и тиранин.

И накрая „секретният“ доклад на Първия секретар подлага на силно съмнение стила и метода на Сталиновото ръководство. Хрущов специално подчертава, че липсата на колективно ръководство в партията е пряка последица от злоупотребите с личната власт. Например „през всичките години на Великата отечествена война фактически не беше проведен нито един пленум на Централния комитет^[2]. Вярно е, че беше направен опит за свикване на пленум на ЦК през октомври 1941 г., когато бяха специално извикани в Москва членове на ЦК от цялата страна. Два дни те чакаха откриването на пленума, но си останаха с чакането. Сталин дори не поиска да се срещне и да поговори с членовете на Централния комитет“. От край до край в доклада си Хрущов прокарва мисълта, че Сталин, злоупотребявайки постоянно с неограничената си власт, е действал при това от името на Централния комитет, без да иска мнението не само на членовете на ЦК, но дори и на членовете на Политбюро. Често пъти дори не ги е информирал за взети самолично от него решения,

засягащи извънредно важни партийни и държавни въпроси. Един от примерите за пагубното въздействие на единовластието е конфликтът с Югославия. Хрущов направо заявява, че в тази история Сталин е играл „срамна роля“.

В крайна сметка с доклада си Хрущов постига няколко цели: разобличава илюзорното величие на „вожда“, който не е имал нито нужната компетентност, нито мъдрост, нито прозорливост. Докладчикът недвусмислено констатира, че главната отговорност за злодеянията, престъпленията и терора носи Сталин. Освен това Хрущов осъжда решително единовластието на „вожда“, станало източник на много нещастия за партията и народа. Всичко това е равно на експлозия в общественото съзнание, най-смелото и неочаквано настъпление срещу цезаризма, беззаконието и тоталитаризма.

Но Хрущов беше и си остана син на своето време. Личният му принос в решителното разобличаване на култа към личността е неоспорим. Само това е достатъчно, за да влезе неговото име завинаги в нашата история. Но подготвеният от доскорошния Сталинов придворен теоретик доклад не е задълбочен, плъзга се по повърхността на фактите и явленията, почти не се докосва до генезиса на сталинизма, до причините за деформирането на социализма, нещо повече — такива деформации дори не се признават. Не се отричат напълно Сталиновите „заслуги“: „Безспорно Сталин има в миналото големи заслуги пред партията, работническата класа и международното работническо движение... При което той беше убеден, че това е необходимо, за да бъдат защитени интересите на трудещите се от интригите на враговете и нападките от страна на капиталистическия лагер.“ Сталин е жестоко критикуван, но получава същевременно и индулгенции пред историята.

Хрущов се е надявал, че обсъждането на въпроса за култа към личността и последиците от него в партиен кръг ще бъде достатъчно, за да се ликвидират Сталиновите извращения. Всъщност за това докладчикът заявява откровено и на конгреса: „Този въпрос ние не можем да изнесем извън партията, а още по-малко в печата. Именно затова го докладваме на закрито заседание на конгреса. Трябва да си знаем мярката, да не даваме храна на враговете, да не разголваме пред тях гнойниците си. Аз мисля, че делегатите на конгреса правилно ще разберат и оценят всички тези наши стъпки.“

Извършилият решителен пробив реформатор не може да разбере, че „секретното мислене“ е именно онова сталинско мислене, което е наследил от призрака. „Да си знаем мярката“ за Хрущов означава тези еретични възгледи да не се споделят с народа, а още по-малко със световната общественост. Човекът, който само преди шест години е излязъл с известната си статия „Сталинската дружба между народите е залог за непобедимостта на нашата родина“ не може, разбира се, да се освободи изведнъж от всичко онова, което е зряло, расло и формирало се у него десетилетия наред. Хрущов, който, докато „вождът“ е бил жив, не му е възразил нито веднъж, не е забравил, разбира се, че постъпките му, както и постъпките на другите Сталинови съратници са зависели изцяло от диктатора. Те са свикнали да **изпълняват**, а не да разсъждават. Хрущов помни, че много пъти не е можел сам да реши второстепенни стопански въпроси, без да се обърне лично към Сталин. А това не е било безопасно: можело е да последва груб отказ или някаква подигравателна реплика. Но налагало се е...

„До ЦК на ВКП(б)
за другаря Сталин

Молим материалното осигуряване на изстребителните батальони, действащи против оуновците^[3], да бъде поето от държавата. С молба за:

кечета за кончове на ботуши — 104 300 дцм

юфт за бомбета на ботуши — 774 дцм

гьон — 20 380 дцм

... ..

американ за долни дрехи — 196 000 м

конци — 525 макари

18.IX.1946 г.

Н. Хрущов
С. Круглов^[4]

Не е трудно да си представи човек, че щом „вождът“ се пита за кончове, то съратниците му не са могли сами да решават никакъв политически въпрос. Хрущов нанася на сталинизма първия мощен удар, но не може да се отърси от всички негови срамни атрибути.

Цялата непоследователност, половинчатост и недоизказаност на Хрущов намират отражение в Постановлението на ЦК на КПСС „Относно преодоляването на култа към личността и последиците от него“, прието на 30 юни 1956 г.^[5] В този документ, който няма голяма прилика с доклада на Хрущов, макар и да е направен опит да се разкрият причините за култа към личността на Сталин, не по-малко силно е изразено желанието за компромис със сталинистите. В постановлението се отбелязва, че „сериозните грешки“ били допуснати само „в последния период от живота на Сталин“. Обяснявайки „обективните условия“ за формиране на антиленинския феномен, постановлението използва до голяма степен аргументите на самия Сталин. „След смъртта на Ленин в партията се активизираха враждебни течения — троцкисти, десни опортюнисти, буржоазни националисти, — заели позиции на отказване от Лениновата теория за възможността социализмът да победи в една отделна страна, което на практика би довело до реставриране на капитализма в СССР. Партията поде безпощадна борба против тези врагове на ленинизма.“ По-нататък се казва: „наложи се да се премине към някои ограничения на демокрацията, оправдани от логиката на борбата на нашия народ за социализъм в условията на капиталистическото обкръжение“. Но всичко това не толкова обяснява, колкото оправдава култовските извращения. Хрущов отново лансира идеята за „ленинското ядро“, което уж било повело веднага след смъртта на Сталин решителна борба с култа към личността и последиците от него. Но ние добре знаем, че това далеч не е било така.

Между другото в постановлението е поставен и въпросът: „Защо обаче тези хора не се обявиха открито против Сталин и не го отстраниха от ръководството?“ По-нататък следва констатация, която може би е обективна, макар и непоносимо горчива: „Всяко обявяване против него в тези условия нямаше да бъде разбрано от народа и въпросът тук изобщо не е до недостиг на лично мъжество. Ясно е, че всеки, който би се обявил в тази обстановка против Сталин, не би получил поддръжка от народа.“ Хрущов и Президиумът на Централния комитет не искат да признаят, че е трябвало да се действа против Сталин значително по-рано, още когато Ленин се обръща към партията с такова предложение. Като се премълчава това и се *оневинява партията за диктаторството на една личност*, въпреки

всичко в постановлението е отбелязано, че „съветските хора познаваха Сталин като човек, който действа винаги в защита на СССР срещу машинациите на враговете и се бори за делото на социализма. Понякога (?! — б.а.) е използвал в тази борба недостойни методи и е нарушавал ленинските принципи и норми на партиен живот. В това се състои трагедията на Сталин (?!! — б.а.)“. Оказва се, че всички тези нарушения са били трагедия само за Сталин, а не за народа... „Ще бъде груба грешка от факта за наличието в миналото на култ към личността — отбелязва се по-нататък в постановлението — да се правят изводи за някакви изменения в обществения строй в СССР или източникът на този култ да се търси в естеството на съветския обществен строй. И едното, и другото е абсолютно неправилно, тъй като не отговаря на действителността и противоречи на фактите.“

Когато човек чете постановлението, започва да мисли, че след като на 25 февруари 1956 г. е водил дуел с призрака на Сталин и е нанесъл първото, но смъртоносно поражение на поваления кумир, Хрушчов се е изплашил от победата си. Неслучайно Централният комитет и официалният печат пазят пълно мълчание по повод на „секретния“ доклад, сякаш целта им е била да спестят на народа идеологическите му сътресения. Обаче с доклада са запознати ръководителите на делегациите на братските партии, а на закрити събрания — и партийната общественост. Това неизбежно довежда до „изтичане“ на информация. Още в началото на юни 1956 г. текстът на доклада се появява по страниците на печата в Съединените щати, Франция и Англия. А у нас, дори след като признават накрая съществуването на такъв документ, официалните партийни органи повече от три десетилетия си даваха вид, че този въпрос никак не е актуален. И едва през пролетта на 1989 г. докладът беше публикуван в „Известия на ЦК на КПСС“. Дългогодишното криене на този доклад от народа свидетелства, че сталинизмът е още жив, за съжаление, той само е променил одеянията си. А нали се смяташе, че партията, именно партията, след като започна да разобличава и развенчава сталинизма, е длъжна и напълно да го отхвърли. Трябваше още в началото на обновяването на обществото ни на някой от конгресите или пленумите да се приеме един дълбоко аналитичен документ, който да отрази пълното и всестранно отношение на комунистите в страната

към това чуждо на марксизма явление. Сега сме вече в средата на 1989 г., а такъв документ още няма.

„Второто настъпление“ на Хрущов срещу Сталин и сталинизма, предприето от него на XXII конгрес на партията, този път публично, открито, само попритисна към стената тоталитарно-бюрократичния начин на мислене и действие. Попритисна го, но не го премахна. След това настъпи продължителен мораториум от четвърт век. Брежнев не се реши да реанимира напълно Сталин и сталинизма, но по съвет на Сулов и на други свои съратници тръгна по друг път: в историята бяха създадени **кухни, празници**. Като че ли никакъв Сталин не е имало, никакви злодеяния на сталинщината, нямало ги е хилядите, милионите изтезавани и разстреляни, нямало го е ГУЛАГ. Безполезно е да търсим в енциклопедиите, издадени в ония години, материали за Троцки, Бухарин, Зиновиев, Каменев и много други революционни дейци.

Схемите за излагане на историята, създавани от такива хора като Пospelов (готови да пишат и панегирици за Сталин, и исторически некролози за него), бяха до максимум опростени: все едно че Сталин не е съществувал. Ръководела е партията (дори ако не се е събирала на свои конгреси и пленуми). А дори и да бъде споменат тук-таме, то винаги заедно с други запазени за историята вождове, като един от многото. Но само като извършил „някои грешки“. И XX конгрес, може би един от наистина историческите конгреси, бе натикан дълги години под стряхата на идеологическия мораториум. Създаваше се впечатление, че признаците на сталинизма са тръгнали в тайно контранастъпление.

В това няма нищо случайно. Сталин е умрял, но системата е останала. Идват нови хора, използващи механизмите на тази система. Ония две паметни исторически атаки, които Хрущов осъществява със смелостта на романтичен реформатор, дават възможност да се пробият широки отвори в корпуса на сталинизма. Но наследниците му без много шум запущват тези отвори с политически, идеологически и социални „капаци“. Книгите, които успяват да напишат по време на „размразяването“ Солженицин и някои други писатели и историци, се оказват вече „неподходящи за момента“. Официалните изследвания през този период, посветени на 20-те, 30-те, 40-те, пък и 50-те години, могат да бъдат наречени без големи преувеличения „криви огледала“.

Но докладът на Хрущов си свърши работата. В комунистическите партии започва дълъг и труден процес на мъчителна преоценка на собствената им история, на ценностите, програмите и възгледите. Но това е друга, специална тема. Отношението на някои партии се изгражда на принципа главното е не изясняването на истината, а кой я изяснява. И тъй като, според постановлението на ЦК на КПСС, „в буржоазния печат е подета широка клеветническа антисъветска кампания, за която като повод реакционните кръгове се опитват да използват някои факти, свързани с осъждането на култа към личността на Сталин от Комунистическата партия на Съветския съюз“, реакцията на мнозина от „правоверно“ мислещите ръководители на партии е адекватна на тази констатация. В други случаи, както например в Италианската комунистическа партия, ръководството и особено Палмиро Толиати не се задоволяват с ограниченото обяснение на сталинизма като феномен, а анализират самостоятелно същността на въпроса. Във Френската комунистическа партия подхождат по-предпазливо към оценката в дълбочина на сталинизма, на генезиса му и на последиците от него.

Отначало Китайската комунистическа партия се солидаризира с изводите в доклада на Хрущов, а после в обстановката на засилващи се междупартийни разногласия преминава от поддръжка към осъждане на историческата акция, предприета от XX конгрес. В концентрирана форма отношението ѝ към Сталин е изразено, струва ми се, в съвместната статия на двата партийни китайски органа „Жънминжъбао“ и „Хунци“. В публикуваната на 13 септември 1963 г. статия се казва: „На XX конгрес на КПСС другарят Хрущов напълно и безогледно отричаше Сталин. По такъв принципен въпрос, имащ отношение към цялото международно комунистическо движение, като: въпроса за Сталин, той не се консултира предварително с братските партии, а след XX конгрес, поставяйки ги пред свършен факт, започна да им натрапва решението на конгреса.“ По-нататък в статията се правят такива изводи: „Всички заслуги и грешки на Сталин са обективно съществуваща историческа реалност. Ако съпоставим заслугите и грешките на Сталин, заслугите му са повече от грешките. Главно място в дейността на Сталин заемат правилните му решения, а грешките му са нещо второстепенно. Всеки честен, уважаващ историята комунист, обобщавайки резултатите от теоретичната и

практическата дейност на Сталин като цяло, вижда преди всичко тази негова главна страна. Затова, разбирайки правилно, критикувайки и преодолявайки грешките на Сталин, е необходимо да защитаваме главната страна на живота и дейността му, да защитаваме марксизма-ленинизма, отстояван и развит от него.“^[6] Това е консервативна позиция, но аргументирана. Имаше реакция и от друг вид.

През 1979 г. във връзка с навършването на 100 години от рождението на Сталин Енвер Ходжа публикува в Тирана книгата „Със Сталин“, в която описва подробно петте си срещи с „вожда на народите“. В нея няма аргументи защо албанското ръководство не приема решенията на XX конгрес на КПСС, но има яростно, емоционално отхвърляне на самата идея да бъде осъдена вождовщината. „Никита Хрущов и неговите съучастници — пише Ходжа — в «секретния» си доклад, с който излязоха пред своя XX конгрес, опръскаха с мръсотии Йосиф Висарионович Сталин и усърдно се погрижиха да го унижат по най-отвратителен начин, с най-цинични троцкистки методи.“^[7]

Всъщност всяка комунистическа партия „преваряваше“ по свое разбиране доклада на Хрущов пред XX конгрес. Разтърсване, объркване, но и съживяване на теоретичната мисъл, преосмисляне на опита от миналото, както и ренегатство, придружено от стремеж към обновяване, към нови форми на политическа и социална дейност — цялото това противоречиво до най-голяма степен отражение на извършеното в Москва на XX конгрес става реалност. Мисля, че дори и Хрущов надали е предполагал колко противоречиви ще бъдат последиците от неговия пробив.

В последна сметка оказалият се в центъра на вниманието почти на хиляда и петстотинте делегати на XX конгрес Хрущов редом до призрака на преселилия се в небитието „вожд“ едва ли е предполагал, че сцената в Двореца на съветите скоро ще се разшири в световен мащаб. И на тази арена ще се развихри дълга борба (тя и сега още не е завършена) между различните концепции за социализма. От една страна, ортодоксалната, жестоката, бюрократичната, силовата, безкомпромисната, еднопосочната концепция, готова да оправдае дори престъплението в името на победата на идеята. От друга демократичната, хуманната, многопосочната концепция, изхождаща от принципа, че възвишената идея може да се опира само на чисти,

човешки методи и средства — концепция, в чиято основа са залегнали историческите компромиси и съвместното съществуване на различни системи и идеологии. Разбира се, у Хрущов още не са формирани концептуалните възгледи, които днес възприемаме. Но ако не ограничаваме новото мислене в рамките на съвременното осмисляне на страшните реалности на ядрения свят, а разбираме под ново мислене и принципно ново „прочитане“ на великите идеи на хуманизма, то трябва да се изтъкне, че Хрущов откряна вратата на социалистическия свят за проникване през нея на ония духовни ценности, които и сега се смятат от някои за ерес. Хрущов смъкна от тирана мантията му на непогрешимост, тиранин, у когото се бяха фокусирали като в криво огледало най-сложните противоречия на епохата. Сталин се оказа ненадминат майстор в свързването на възвишената идея с чудовищен абсурд.

Днес можем да кажем, че при цялата незавършеност на започнатото ХХ конгрес на партията ни даде допълнителни възможности не само за осъзнаване на епохата, но и за по-задълбочено разбиране на политическия портрет на Сталин. Ще се върна още веднъж при Николай Бердяев, който може би по-задълбочено от мнозина други е успял да проникне в тайните, които крие философията на историята. Именно тази философия ни позволява през призмата на вечно пулсиращото битие да намерим отговор на много загадки, свързани с една или друга историческа личност, или поне да се надяваме, че ще ги разгадаем. „Всеки човек — пише Бердяев, — е по вътрешната си същност някакъв необятен свят, микрокосмос, в който се отразява и пребивава целият реален свят и всички велики исторически епохи.“^[8]

Всеки изследовател, преодолявайки пластовете на времето и опитвайки се да разбере онова, което безвъзвратно си е отишло, има заедно с това и шанса да види „отпечатъци“, понякога много бледи, понякога съвсем очебийни, от мисълта, волята и страстите на човека, чийто портрет иска да създаде. В това отношение му помагат „разкопките“ на останки от миналото, заглъхналото, страшното. Останките от сталинизма се нуждаят от продължително осмисляне. Понякога освен до анализ на конкретни факти бях принуден да прибегвам и до методите на философията, която ни предлага историята и която в този случай се превръща в пророчество, обърнато назад.

Само когато осъзнаят миналото, хората ще могат да правят пророчества, насочени към идното.

- [1] Бердяев, Н. Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы. Париж, 1969, с.27. ↑
- [2] Всъщност един пленум се е състоял през 1944 г. ↑
- [3] ОУН — организация на украинските националисти. — Б.пр. ↑
- [4] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.132, т.VI, л. 167–169. ↑
- [5] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК (1898–1971). Изд. 8-е, Т.7, М., с. 203, 205, 209, 210. ↑
- [6] К вопросу о Сталине. Пекин, 1963, с. 3, 6–7. ↑
- [7] Ходжа, Э. Со Сталиным. Воспоминания. Тирана, 1979, с.26. ↑
- [8] Бердяев, Н. Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы, с.31. ↑

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПРИСЪДАТА НА ИСТОРИЯТА

В началото на 1945 г., когато изходът от войната е вече ясен, по време на един от вечерните доклади Берия слага мълчаливо пред Сталин лист хартия, изписан с четлив и красив почерк. А до него — същия текст, препечатан на пишеща машина в Народния комисариат на вътрешните работи. Сталин знае, че на него не му докладват „дреболии“. „Вождът“ поглежда изпитателно Берия и прочита написаното:

„Дълбокоуважаеми Йосиф Висарионович,

Ние, внуците на писателя Лев Николаевич Толстой, Иля Илич и Владимир Илич Толстоеви със семействата си, освободени от немска окупация от войските на Червената армия на югославска територия, където живяхме 23 години като емигранти, молим да ни разрешите да се върнем в родината си, за да вземем участие във войната.

С пълно съзнание за погрешността и престъпността на емигрирането ни молим да ни се даде право и възможност да се включим в гигантската борба, която води нашият народ под водачеството на съветската власт за щастieto на родината ни. Помагайки на Червената армия в бойната ѝ дейност в района на местожителството ни, ние вече сме се слели в сърцата си с нея и сега искаме само да отдадем силите и живота си на нашата страна.

Надяваме се, че Вие, като човек, ще почувствате и разберете цялата естественост и искреност на стремежа ни и няма да ни откажете.

С дълбоко уважение

Иля Илич Толстой

20 януари 1945 г.

Нови Бечей, Югославия^[1]

Сталин вдига глава и отново поглежда Берия. „И тук — казва си върховният главнокомандващ, — дворянско важничене: «гигантската борба, която води нашият народ под водачеството на съветската власт».“ Добре поне, че властта са признали, ако не него, вожда... Мислите на Сталин прекъсва Берия, който докладва припряно:

— Този Иля, бивш помещик, е завършил през 1916 г. Военноморския корпус на царската армия. В гражданската война е воювал на страната на белите. След разгрома на Колчак избягва в Харбин, оттам през Япония и Италия — в Югославия, където и живее от 1921 г. От 1933 г. е член на антисъветската организация „Младоруска партия“, а малко преди войната е ръководител на секцията на тази партия в Белград. До 1939 г. сътрудничи на белогвардейския вестник „Русское дело“, който печата измислици по адрес на съветското ръководство и пропагандира монархически идеи. Материално е бил много зле, работил е като счетоводител, заедно със сина си кърпели обуца, правели кукли. Сега синът му Никита е тръгнал с една от частите на Червената армия...

— А другият Толстой? — прекъсва го Сталин.

— Владимир Толстой... образованието си е получил в Първи московски корпус. До 1917 г. е бил доброволец на германския фронт. След това — на страната на белите. Избягва с войските на Врангел в Константинопол. В Югославия, за да преживее, работи като строителен работник, на надница като градинар и е бил служител в тютюнев склад в Македония...

— Ами антисъветска дейност?

— Засега данни няма. При немците е бил в концлагер за симпатии към Съветския съюз.

Сталин мълчи. До него долита слабо ехо от гражданската война, проляла реки от кръв. И не без злорадство си казва: „Колко ли такива каещи се ще има сега? Историята на всички доказва неговата сила и правота... Отломки от миналото...“

Сякаш чул мислите на „вожда“, Берия се обажда:

— В Югославия сигурно има доста такива бивши — белогвардейски офицери, слуги на дворяни... Както в Чехословакия и България... Мисля, че и тези братя Толстоеви трябва да бъдат проверени в лагер... Дължни ли сме им нещо, та да правим изключение?

Но Сталин, след кратко мълчание, неочаквано не се съгласява със своя главен инквизитор:

— От мене да мине. Предайте писмото на Молотов. Разрешете им да се върнат. Историята нека да ги съди...

Едва след два месеца и половина върху заявлението на Толстоеви се появява най-сетне резолюцията: „Да се разреши и на двамата да се върнат в СССР. **В. Молотов**. 3. IV. 45 г.“^[2] През октомври семействата на внуците на великия руски писател получават съветско гражданство.

„Историята нека да ги съди...“ Необикновени думи за Сталин. Свикнал е сам да съди. „Вождът“ отдавна вече вярва, че историята може да съди всички освен него. Диктаторът смята, че се е възвисил някак си над миналото, днешното и бъдещето. Макар да е разбрал, че миналото поглъща мнозина, а в крайна сметка всички, надали е смятал, че това се отнася и за него. Станалият атеист християнин знае, че тази бележита религия възхвалява възкресението. Но на него то не му е нужно. Той вярва, че няма никога да се наложи споменът за него да бъде възкресяван. Но осъждането... Със силния си властен и догматичен ум Сталин отдавна е стигнал до заключението, че историята няма да го съди, а ще го изучава, възвеличава и увековечава. Та нали всички виждат направеното от него — могъща държава, монолитна партия, сплотен народ, удържал под негово ръководство толкова много победи. Не, Сталин не може дори и да помисли за някакъв съд на историята над него. Това е изключено. Ще има само безмерно венцехваление за безсмъртните му заслуги.

Отначало изглеждаше, че всичко именно така и ще бъде. Две години след смъртта му в огромна апологетична статия на тритомния енциклопедичен речник, издаден от издателство „Советская энциклопедия“, се отбелязва, че „Сталин е верен ученик и съратник на Ленин, велик продължител на безсмъртното му дело, вожд и учител на Комунистическата партия на Съветския съюз, на съветския народ и на трудещите се от всички страни“^[3]. Но тази инерция на апологетиката не изтрая дълго.

Публичният съд над Сталин започна през февруари 1956 г. и продължава вече повече от три десетилетия. Но и в годините на единовластието е имало хора, които още тогава са изказвали открито несъгласието си с политиката на Сталин. Ето няколко примера.

Във военните архиви са запазени голям брой донесения в Политическото управление на армията, свидетелстващи, че кървавият терор в периода 1937–1938 г. е предизвикал не само сляпо, механично одобрение, но и объркване, потиснатост, а понякога и протест. Ще ви запозная с извадки от политическите донесения на корпусния комисар Говорухин, дивизионния комисар Волков и бригадният комисар Круглов (в донесенията, както често е ставало тогава, другите им имена не се посочват):

— Лейтенантът от 101-ви артилерийски полк безпартийният Шкробат: „Не мога да вярвам на Сталин, че Якир и Тухачевски са врагове на народа.“

— Червеноармеецът Зубров: „При Николай не достигаха бесилките, а сега не достигат патроните. Но не могат всички да разстрелят.“

Преподавателят от артилерийската школа Трушински: „Не е ли и Сталин троцкист?“

— Командирът на кораб Кирилов: „Не вярвам, че Бухарин и другите са врагове на народа и социализма. Просто са искали да бъде сменено ръководството на партията.“^[4]

В донесенията има много такива факти. В повечето случаи веднага се съобщава: еди-кой си „е предаден на органите на НКВД за следствие“. Всяко недоумение или слаб протест незабавно се сподавят.

И аз си спомням, че на село, вече след войната, някъде в края на 40-те години, съседът ни Прокоп Мочалов шушнеше на чичо ми:

„Сталин съсипа колхозите... Виж само какво става, дотам докара селото, че толкова години вече хляб ядем само на празник. Всичко взимат, за нас данъците и нищо друго... Че какъв е тоя социализъм?“

Тогави и представа няхаме, че хората могат и трябва да живеят по-добре. Защото друг живот — без гладуване, без вечен недоимък, ограничения и мобилизации — ние не познавахме. Всеобщата беднотия, ограниченият от тесни рамки и строги правила живот станаха норма. Можеха да съдят Сталин само ония, които имаха с какво да сравнят сегашния си живот. На мене са ми документално

известни и други случаи на открити и по езоповски изречени антисталински изказвания на мнозина работници, селяни, инженери, писатели, учени, чието съзнание не е било напълно замътено, а съвестта им — деформирана. Тази тема за социалния и духовния протест — пасивен, а понякога и яростен — не е изучена още както трябва.

Присъдата на историята ще произнесе преди всичко народът, вървял три десетилетия след човека, който потъпка жестоко великата Идея. В хода на „съдебното дирене“ все по-силно ще се изменя политическият лик на Сталин. Възможно е да не съм успял да направя пълен портрет на този тиранин. Може би опитът ми е стигнал само до създаването на една от скиците, която ще подпомогне други да нарисуват този портрет. Но още днес е ясно, че да се говори и пише за Сталин означава човек да се вглежда, да се вижда в епоха, върху чиято табела диктаторът е оставил дълбока и кървава дияра. Едва ли тази задача може да бъде решена само с една книга. Но въз основа на анализа на хиляди документи, на Сталиновата кореспонденция, на решенията и указанията на диктатора, на спомените на негови съратници и на хората, общували с него, смятам, че имам правото да нанеса още няколко довършителни „щрихи“ върху този портрет. А за тази цел ще се помъча да отговоря на няколко въпроса, чийто анализ, искам да се надявам, ще помогне на нас и на нашите потомци да произнесем своята историческа присъда над Сталин и сталинизма.

Бил ли е Сталин революционер? Бил е. Но какъв и докога? Годишите на нелегалност, заточенията, затворите, времената на революцията и гражданската война, влиянието на истинския вожд на революцията Ленин формират у този човек черти, присъщи тогава на мнозина: вяра в правотата на идеите, проповядвани от марксизма; убеденост, че действителността може да се преобразува в съответствие с възгледите; склонност към дребнобуржоазен радикализъм; абсолютна привързаност към класовите критерии, нихилистично отношение към демократичните и общочовешките ценности. Поради незабележимото си участие в Октомврийската революция Сталин не дава богат материал на историците. Играе в нея ролята на статист, макар да е зачислен към ръководството ѝ. Но има свидетелства, неизвестни по-рано, че е бил способен **поякога** и на самостоятелни решения, които не са убегнали от окоето на Ленин. Така например, на

заседанието на Съвета на народните комисари на 28 ноември 1917 г., председателствано от Ленин (присъстват Троцки, Стучка, Петровски, Менжински, Глебов, Красиков, Сталин, Бонч-Бруевич и някои други), между многото въпроси се обсъжда и следният (нека по-добре да цитирам извадка от протокола):

„Изслушаха:

... ..

2. Проект на декрет (внося др. Ленин) за арестуване на най-видните, членове на ЦК на партията — врагове на народа (кадети — б.а.) и предаването им на съда на революционния трибунал.

Постановиха:

Приема се и се утвърждава (приет единодушно, против само Сталин).“^[5]

Това поведение на Сталин може да ни се стори днес невероятно. Дали не е искал да изтъкне себе си по този начин? Документите са упорито нещо. Този малко известен факт показва, че Сталин е претърпял чудновата еволюция в развитието си като революционер. Той не всякога е бил кръвопиец. На първо време тази еволюция е била доста позитивна. Не току-тъй Ленин се съгласява Сталин да бъде издигнат на поста генерален секретар на партията, а по-късно го характеризира като един от „изтъкнатите вождове“. По-рано писах, че по мои данни Каменев е издигнал Сталин на поста генерален секретар, макар официалните съобщения по този въпрос да са други. Например във вестник „Правда“ от 9 април 1949 г. Мехлис направо твърди, че Сталин е станал генерален секретар „по предложение на Ленин“. Но Мехлис е твърде негативна фигура, за да се вярва на думите му.

Днес знаем, че високият пост скоро променя Сталин. Историята ни учи, че властта по-добре от всякакъв рентген „осветява“ същината на човека. Сталин започва да се преобразява. Много от порочните наклонности, дремещи в този не особено забележим човек, бързо се пробуждат. Сталин „осветява“ себе си. Не минава и година от назначаването на Сталин и Ленин вече открива, че у един от

ръководителите на революцията се проявяват дълбоки политически и нравствени недостатъци.

След смъртта на Ленин у генералния секретар започва бързо да изчезва революционерът и да се ражда диктаторът. В началото на 30-те години той вече е станал пръв консул, цезар. Казано с думите на Жан Жорес, занаяпред „светлината на Революцията ще мъждука в мрачната атмосфера на Термидора“^[6]. У тирана вече трудно може да бъде разпознат някогашният революционер. Нима на 28 ноември 1917 г., когато Сталин се обявява против предложението на Ленин да бъдат предадени на съд лидерите на конституционните демократи, е можел някой да предположи, че малко преди своята 70-та годишнина само през септември 1949 г. същият този Сталин ще може спокойно, без никакво възражение да одобри цяла „пачка“ от присъди на „Особеното съвещание“ при Министерството на вътрешните работи на СССР:

На 2 септември — 30 души на 20 години каторжен труд;

10 септември — 52 души на 20 години каторжен труд;

16 септември — 32 души на 20 години каторжен труд;

24 септември — 76 души на 20 години каторжен труд.^[7]

И така е през всичките следващи месеци, отпуснати на диктатора от съдбата. А нали тия хора, с малки изключения, не са били престъпници! Тогава защо Сталин да не бъде наречен безмилостен палач на собствения си народ? Нима може да бъде изпуснат този характерен щрих, без портретът му да не бъде изопачен? Такива са полюсите на 30-годишната еволюция на човека, започнал като революционер и завършил живота си като кървав тиранин.

Сталин е бил радикал, но винаги са му били чужди революционният романтизъм и смелият полет на мисълта. Дори когато всички лидери на болшевишката революция начело с Ленин се надяват, че ще се разгори пролетарският пожар на световната революция, Сталин се отнася твърде хладно към тази идея. Той не вярва много в нея. Усмивва се насмешливо, когато на IV конгрес на Коминтерна (1922 г.) Бухарин внася предложение за правото на пролетарската държава на „червена интервенция“, защото „разпространето на Червената армия е разпространение на социализма, на пролетарската власт, на революцията“^[8]. Първият генерален секретар гледа много скептично на революционизирането на Европа, както впрочем и на Азия. За него е по-изгоден „социализмът в една

отделна страна“. Като че ли и на Сталин, и на Троцки е прилягала повече дребнобуржоазната революционност. Но докато на Троцки му трябваше „световна комунистическа революция“, Сталин, бидейки прагматик, е смятал това за утопия. Неговата революционност се разпространява не „нашир и надлъж“, а „в дълбочина“.

У Сталин са силни изолационистките настроения. Ще дойде време и той ще спусне „желязната завеса“. При него, както впрочем и по-късно, посещението на когото и да било в чужда страна (дори по служебни причини) се смята едва ли не подозрително. Докато през 20-те години капиталистическите страни създават кордони, които биха могли да ги предпазят от „болшевишката зараза“, то по-късно за това се погрижва вече Сталин. И преди всичко защото се страхува от реалностите. Как например ще се поддържа митът за „абсолютното обедняване“ на пролетариата в западните страни без изолиране на съветските граждани от истината? За диктатора дори всяка революция в друга страна сега е подозрителна, ако не е била „санкционирана“ от него.

Какъв е бил Сталин като държавник? Най-високия държавен пост Сталин заема чак на 6 май 1941 г., когато става председател на Съвета на народните комисари. Но вярно е и това, че в началото на главозамайващата си кариера е заемал едновременно два отговорни поста — народен комисар по въпросите на националностите и народен комисар на работническо-селската инспекция. Той не си губи времето в утопични според него разсъждения за отмирането на държавата. Макар и да говори за това, както например на XVIII конгрес на партията, казва го в по-друг смисъл: бъдещото отмиране на държавата ще стане чрез всестранното ѝ укрепване и усиление. За „революциите отгоре“ — а след Октомври; той признава само такива революции — е нужна силна, „желязна“ власт, която да не е обременена от разни демократични атрибути. На него никога не му е идвало наум, че при наличие на задължителни алтернативи народът може и е длъжен по пътя на свободното изразяване на волята си да възлага властта на новоизбрани негови представители. Идвайки на власт, Сталин тутакси решава, че това ще е за цял живот. В държавата той издига над всичко апарата, цени най-вече ведомството на вътрешните работи. За твърде кратко време успява да превърне дори партията в специфична

разновидност на апарата или може би в държавен идеологически орден.

За Сталин държавата е инструмент на власт, което ще ѝ позволи тя винаги да бъде права. Не стига до тривиалното „Държавата — това съм аз“, но и до 1941 г., без да е още глава на правителството, разполага с абсолютните прерогативи на законодателната, и изпълнителната власт. Партийно-държавната машина става за Сталин средство, с което да си осигурява несподеляна с никого върховна власт. Този човек никога не е чел „Държавата“ на Платон. Но ако я беше чел, сигурно е щял да остане крайно учуден: по какви стари рецепти е действал! Платон пише: „След като въведат законите, обявяват ги за справедливи към подвластните... а неспазващия ги го наказват като нарушител на законите и справедливостта... Във всички държави за справедливо се смята едно и също, а именно онова, което е изгодно за съществуващата власт. А тъй като силата е в нея, ето какво излиза, ако човек правилно разсъждава: справедливостта навсякъде е едно и също нещо — онова, което е изгодно за най-силния.“^[9]

А за да смята народът, че само държавата може да определя кое е справедливо, и кое не, отношението към ония, които се съмняват в това, трябва да бъде безпощадно. По стар навик от гигантския поток писма за Сталин: се подбират всеки ден по няколко характерни. Тук много зависи от Поскръобишев; и апарата му. Но Сталин почти никога не дава повод да се помисли, че държавата е сгрешила. Ето и този път помощникът му слага в папката писмото от роднините на правнука на декабриста Юрий Анатолиевич Пестел, в което пише, че, знаете ли, ето вече десет години е в затвора, няма китка на едната си ръка, съжалете се... Та нали името на Пестел означава толкова много за Русия... Но Сталин отмества това писмо настрана. А ето и други писма:

„Четиримата ми синове, бивши орденоносци и заслужили майстори на спорта братята Николай, Александър, Андрей и Пьотър бяха арестувани на 21 март 1939 г. и с присъда на военната колегия към Върховния съд на СССР осъдени по чл. 58–10 на Наказателния кодекс на по 10 години лишаване от свобода.

Разрешете да бъде оказана на синовете ми милостта
да се сражават на фронта.

12 март 1944 г.

Александра Степаковна, кметица“^[10]

Сталин слага настрана и това писмо — Берия да се занимава с него. Той знае какъв принцип има „вождът“: държавата без нищо не наказва.

Защо в годините на едновластието на Сталин укрепна тоталната бюрокрация? Защото по време на управлението на самодържеца нашето общество, въпреки изявленията на Сталин, не беше построило „изцяло социализма“, а се намираше само в един мъчителен преходен етап, обременено от множество проблеми. Именно бюрокрацията е способна вместо да решава въпросите и да изглажда противоречията, да ги избутва все по-назад и по-надълбоко. Проблемите на властта, на културата, на обществената мисъл, на човешките права дълги години ни се струваха решени благодарение на бюрокрацията. Във вътрешен план държавата стимулираше по всякакъв начин разрастването на бюрокрацията: все повече нарастваше нуждата от надзиратели, подбудители, контрольори, цензори, плановици, нормировчици, инспектори. Външнополитическата ситуация също спомагаше за процъфтяването на бюрокрацията: колкото повече поражения търпеше революционното движение, толкова повече се засилваше опасността от война, толкова по-оправдани изглеждаха мерките по „затягане на гайките“. И ето че в страната се очерта главният победител — бюрокрацията, притиснала задълго идеята, партията и народа. А в храма на бюрокрацията свещенодействаше главният ѝ жрец — „великият Сталин“. Всъщност „вождът на народите“ се беше превърнал в персонално олицетворение на тоталната бюрокрация. Изригналата от октомврийския кратер революционна лава е изстудена от ледения повей и равнодушието на Сталиновата бюрокрация. Ще минат дълги години до времето, когато историята ще извади старите полици и ще поиска да ѝ се изплатят.

Социализмът и диктатурата на една личност са несъвместими. А Сталин ги сля. Дори само този факт дава вече материал за присъдата на историята; диктаторът е антисвобода за милиони и свобода само за деспота. Нужно е да се спомене, че противниците на Сталин и на

сталинизма са видели това и са го казали по-рано от болшевиките. Още през 1932 г. в Париж е издадена брошурата на Александров „Диктатор ли е Сталин?“, в която се прави опит да се отговори на въпроса за същината на сталинизма и характера на държавната власт, осъществявана от деспота Сталин. Сталин, пише авторът, „не заграби властта, а короната — лидерството — му поднесе създаденият от него железен, предан му апарат начело с група видни нови вождове на партията, съгласни с него във всичко“^[11]. Партията не може да отхвърли от себе си отговорността за миналото, свързано със Сталин. Догматизмът и бюрокрацията дадоха облик не само на държавата и обществото, но и на техните институции.

Сталин винаги е вярвал в силата на държавната машина и се е визирал с подозрение в най-малките прояви на обществена самостоятелност. Всеки опит за създаване на най-безобидна самодейна обществена организация, която не е предвидена в инструкциите на апарата, се оценява от него като враждебен акт. Сталин успява да слее единовластието със социализма; Само че с това социализмът се превърна в **абсолютизъм**.

Бил ли е Сталин болшевишки партиен лидер? И този въпрос поставя не авторът, а времето. Бих отговорил така: Сталин не можеше да бъде лидер на болшевишката партия. За това направо заявява и Ленин в писмото си за преместване на генералния секретар на друга работа. Конгресът на партията не вниква в предупреждението на вождата и проявява безгрижие. Но за себе си Сталин прави важни изводи. И ето го главния от тях — генералният секретар започва да прави изменения в самата партия и в действителност към края на 20-те години тя вече е партия, отличаваща се много от ленинската. Сталин става лидер на **друга** партия. В какво се изразяват тези изменения? Преди всичко в състава на партията. Ако анализираме задълбочено историята на партията, ще я видим като история на борбата между различни групи, както тогава са били наричани, „фракции“, „уклони“, „опозиции“. Смятам, че другомислието и тогава, и по-късно излишно се е драматизирало. Борбата за единство е в значителна степен борба за единомислие. Затова в партията са били нужни чиновници по дух, подредени вертикално функционери. Липсата на възможност за **свободно** изказване на мнение и едновременно готовността за включване в борбата за изпълнение на взетото решение поставят

революционната партия пред опасността от израждане. Възниква номенклатурата, Централният комитет придобива абсолютни права при решаване на въпросите (често така се прикрива волята на Сталин); демократичният централизъм се изражда в бюрократичен централизъм. След тези „промени“ партията наистина се превръща в **монолитна**. Но какво означава това? Огромна социална и политическа тежест, от една страна, и минимален творчески потенциал, от друга. В писмата си до Молотов през март 1922 г. Ленин изразява безпокойството си във връзка с разрастването на партията, настоява за строг подбор при приемането в партията: „Ако в нашата партия членуват 300–400 хиляди души, то и този брой е прекалено голям, защото всички данни категорично показват, че сегашните членове на партията не са достатъчно подготвени.“^[12]

Но с усърдието на Сталин и Зиновиев условията за приемане в партията още повече се облекчават, тя стремглаво нараства и както докладва генералният секретар на XIV конгрес през 1925 г., числеността ѝ е надхвърлила един милион.^[13] Вече към 1928 г. две трети от членовете на партията са влезли в нея след 1921 г., в периода на неп-а, а комунистите с дореволюционен стаж са намалели до малко повече от един процент. Революционният авангард се е разтопил.

Много хора идват в партията без нужната политическа закалка, с ниска култура и образование, видели в партийността начин да подобрят социалното си положение. Едновременно е ограничено приемането на „спецове“ — инженери, учители и военни. Компетентността на кадрите, социалната и политическата им зрелост значително спадат. У новите членове на партията особено се цени готовността им да изпълняват „директивите“ на Центъра, да одобряват „постановките“ на Централния комитет и на неговия генерален секретар. За пет-шест години след смъртта на Ленин партията се изменя по състав съществено, става, значително по-послушна, започва да придобива черти на огромен специфичен апарат, приличащ, както вече отбелязах, на идеологически орден. Сталин още по-бързо се приближава до лидерството на тази силно променена партия.

Освен това около началото на 30-те години значителна част от ръководното звено на партията, по израза на Сталин и с негова помощ, „пада от талигата“. Новият партиен лидер не е можел да стане (за това ние някак малко говорим) единодържец, цезар, диктатор в държавата и

в партията без дълбоките изменения в състава, структурата и функциите на партийните органи и организации. И той успява да ги осъществи. Когато последните представители на „Лениновата гвардия“ започват най-сетне да се безпокоят и да се пококопитват, всичко било свършено. Практически на всички постове са се настанили лични протежета на генералния секретар. Ето защо на въпроса „Бил ли е Сталин болшевишки партийен лидер?“ ще отговаря еднозначно: той е бил вожд на сталинизираната партия, изхвърлила от Лениновия арсенал много от оръжията на Ленин. Останали са централизмът, но без демокрацията, дисциплината, но без творчеството, появили са се нетърпимост към другомислието и недопустимост по отношение на свободното изразяване на мненията.

Още в средата на 20-те години централният партийен апарат контролира напълно назначаването на партийците на най-различни длъжности. Тази сфера на дейност Сталин държи под специален контрол. Така например през 40-те години Маленков, който завежда кадрите и предрешава издигането, назначаването и преместването на партийните функционери, докладва редовно на „вожда“ за измененията в средния и в най-горния пласт на „Сталиновата гвардия“. Запознаването с фонда на Маленков, с неговата кореспонденция и с докладите му до Сталин показва, че по този канал непрекъснато са текли материали за „циментирането“ на огромната бюрократична система, синтезирала в едно цяло партията, държавните органи, съветите, органите на сигурността и други организации. Във фонда на Маленков фигурират безкрайни списъци на „избраници“: Н. В. Щанко, И. Л. Мазурин, П. И. Панфилов, А. И. Иванов, В. А. Парфьонов, И. И. Олюнин, Л. С. Буянов, Н. М. Иванов и много други.^[14] Отсега нататък тия хора ще живеят под щастлива звезда и ще дължат издигането си на „вожда“.

Сталин успява да стане „вожд“ на партията, защото е успял да създаде общество с едно измерение. Нашите недоброжелатели отдавна забелязват това. Така например един емигрант на име Р. Н. Куденхове-Калерги в брошурата си „Болшевизмът и Европа“ отбелязва през 1932 г., че Сталин е създал свой ред: „Там господства една воля, един светоглед, една партия, една система. Целият Съветски съюз е една-единствена плантация, цялото население — една-единствена работническа армия.“^[15] Написано е със злоба, така говорят

обикновено победените; но забелязаната едноизмерност на обществото, която в ония години изглежда като олицетворение на сила, по-късно започва да ерозира. Произнасяйки присъдата си, историята потвърждава днес това. Многообразието и плурализмът повече помагат на социалното, интелектуалното и нравственото творчество, отколкото умърлушеното и студено еднообразие, което тъй много обичаше Сталин.

Той никога не е бил пророк, макар да е вярвал в утопии. Гледал е само право пред себе си като през амбразура на бункер. Една от тайните на триумфа му (както и на трагедията на народа) се състои в това, че успява да замени постепенно кохортата на революционерите с армия от чиновници. Погрешно е да се мисли, че само Сталин е създавал бюрокрация. Бюрокрацията и Сталин са били нужни един на друг. Тоталната бюрокрация не би могла да процъфтява без такъв лидер, какъвто беше Сталин. Той разбира едностранчиво и миналото, иначе би му станала ясна още една тайна на възвисяването му. Всяка революция ражда контрареволуция. Силна или слаба, Октомврийската революция също ражда контрареволуционната реакция. За усмиряването ѝ е необходима втора революционна вълна. Тя се движи бавно и издига на гребена си много нови личности. Над всички тях е издигнат Сталин. Генералният секретар успява да се задържи на гребена, изтласквайки едновременно към бездната един след друг потенциалните си съперници. И когато накрая настъпва революционният отлив, на брега се оказва пак най-високо Сталин, обкръжен от бюрократи, загнездили се здраво в ключовите възли на създаващата се Система. Както отбелязва Троцки, „оловният задник на бюрокрацията натежа повече от главата на революцията“^[16]. От този момент нататък на строителството на социализма започва да се гледа не като на социална, а като на административна задача.

Ще привлече още веднъж вниманието на читателя към чертите на Сталин като революционер, държавник и партиен лидер. Досега се опитвах да изясня качествата на този човек като теоретик, пълководец и дипломат. В съвкупността си всички те помагат, доколкото се надявам, да се нахвърли, макар и скицирано, един портрет на личността, около която споровете не утихват. Спорове, придружени от яростно осъждане, мъчително недоумение и опити да се спасят поне отломки от величието на поваления кумир. Ще дойде време и в

съответствие с присъдата на историята политическият портрет на този човек ще бъде нарисован с общи усилия.

От анализа може да бъде направен изводът, че Сталин е изцяло **политическа** фигура. Този човек е гледал околния свят през призмата на политическите си интереси, политическите си приоритети, политическите си заблуди. Сталин е смятал за възможно изграждането на утопичен „земен рай“ с цената на неизмерими страдания и жертването на милиони хора. По своята същност политиката на Сталин е основана на предпоставката, че цялата предходна история е само подготовка за „истинската“ история. С други думи, блаженстването на ония далечни, бъдещи поколения, които ще стигнат до обетованата земя, оправдава мъките и горчивините в живота на всички, живели по-рано и живеещи днес. Сталин е готов да жертва миналото и днешното на народа в името на миражното бъдеще. Но както вярно отбелязва Бердяев, миналото е призрачно, защото го няма. Сталин никога не може да преодолее в политиката пукнатината между миналото и бъдещето, смятайки, че **днешното** е само „предистория“.

Пришпорвайки безразсъдно времето („изостанали сме със сто години, трябва да ги пробягаме за десет години“), Сталин е готов да унищожи милиони хора, за да „изпълни предсрочно“ плана за колективизацията, смята за естествено, да изпрати в небитието хиляди свои събратя по партия, за да стигне в „най-кратки срокове“ до пълно единодушие. Сталин, види се, е вярвал в предвечни идеи, в способността си да „ощастливи“ милионите бъдещи свои съграждани чрез безброй престъпления днес. Неговата политика за „изграждане на бъдещето“, с каквито и добри намерения да беше камуфлирана, е дълбоко порочна. За реализирането ѝ той смята за допустимо да се разпорежда още днес с бъдещето на милиони свои съграждани. Ето извадки от един документ, посветен на реализирането на решенията, взети от Сталин по-рано:

„Министерството на вътрешните работи докладва, че към 1 януари 1950 г. се водят на отчет 2 572 829 изселени и специално изселени (заедно със семействата им). В Казахстан — 894 432 души, останалите, приблизително поравно, са разпределени и настанени в Средна Азия, на Урал и в Сибир. 278 636 семейства имат собствени жилища; 625 407 семейства имат собствени зеленчукови градини и добитък. През 1949 г. 1932 изселени са осъдени от «Особеното

съвещание» за бягство от местата на настаняването им по на 20 години каторжна работа. В съответствие с указа на Президиума на Върховния съвет от 26 ноември 1948 г. всички изселници са разселени в местата за настаняване до края на живота им...“^[17] Разселени „до края на живота им-“... Такава фатална обреченост и... социализъм? Също като в далечните царски времена: заточение, каторга, забрана за каквито и да са връзки с външния свят. Наистина мащабите са несравними. Изглежда, прав е Бердяев (ще се върна още веднъж при него), който в своята работа „Духовете на руската революция“ заявява, че „няма народ, в който биха съжителствали толкова различни възрасти, който би обединил XX век с XIV век, като руския народ“^[18]. Но не народът внася средновековната жестокост в XX век, а Сталин. На печалния опит на историята, който ние олицетворяваме със Сталин, се противопоставят делата и духът на народа, опитал се да се изтръгне от сталинизма. Тази тенденция проличава най-добре при внимателен анализ на живота на всички слоеве в съветското общество.

И сега има хора, които продължават да казват „Ние отивахме на бой с думите «За родината, за Сталин!»“. Може ли да се отрича, че хората го обичаха?“. Не, не може да се отрича. Хората наистина са го обичали. Но той не ги е обичал! Нещо повече, излъгал е коварно милиони, отъждествявайки себе си със социализма. Вярата в социализма автоматично е била възприемана и като вяра в него. Мисля, че това е най-парадоксалният случай на „умопомрачение“ на цял един народ. По-точно, изкусно използване на колосалното влечение на милиони хора към социална справедливост, щастие и процъфтяване за най-цинични цели. Масовият ентузиазъм, героизмът и всеотдайността служат на Сталин за създаване на Системата, пред командното табло на която стои само той. Единодържецът е превърнал държавата в „Сталинова царщина“, в която „историческо значение“ имат само неговите идеи, указания и воля.

Още дълго ще обръщаме поглед назад, за да открием подмолните причини за укрепването на вождовщината, а после и на цезаризма, като специфична форма на властта, която Сталин успява да постави като социалистическа. Липсата, по-точно унищожаването на всички разумни алтернативи прави шансовете на Сталин тъй чудовищно големи. Не ще и дума, че Сталин по-рано от другите е разбрал, че „тайните на властта“ могат да бъдат в ръцете на **една-единствена**

личност. Още в края на 20-те години, когато четете книгата на Лозински „История на стария свят“ той подчертава няколко красноречиви фрази (отдавна съм се убедил, че единодържецът е подчертавал само онова, което има значение **лично** за него). В главата за Октавиан Август отбелязва с молив думите: „първ гражданин... върховен управник“. В текста за Цезар отбелязва израза „вожд-победител“. В книгата „Курс по руска история“ Сталин подчертава фразата: „Чингис хан е избил много хора, казвайки: «Смъртта на победените е нужна за спокойствието на победителите».“ Чингис хан е бил победител, макар че исторически погледнато, се е излъгал в сметките си. За „спокойствието“ на Сталин обаче ще бъде нужна смъртта на толкова хора, колкото не могат да се присънят дори на най-кървавия диктатор. Тези допълнителни щрихи още веднъж и още веднъж ни убеждават: Сталин добре е знаел какво иска. Опонентите му са знаели това по-зле. Защо вождовщината не среща достоен отпор? Отговорът не е само в целия комплекс от причини, за които говорих още в първата книга. Отговорът е и в липсата на *революционна демокрация*. Само тя би могла да не допусне Сталиновия деспотизъм.

Разбира се, пирамидата от човешки черепи с гарвана отгоре, изобразена от Верещчагин в картината му „Апотеоз на войната“, би могла да стане символ и апотеоз и на Сталиновото лично единовластие. Но този символ би бил твърде опростен: пирамидата скрива успелия да оцелее народ, излъган в надеждите и вярата си, народ, за който трагедията на отминалото е неговата собствена история... А на нея не трябва нито да откъщаваме, нито да се присмиваме. Не можем и не бива да отричаме онова, което принадлежи на социализма. А другото, което ни е натрапено от сталинизма, е предадено на съда на историята. Дълъг, мъчителен, но пречистващ. Думите на Ленин „Трябва да умеем без страх да признаваме злото, за да поведем по-твърдо борбата с него“^[19] са актуални и днес.

Ние преодоляваме постепенно сталинското зло. По този въпрос две мнения няма. Но мисля, че на тази база не бива да отричаме социализма изцяло. Дори след крупната историческа несполука (а за народа — трагедия) прибързано е да говорим за безплодността на социалистическия път на развитие. Обновяването, което започнахме, още не ни е дало убедителен отговор, къде е историческият шанс на

социализма. Някои днешни стъпки и решения приличат засега на социална импровизация със своята половинчатост и непоследователност. От моя гледна точка това става до голяма степен, защото слабо сме се учили от другите народи и общества. Вероятно социалистическите идеали може да бъдат материализирани с помощта на съвсем нови подходи в икономическата, социалната и духовната сфера. Нужна ни е нова концепция за социализма, а е наивно да я очакваме от поредния пленум или от изказването на един или друг държавник. Демократизирането на обществото въвлича постепенно народа в социалното творчество. Само по този път метат да бъдат намерени решения, достойни за надеждите и очакванията ни. Нашият народ е велик, за да се задоволява с трохици. Отхвърлил сталинизма, той има право да разчита на по-добра съдба.

Паметта на народа е вечна. Всъщност тя винаги е била основна форма на „реставрацията“ на миналото. Мисля си, че вечността, за която толкова много говорят философите, историците и писателите, не може да съществува иначе освен в паметта. Именно паметта дава в крайна сметка безпристрастна оценка на епохата, на дадено събитие или лице, позволява да бъде запазена връзката между времената. Благодарение на паметта днес знаем за Сталин повече истини, отколкото преди да умре. С нейна помощ ще можем да минем през покаянието към пречистването: много още не сме направили, за да изведем душите си от състоянието на вцепенение. Само паметта ще ни помогне да въздадем дължимото на милионите мъченици, жертви на Сталин и сталинизма.

Може някои да кажат, че авторът на книгата при обрисването на Сталин се е ограничил да използва само тъмните и мрачни цветове от палитрата си. Към този човек аз нямах особено предубеждение. Но преди десет години, когато започнах да събирам материали за книгата, още не можех да си представя в какви низини на човешкия дух и в каква безнравственост ще ми се наложи да надникна. На връщане от архивите или след срещи с минали през мъките на сталинския ад често и дълго ме преследваха беззвучните гласове на хора, чийто живот е бил жестоко и безсрамно отнет. Не можех да пиша иначе.

Еволюцията на нашите прозрения мина през няколко етапа. Мисля, че когато не останат хора, живели непосредствено в сянката на „вожда“, някъде в XXI век, отношението към Сталин ще бъде по-

спокойно. Може би думата „спокойно“ не е най-сполучливата. Той ще остане в паметта на историята като един от най-големите деспоти в човешката цивилизация, но изтеклото време ще притъпи болката. Времето е не само най-добрият редактор и биограф, но и най-добрият лечител. Ние винаги ще се питаме с безкрайна почуда как в условията на безпощадната диктатура хората са запазили (не само от страх!) привързаността си към идеите за справедливост и хуманизъм, способността си за саможертва и продължително мъченичество. За съжаление мъглата на миналото няма да погълне тирана, но ние сме длъжни да направим всичко, за да не потънат в реката на забравата и неговите жертви.

Аз разбирам, че такава личност, която, искаме или не това, ще остане винаги в историята (като Тамерлан, Чингис хан, Хитлер, други тираны и диктатори), не бива да бъде разглеждана, без да взимаме под внимание икономическите, социалните, политическите и духовните параметри. Помъчих се да ги имам предвид. Но мисля, че главното в присъдата, която ще произнесе историята, ще бъде свързано с морала. Кое именно?

И най-изкусната политика без съюз с нравствеността е фалшив скъпоценен камък. Водейки жестока политика, Сталин изпълва с нея цялото си съществуване, без да остави абсолютно никакво място дори за елементарни нравствени ценности. По тази причина за диктатора човекът беше средство, статистическа единица, песъчинка от необхватната аморфна маса. Престъпното пренебрежение към морала отмъсти жестоко на „триумфатора“: историческото му поражение беше предопределено и стана неизбежно. Такава, мисля, ще бъде една от точките на присъдата, която историята ще произнесе.

Триумфът на Сталин и трагедията на народа хвърлят обилна светлина върху старата истина, че първата жертва на несправедливостта винаги е истината. Сталин, и това е може би най-страшното му престъпление, успя да деформира много от великите идеи и да ги замени със свои митове. Изтълкувал по свое разбиране ленинизма, диктаторът извършва престъпление против мисълта. С целия си живот и дела Сталин доказва, че лъжата е универсално зло. Всички беди започват с лъжата. Насилието, единовластието, бюрокрацията, догматизмът, цезаризмът — всичко е просмукано с

лъжа. Мисля, че това също ще бъде отбелязано в присъдата на историята.

Опитът да направя политически портрет на Сталин ми позволи да почувствам до болка остро, че много от извършеното в нашата история е станало поради пренебрегване на свободата. А цел на Великата октомврийска социалистическа революция е била именно свободата. Но след като си е извоювал свободата, народът не може да я впрегне в действие. Сталин я смачква, смятайки, че е опасна. Свободата живее само в атмосферата на истинска демокрация. Ако няма демокрация, свободата присъства във вид на сянка, идеологично робство, култови митове и щампи. Сталин не обича дори да говори за свобода. Предполагало се е, че тя има само един източник — социален. Но социалната свобода може да се изяви само в съюз с духовна свобода.

В книгата ми често, може би доста често, ставаше дума за съвестта. Такива като Сталин смятат съвестта за химера. Става дума обаче не за съвестта на диктатора. Той изобщо не е имал съвест. Но във всички престъпления на Сталин са участвали хора, които много пъти са разбирали, че вършат зло. За голямо нещастие много малко са били тия, които са се опитвали да използват своя шанс на съвестта. У твърде голям брой хора в системата на отношения, създадена от Сталин, съвестта, според Владимир Короленко, е била „замразена“. Великият съветски народ позволи тя да бъде поставена под карантина, даде възможност на Великия инквизитор да върши дълги години черното си дело. Това, че не изгубихме всичко, че запазахме вярата си във възвишените идеали, че се оказахме способни за покаяние, възраждане и обновление, не на последно място се дължи на обстоятелството, че успяхме да освободим съвестта си от оковите на срамната антисвобода. Да, успяхме да се освободим, но е рано да викаме „Ура!“. Още веднъж ще напомня: в Русия, както и в Съветския съюз са правени не един и два добронамерени опита за обновяване, но твърде много от тях са свършвали с поражение на реформаторите. Може би прибързахме с твърденията си, че процесът на обновяването е необратим... Защото сталинизмът, за съжаление, още не е изчезнал. Кризите и преодоляването им имат, ако мога така да се изразя, не само прогресивна, но и консервативна подложка. Дай боже лошите ми

предчувствия да не излязат пророчески. Просто руската философия, съветската история ни предупреждават.

Лайтмотивът на книгата ми беше: съвестта винаги има своя шанс. Дори когато триумфът на един човек се превръща в трагедия за милиони. Свободата няма алтернатива. Сега аз вярвам в това повече от когато и да било.

Ще завърша с думите, с които завърших встъплението си: съдът на хората може да бъде илюзорен, съдът на историята е вечен.

[1] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.103, т.III, л.400. ↑

[2] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.103, т.III, л. 399, 408. ↑

[3] Энциклопедический словарь в 3-х томах. Т.3. М., 1955, с.307.

↑

[4] ЦГАСА, ф.33987, оп.3, д.993, л. 164, 179, 180, 217. ↑

[5] ЦГАОР, ф.130, оп.1, д.1, л.20. ↑

[6] Joures. Ex. J. Histoire socialiste de la Révolution française. Paris, p.448. ↑

[7] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.236, т.III, л. 145, 161, 166, 194. ↑

[8] Всемирный конгрес Коминтерна. М.-Пг., 1923, с.196. ↑

[9] Платон. Сочинения. Т.3, Ч.1. М., с.107. ↑

[10] ЦГАОР, ф.9401, оп.1, д.8180, л.567. ↑

[11] Александров. Диктатор ли Сталин? Историко-догматический анализ Париж, Изд-во „Возрождение“, 1932, с.25. ↑

[12] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.45, с.18. ↑

[13] XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большеви́ков). Стенографический отчет. М.-Л., 1926, с. 51–52. ↑

[14] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.256, т. I, II, III. ↑

[15] Куденхове-Калерги, Р. Н. Большевизм и Европа (Сталин и К^o). Берлин-Рига, Издательство Б. Ламей, 1932, с.32. ↑

[16] Троцкий, Л. Д. Что такое СССР и куда он идет? Париж, 1936, с.79. ↑

[17] ЦГАОР, ф.9401, оп.2, д.269, т.I, л. 141–146. ↑

[18] Бердяев, Н. Духи русской революции. Париж, 1923, с.4. ↑

[19] Ленин, В. И. Събр.съч. Т.43, с.216. ↑

Издание:

Автор: Дмитрий Волкогонов

Заглавие: Триумф и трагедия

Преводач: Антоний Димитров

Година на превод: 1991

Език, от който е преведено: Руски

Издание: Първо издание

Издател: Военно издателство

Град на издателя: София

Година на издаване: 1991

Тип: биография

Националност: Руска

Печатница: Печатница на Военното издателство

Редактор: Вера Петрова

Технически редактор: Цветанка Николова

Рецензент: Иван Стефанов

Художник: Гичо Гичев

Коректор: Бойка Върбанова

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/2933>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.